

КАЛЛЕ КНІЙВІЛЯ

КРИМ НАШ

Повернення імперії

Калле Кніввіля – шведський журналіст фінського походження. Народився в місті Йоенсуу на сході Фінляндії в 1965 році.

Вивчав історію, російську мову, займався східноєвропейськими студіями в університеті Лунда. У цьому ж місті він уже давно живе й працює кореспондентом «Сюдсвенска Дагбладет», найбільшої щоденної газети півдня Швеції.

За останні роки написав три книжки (трьома мовами: шведською, фінською та есперанто) про країни колишнього Радянського Союзу, перша з яких – «Люди Путіна» – отримала у Фінляндії престижну нагороду як найкраща фахова книга 2014 року.

«Крим наш» – друга книжка автора, яка побачила світ у 2015 році, в першу річницю анексії Криму.

Передмова автора до українського видання

Я радий бачити свою книгу про анексію Криму українською мовою і дуже вдячний українським есперантистам, сумлінна праця яких уможливила її появу. Очевидно, що в Україні вже широко повідомлялося про події лютого-березня 2014 року і про те, що відбувалося пізніше, але, можливо, погляд сторонньої людини зможе додати щось до цієї розлогої картини.

Я побував у Криму влітку 2014 року, через півроку після анексії. Шведською, фінською та мовою есперанто книга з'явилася в першу річницю анексії. Під час мого перебування в Криму стало зрозуміло, що багато хто з прихильників анексії в Криму сподівався, передусім, отримати економічні вигоди – вищі зарплати і пенсії, нові робочі місця, відновлення радянських галузей промисловості. Тепер, два роки потому, стало очевидним, що сподівання значною мірою виявилися марними. Замість бажаного підвищення життєвого рівня жителі Криму мають тепер відчувати на собі обмеження свободи, цензуру засобів масової інформації та міжнародну ізоляцію. Ейфорія минула, але багато хто продовжує стверджувати, що анексія було необхідною, щоб врятувати Крим від долі, яка спіткала Донбас. Дивне твердження з огляду на те, що війна на Донбасі була спричинена саме Росією.

Я хотів би сподіватися, що в Україні незабаром запанують мир та процвітання, а також, що Кримом більше не будуть керувати з Кремля і він демократичним шляхом відновить свою спільність з Україною, до якої, згідно з міжнародним правом, безперечно, належить. Проте, щоб це стало можливим, спочатку потрібно було б, щоб російський народ потурбувався про більш адекватне керівництво для себе. Але, на жаль, такий розвиток подій сьогодні не видається ймовірним.

Калле Кніввіля

Калле Кнійвіля

КРИМ НАШ

Повернення імперії

Переклад з есперанто

Київ
ТекстOver
2016

ББК 66.2
УДК 327.5(477)

К53 **Калле Кнійвіля**
Крим наш. Повернення імперії / Пер. з есперанто. –
К. : ТекстOver, 2016. – 240 с.

Переклад з есперанто
Петра Паливоди, Володимира Гуртовенка,
Михайла Лінецького, Олександра Грищенка,
Олени Пошиваної.

Редагування перекладу:
Володимир Пацюрко.

Перекладено за виданням:
Kalle Kniivilä, Krimeo estas nia. Reveno de la imperio, Mondial,
Novjorko, 2015

Світлини:
Павло Можаєв (обкладинка)
Тумас Льофквіст (с. 2)

ISBN 9781370258697

© Kalle Kniivilä, Mondial, 2015
© Українська есперанто-асоціація,
переклад українською, 2015
© ТекстOver, 2016

ТУГА ЗА РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ

Грає духовий оркестр, і на його фоні Володимир Константинов, представник «Единой России», правлячої партії, дає сигнал. Рушає старенький кран. Дорожня табличка з українськими назвами населених пунктів Урожайне і Трудове вирвана з землі, її місце займає нова, майже ідентична, свіжа табличка: Урожайное і Трудовое. Потім Константинов говорить у телекамери про відновлення історичної справедливості в Криму. Сюди належить також відновлення оригінальних, російських назв населених пунктів, каже він.

– З політичної точки зору, це дуже важлива подія. Навіть важливіша за хліб.

Ці два топоніми насправді не російські, а, скоріше, типові радянські. Тобто Трудове село та Урожайне село. Трудове з'явилося в радянські часи, а Урожайне до 1944 року мало зовсім іншу назву. Тоді татарські топоніми були усунуті з Криму разом з усім кримськотатарським народом. Татар депортували в далеку Центральну Азію, і вони не мали права повертатися, доки існував Радянський Союз. Але це неважливо. Для нових правителів у Криму історична справедливість означає, що має бути відновлений саме російський варіант радянських топонімів. Бо ж тепер знову править Москва.

Півострів Крим і зокрема місто-порт Севастополь, де російський чорноморський флот базується з 18-го століття, у Росії завжди асоціювався з військовою доблестю. У 50-х роках минулого століття Крим був

.....

приєднаний до Української Радянської Республіки, але більшість жителів російськомовна ще з 19-го століття. Після розпаду Радянського Союзу Крим залишився у складі незалежної України – та багато хто в Росії ніколи не визнавав, що Крим належить іншій країні.

У Росії приєднання Криму в березні 2014 року викликало безпрецедентну хвилю патріотичної істерії. В опитуваннях громадської думки і так потужна підтримка політики Володимира Путіна перевищила 80 відсотків, вийшовши на такий же рівень, як і після його попередньої успішної військової кампанії – короткої війни у Грузії 2008 року. Гучна критика навколишнього світу послужила як ще один доказ, що Росія насправді вчинила правильно і зупинила західну агресію. Крим, і особливо легендарна база флоту в Севастополі, блискавично стали символами відновленого статусу Росії як наддержави.

У Криму теж святкували. Велика частина російськомовного населення після двадцяти трьох років у незалежній Україні вітала повернення до наддержави, кероване з Москви.

Захід відреагував так, немов його збудили від довгого сну, заскочений зненацька й розгублений. Дії Росії здавалися ірраціональними. Чому вони пішли на руйнування всієї системи європейської безпеки та знехтували всіма угодами про недоторканність державних кордонів, якщо анексія до того ж неминуче стане надважким тягарем для російської економіки, яка вже знаходиться у стані стагнації?

Але правителі Росії на чолі з президентом Володимиром Путіним виходять з абсолютно іншої картини

.....

світу, ніж західні спостерігачі, і тому в них інше поняття базових інтересів своєї країни. Найважливіше, зрештою, – це не хороший розвиток економіки, хороші стосунки з сусідами та благополуччя народу, а статус Росії як наддержави. Мова йде про глобальну гру з нульовою сумою, у якій Росія повинна захищати сферу своїх інтересів за будь-яку ціну. Якісь речі, зрештою, важливіші за хліб.

І, звісно, рішучі кроки в Україні – це ясний спосіб дати зрозуміти, що вони жодним чином не допустять підривної діяльності у себе в Росії.

Ці пояснення не суперечать одне одному, а доповнюють одне одного.

Путін – найпопулярніший політик у Росії протягом п'ятнадцяти років не тільки тому, що він змусив замовкнути своїх критиків і зупинив усіх конкурентів. Його підтримка, передусім, пов'язана з тим, що він після хаосу і злиднів 90-х років минулого століття відродив сильну державу і за допомогою прибутків від продажу нафти дав пересічним росіянам прийнятний рівень життя. Оскільки матеріальне благополуччя покращилося, більшість народу погодилася з обмеженням громадянських свобод.

Але після масових протестів навколо президентських виборів 2012 року стало зрозуміло, що все більшу частину благополучного середнього класу вже не влаштовують лише хліб і видовища. Тоді ж можна було побачити, що нафтозалежна російська економіка незабаром зіткнеться з великими проблемами.

Потрібна була нова стратегія. І вона була знайдена.

Ключовим словом стає стабільність: очільники Росії кажуть, що вони працюють на неї, і це насправді те,

.....

чого хоче народ після катастрофічних катаклізмів 90-х років минулого століття. Але мова вже не йде про економічну стабільність. Економіка повинна пристосовуватися – бо ж є речі, важливіші за хліб, наприклад, безпека. Росію оточують вороги, війська яких загрожують країні. Іноземні агенти намагаються знищити досягнуту копіткою працею стабільність Росії, потайки переносючи небезпечні західні ідеї.

Новий опис реальності не є абсолютно новим: хто пам'ятає Радянський Союз, це легко розпізнає. Вороже оточення зі своїми несправедливими антиросійськими санкціями – це теж хороше пояснення, чому ростуть економічні проблеми країни.

До анексії навесні 2014 року кримчани багато в чому продовжували жити в російсько-українському хаосі 90-х років минулого століття, з олігархами і безладом. Той, хто дивився російське телебачення, бачив, як процвітає великий сусід на сході. Тож, мабуть, не є несподіванкою, що багато людей прагнули сильного лідера, який відновить порядок і в Криму.

Наприкінці вересня 2014 року я об'їхав Крим та розмовляв з прихильниками і противниками анексії. Усі вони прагнули порядку й дисципліни замість хаосу й корупції. Але знаходили різні відповіді.

Ті, хто хоче, щоб Крим залишався частиною України, охоче говорили про демократію і права людини. Реальна правова держава за західним зразком і наближення до Європи – таким був їх шлях уперед. Та багато хто з них уже замовк. Інші покинули окупований півострів і вирушили до Києва – щоб мати можливість вільно говорити, щоб могли працювати для

.....

того, у що вони вірять. Для них російське правління в Криму – це продовження радянського гніту, неприємний відгомін минулого.

Ті, хто хоче належати до Росії, охоче говорили про російську мову, яка, на їхню думку, піддається утиску в Україні. Більшість, звісно, сподівається, що приєднання до Росії поведе до вищих зарплат, вищого рівня життя. Та принаймні стільки ж вони говорили про добрі старі часи. Деякі прихильники приєднання згадували Сталіна як хорошого керівника. Але ж Сталін не був таким бездоганим, як Путін, – дода-
ла одна з них.

Якщо в Росії повторне захоплення Криму для багатьох стало символом відродження країни як наддержави після краху і національного приниження 90-х років минулого століття, для багатьох кримчан путінська Росія – це насправді мрія про Радянський Союз. Не про справжній, бідний Радянський Союз – з цензурою, з дисидентами у психіатричках і з довгими чергами в порожніх гастрономах – а про хороший Радянський Союз, про золоту епоху, що продовжує жити в дитячих спогадах про літо і в класичних радянських кінофільмах, які ніколи не переставали показувати на російському телебаченні.

Але хороші радянські часи ніколи не повернуться. Бо ж їх ніколи не було.

ВТОРГНЕННЯ НІЗВІДКИ

Рано-вранці в п'ятницю 28 лютого 2014 року будівлю міжнародного летовища в Сімферополі оточують п'ятдесят озброєних людей у зеленій формі без розпізнавальних знаків. За словами очевидців, ці люди приїхали у трьох російських військових вантажних автомобілях марки КАМАЗ. На вантажівках відсутні номерні знаки. Чоловіки, здається, належать до тієї ж невпізнаної, добре організованої групи, яка напередодні штурмувала будівлі парламенту та уряду Криму.

Після штурму «зелені чоловічки» вивісили російський прапор над парламентом. У той же день оголошується, що уряд Криму відправлений у відставку. Новий уряд очолює Сергій Аксьонов, лідер «Русского единства», маргінальної проросійської партії. Але досі ніхто не знає, хто такі «зелені чоловічки».

Олена Механік з українського телеканалу «Інтер» швидко дісталася до летовища.

— Ми прибули близько третьої години ночі. Я була єдиним журналістом, який наважився підійти до одного з «зелених чоловічків». Звідки ви? — запитала я. — Україна, Росія? «Росія», — відповів чоловік.

Це могло б стати світовою новиною. Але інформація, яка швидко поширилася в українських ЗМІ, була поставлена під сумнів міжнародними агенціями новин, оскільки російська влада настійно заперечувала будь-яке втручання в події в Криму. Метою було викликати плутанину і якомога довше зберегти видимість, що насправді мова йде про внутрішні заворушення, а не про

.....

російське вторгнення, говорить Фредрік Вестерлунд, аналітик з політики безпеки Інституту оборонних досліджень Міністерства оборони Швеції.

Тоді ж Росія також розпочала масштабні військові навчання з північного боку. Коли російські війська наблизилися до України і створили очевидну загрозу на довгому наземному кордоні, уряд України в Києві навряд чи міг зосередити свою увагу на Криму. Збентеження зросло ще більше два дні потому, 1 березня, коли Володимир Путін попросив і отримав дозвіл від російського парламенту на використання російської армії на всій території України в разі потреби.

Три місяці до того в Києві, столиці України, розпочалися масові протестні акції, після того як президент Віктор Янукович в останній момент під тиском з боку Росії кардинально змінив своє рішення і призупинив давно заплановану домовленість про тісну співпрацю з Європейським Союзом. Але від Києва до Чорного моря далеко. У Криму все було тихо, і більшість не дуже переймалася сутичками в столиці. Думали, що все владнається, як завжди. Та протестувальники, які зайняли Майдан Незалежності в центрі Києва, не відступають. Криваві бої між міліцією і протестувальниками призводять до понад ста смертей між 18 і 20 лютого, а 22 лютого президент Віктор Янукович утікає зі столиці до Харкова у східній Україні. Звідти він їде далі до Криму, уже за допомогою російських спецслужб, які наразі працюють на території України. Там він залишається декілька днів, допоки за власним проханням не був потайки переправлений у Росію. Це пізніше розповів його російський колега Володимир Путін.

.....

– Але тоді ніхто не знав, що відбувається, – говорить кримськотатарський активіст Ескендер Барієв, з яким я зустрічаюся у Криму через півроку після тих подій.

– Тоді все відбувалося дуже швидко. Янукович утік, його розшукувала міліція. Намагалися зробити так, щоб жителі тут повірили, що в Києві владу захопила фашистська хунта, що фашисти відразу розпочнуть масову різню. Хотіли всіх переконати, що російськомовне населення перебуває під загрозою. А хто ж їм міг загрожувати? Ми, кримські татари, звичайно. Хоча, очевидно, що такої загрози не існувало. Та з цієї причини проросійські групи вже 25 лютого розпочали виходити на мітинги й вимагати приєднання до Росії.

Журналіст Арсен був репортером місцевої редакції української російськомовної газети «Сегодня» в Сімферополі, коли почалися проросійські мітинги в Криму.

– Спочатку їх було небагато, мова йшла про декілька сотень, якісь козаки й місцеві організації. 25 лютого вони намагалися зняти український герб з будівлі парламенту, але не вдалося. Вони викрикували якісь проросійські гасла, я точно не пам'ятаю що. Це тривало до пізнього вечора, я був там, щоб написати репортаж про мітинг, але, врешті, я пішов. А вранці вони знову зібралися.

Ходили чутки, що парламент Криму 26 лютого розглядатиме питання про незалежність, що, як очікувалося, незабаром приведе до зближення з Росією. Прихильники і противники зібралися навколо

.....

будівлі парламенту. Противниками були переважно кримські татари, і їх було явно більше, ніж прихильників, хоча проросійські групи підвозилися автобусами з Севастополя. Однією з проукраїнських учасників мітингу була Ліза Богуцька, яка після анексії була змушена залишити Крим.

– Спочатку було досить спокійно, хоча там була сила-силенна людей. Без сумніву, було п'ять тисяч кримських татар. І почали прибувати автобуси з Севастополя. Те, що вони прибували звідти, було очевидно, тому що це було написано на багатьох автобусах. Людей з проросійською орієнтацією було, можливо, близько тисячі. Нас, що виступали за Україну, було, ймовірно, у п'ять разів більше. Міліціонери спочатку стояли між групами, але раптом вони зникли. Потім хтось збив папаху з голови якогось козака, хтось висмикнув прапор з іншого боку, і виникла штовханина.

За словами журналіста Арсена, протестувальників було більше.

– Я думаю, що всього там було принаймні десять тисяч людей. Вони почали штовхатися там, по центру, де стояли козаки. Було дуже тісно, ми ледве могли повернутися. Нарешті татари відтіснили козаків і побігли до будівлі парламенту. Але тоді вийшов Рефат Чубаров, зупинив їх і сказав, що вони чинять неправильно.

Рефат Чубаров – голова Меджлісу, головної організації кримських татар. У лютому 2014 року він був також членом місцевого парламенту в Криму. Тепер російська влада вислала його – він не має права в'їжджати в Крим.

.....

Голова парламенту Володимир Константинов, який на той час ще представляв українську Партію регіонів, також повідомив, що парламент не буде обговорювати незалежність Криму.

– Усі заспокоїлися і пішли додому, думали, що перемогли. Вони в це вірили. Але наступного дня з'явилися військові, і вже ніхто більше не наважувався виходити, – говорить Арсен.

Есма Ацієва – кримськотатарський лікар. До анексії вона працювала координатором міжнародних проєктів з удосконалення догляду за новонародженими та породіллями в Криму. Тепер проєктів більше немає, тому що Крим вважається окупованою територією. Сама вона оселилася в Києві. А наприкінці лютого вона була в центрі подій.

– Я знаю майже всіх лікарів у Криму, до моєї роботи належало знати всі актуальні події в галузі охорони здоров'я. І одна з моїх знайомих чергувала в кареті швидкої допомоги під час великого мітингу біля будівлі парламенту. Вона розповідала, що це було жахливо, у них було чотири машини швидкої допомоги, але тільки дві рації. А мобільні телефони не працювали, вони не могли зв'язатися з диспетчерською.

Один літній кримський татарин помер від серцевого нападу під час мітингу. Жінка з проросійської групи впала, була затоптана натовпом і травмована настільки серйозно, що померла в лікарні.

Наступного ранку Есма Ацієва намагалася попастися до кримського міністра охорони здоров'я, з яким вона розмовляла після мітингу.

– Ми домовилися про зустріч зранку. Я майже не спала тієї ночі. Коли я зателефонувала йому вранці,

.....

він сказав, що він не в міністерстві, що хтось штурмував будинок уряду. Він не хотів повідомляти, де він перебуває. Пізніше я дізналася, що він негайно залишив Крим і поїхав до Києва.

У попередні дні говорилося про пересування російських військ у Криму, але все одно всі були здивовані, коли п'ятдесят важкоозброєних чоловіків у зеленій формі без розпізнавальних знаків о четвертій ранку в четвер 27 лютого захопили будівлі парламенту та уряду, вивісивши російські прапори.

За словами Фредріка Вестерлунда з Інституту оборонних досліджень, зараз можна відносно впевнено сказати, що будівлю парламенту штурмував спецназ російської військової служби безпеки ГРУ. Серед чоловіків у зеленій формі були також загони елітних військ російської армії.

– У них були трохи різні завдання. Будівлі політичного та військового керівництва Криму штурмував, насамперед, спецназ ГРУ, тоді як ті, що оточували військові бази і встановлювали блокпости, у тому числі на перешийку між материком і Кримом, як ми розуміємо, були, передусім, елітними військами російської армії, які склалися з десантних загонів і морської піхоти.

– Спецназ ГРУ використовувався для штурмів, тому що він був навчений захоплювати будівлі з якомога меншою кількістю жертв, – пояснює Фредрік Вестерлунд. – Російські військові також мали підтримку місцевих і приїжджих неформальних збройних формувань, у тому числі груп російських козаків – націоналістів у формі, які вважають себе нащадками історичних козаків, особливо з

.....

південної Росії. Мета полягала в тому, щоб створити видимість, що це локальні, спонтанні події.

— У цьому їм удалося створити достатню невизначеність, щоб можна було з якоюсь певністю заперечувати, що це російські війська. Міліціонери розміщувалися як прикриття між російськими солдатами та місцевим населенням. Тоді й журналістам було важко визначити, що це за солдати насправді.

Таким чином, через кілька годин після штурму прем'єр-міністр Криму Анатолій Могильов дізнався, що він і весь його уряд відправлені у відставку парламентом, який, згідно з повідомленнями, зібрався у захопленій будівлі. Також повідомлялося, що парламент вирішив провести референдум з розширення автономії Криму 25 травня. Але що відбувалося насправді в будівлі, захопленій невідомими військами, навряд чи хтось міг знати. Усі телефонні лінії в будівлі були зруйновані, телефони парламентаріїв були конфісковані, коли вони зайшли в будівлю парламенту, і жоден журналіст не був туди допущений. Неможливо знати напевне, скільки зі ста членів парламенту були присутні, але, як можна припустити, їх було менше, ніж ті п'ятдесят, які необхідні для кворуму відповідно до закону.

Ліза Богуцька сіла в свою автомашину і поїхала до центру, як тільки почула про штурм парламенту.

— Я побачила, що будівля парламенту оточена. Це була не міліція, а люди у військовій формі без розпізнавальних знаків. Багато людей. Вони не дозволяли нікому підходити.

Репортер Тетяна Курманова працювала в Центрі дослідницької журналістики в Сімферополі і була

.....

розбуджена інформацією про штурм парламенту о п'ятій годині ранку.

– Ми негайно вирушили туди, ми були першими на місці і стояли там, знімаючи, весь день. Так що ми могли бачити парламентаріїв, які прийшли туди. Їх не могло бути більше, ніж п'ятнадцять, тому що іншою дорогою вони не могли потрапити. Так що очевидно, що все, що там відбувалося, було абсолютно незаконним.

Російський націоналіст Ігор Гіркін, більше відомий під своїм військовим прізвиськом Ігор Стрелков, брав участь у так званих загонах самооборони Криму наприкінці лютого. Опісля він розповідав у телевізійному інтерв'ю, що його загони зганяли млявих парламентаріїв у захоплену будівлю парламенту, щоб відправити кримський уряд у відставку і прийняти новий:

– Я, на жаль, не бачив жодної підтримки з боку керівних органів у Сімферополі, де я опинився. Їх неможливо було побачити. Загони самооборони зібрали парламентаріїв і заштовхали їх у зал засідань, щоб вони голосували. Я очолював одну з груп, я все бачив на власні очі.

Тележурналістка Олена Механік, яка незабаром підійде до «зелених чоловічків» біля летовища, їхала до Криму нічним потягом з Києва в середу ввечері 26 лютого.

– Я поїхала відразу після великого мітингу біля парламенту, але коли я сіла в потяг, я ще не знала, наскільки серйозним усе виявиться. Коли ми їхали, я зателефонувала до прес-служби парламенту, я ж

.....

усіх їх знаю, і ми домовилися, що в четвер нам дозволять знімати всередині в будівлі парламенту. Коли ми зранку прийшли, я перетелефонувала. Тоді вони сказали, що не можуть потрапити на своє робоче місце, що сталося щось незрозуміле, що озброєні люди захопили будівлю. Більше вони не знали нічого. Ми, зрозуміло, відразу ж взялися до роботи і знімали все, що відбувалося.

Олена Механік хотіла сама повідомити про події в Криму, тому що вона родом звідти, і тому що її 12-річна донька тоді ще жила у її батьків у Сімферополі, де навчалася в україномовній школі.

– Це була найбільша україномовна школа в Криму. Тепер вона вже, звісно, не українська. Як тільки все це почалося, ми вирішили, що донька залишиться вдома, ми боялися, що можуть бути провокації проти україномовної школи.

Олена Механік та її телевізійна команда працювали в Криму десять днів, щоб документувати події. Вона мешкала вдома з батьками, інші члени команди – в готелі. Вони знімали одягнених у зелене солдатів, коли вони захоплювали летовища і оточували українські військові бази. Вони повідомляли також про велику української льотної базу Бельбек на околицях Севастополя, де Юлій Мамчур, командир льотної бази, зі своїм незброєним загonom ішов проти зелених військових, які стріляли в повітря. Драматичні телевізійні зображення з Бельбека поширилися по всьому світу.

Біля української військової бази в Феодосії в південно-східній частині Криму на її команду напали вперше.

.....

– Коли ми прибули до бази, ми побачили, що біля неї проходить проросійський мітинг. Вони не давали нам підійти, вони побачили, що ми з українського каналу. Вони почали штовхати нас, забрали мій мікрофон. Коли я побачила, що козаки намагаються кудись відвести нашого оператора, я почала знімати своїм телефоном. Потім вони забрали й телефон. Але того разу ми викрутилися.

У суботу 1 березня новий глава Криму Сергій Аксьонов у листі до Володимира Путіна формально попросив російської допомоги, щоб «зберегти мир» на півострові. Того ж дня Путін попросив дозволу російського парламенту на використання російської армії на території України. Верхня палата парламенту дала свій дозвіл на терміново скликаному засіданні вже того ж вечора.

А кілька днів потому почалися перевезення російських військових і військового оснащення через п'ятикілометрову Керченську протоку на східному краю Криму. Але офіційно Росія і далі не визнавала, що чоловіки в зеленій формі без розпізнавальних знаків насправді є російськими військами, і журналісти, які намагалися зняти вторгнення, не були бажаними гостями. Одним із них була Ірина Сєдова, яка тоді працювала на місцевій радіостанції «Керч ФМ».

– Я розмовляла з солдатами. Вони отримали інформацію, що їх повезуть на навчання в Новоросійськ на російському боці, але натомість їх відправили через протоку в Крим. Ми знімали все, поромна переправа в Керчі була дійсно найважливішим місцем введення російських військ. І коли ми знімали,

.....

козаки підходили до нас і погрожували, вони навіть погрожували зброєю, але ми все одно знімали через вікна автівки. Опісля, коли я розмовляла з українськими прикордонниками, вони говорили, що керівники в Сімферополі наказали їм замкнути зброю. Через кілька годин озброєні козаки підбігли і поставили їх до стіни. З ними були «зелені чоловічки». А потім почали перевозити військову техніку з Росії.

Українська армія мала базу з 400 військовими біля Керчі, але вони нічого не зробили, – говорить Ірина Седова. – Я розмовляла з ними досить багато, тому що я робила об'їзди з волонтерами, які роздавали їм оснащення. Якби вони отримали наказ, вони могли б заблокувати поромну переправу, коли почалося перевезення російських військ. Але жодних наказів не надходило, а ми самі ж не могли розпочинати війну, казали вони. Пізніше, коли почали надходити цілі конвої, то вже не було сенсу, бо що 400 військових можуть зробити проти такої кількості? Так що вони залишили базу і поїхали.

– Російські війська завозилися не лише через поромну переправу в Керчі, – розповідає Фредрік Вестерлунд. – Усі загони, які вони використовували, прийшли ззовні, крім флоту та одного з елітних загонів. У Криму був один російський загін морської піхоти, який використали. Крім того, ввозили війська на літаку на льотвище Гвардійське поблизу Сімферополя і кораблями в Севастополь. На початку березня починають завозити звичайні російські загони через Керч. Війська, які вже доправлено на місце, володіють ситуацією, але їх замало, щоб можна було чинити опір, якби українські загони вирішили зробити щось серйозне.

.....

Відсутня точна інформація про кількість російських військ у Криму на тому етапі, але, ймовірно, мова йшла спочатку про кілька сотень, а наприкінці лютого, можливо, про дві тисячі солдатів. Коли звичайні війська почали вливатися протягом другого тижня березня, їх число збільшилося на одну або дві тисячі, можливо, трохи більше. Росія ввезла також бойові гелікоптери, що демонстративно літали над українськими військовими базами, які ще не здалися.

Протягом першого тижня березня телевізійній команді Олени Механік вдалося відвідати кілька українських військових баз у Криму, взяти інтерв'ю у військових і задокументувати, як одна за одною забиралися бази. Але українські журналісти більше не були бажаними гостями в Криму, і 7 березня на команду знову напали, цього разу біля бази протиповітряного захисту поблизу Севастополя.

– Там працювало багато жінок, і я планувала зробити репортаж про жіноче свято 8 Березня. Ми були першим журналістами, яких взагалі туди пустили, тому що база секретна, величезний підземний бункер. Вони контролюють повітряний простір над усім Чорним морем і північний напрям аж до Миколаєва.

Телевізійну команду впустили, і жінки-військові розповідали, як це працювати в підземному бункері, коли ситуація на земній поверхні некерована. Вийшов гарний репортаж про жіноче свято, вважала Олена Механік.

– Ми вже поїхали звідти, була, мабуть, восьма вечора. І тоді командир бази телефонує і просить повернутися. Вони зараз штурмують нас, говорить він.

.....

Звісно, ми повертаємося, – відповідаю, бо ж не могла здогадатися, що з цього вийде.

Оскільки більшість українських журналістів знаходилася в Сімферополі, на 80-кілометровій відстані, команда Олени Механік прибула першою, разом з іншою командою її каналу «Інтер», яка вже перебувала в Севастополі. Пізніші події були жахіттям, що наводить на думку про роман «Острів Крим» Василя Аксьонова 1981 року.

У романі Крим через примхи історії ніколи не став частиною Радянського Союзу. Після громадянської війни в Росії Біла армія забарикадувалася в Криму, який в книзі не півострів, а острів. Там успішно розвивалися ринкова економіка з успішною демократією та вільною пресою. Але кримчани незадоволені, вони тужать за лоном своєї великої батьківщини, вони голосують за возз'єднання з Радянським Союзом – і тоді можуть у прямому ефірі слідкувати за тим, як радянська армія входить у Крим і розбиває оснащення телевізійних репортерів, доки трансляція раптово не переривається.

– Ми почали знімати двома камерами. І, крім того, у мене була така мініатюрна камера, як сірникова короб-ка. Я отримала її від нашого оператора. Він сказав, щоб я знімала нею, якщо щось трапиться. Вони під'їхали до воріт величезною армійською вантажівкою. Шістдесят російських солдатів перелізли через мур. Але тоді вони ще мали форму без розпізнавальних знаків. Вони оточили всю базу і взяли в полон командира. Усі жінки-військові, у яких ми раніше брали інтерв'ю, були тепер закриті в бункері. Ми стояли зовні і знімали.

.....

Штурм зумів зняти лише канал Олени Механік, це тривало до того, як інші журналісти дісталися до місця події. Та коли вони знімали, автомашиною приїхали дві жінки.

– Вони сказали, що вони місцеві жителі і зажадали, щоб ми їхали геть. Нічого тут не відбувається, – сказали вони.

Оператор заперечив, що насправді події відбуваються, і показав жінкам, що йому вдалося зняти весь штурм бази. Жінки різко повернулися, вскочили у свою автівку і зникли.

– Нам треба зателефонувати, – сказала одна з них іншій. Тоді я не думала про це, але пізніше зрозуміла, куди вони телефонували.

Через п'ятнадцять хвилин з'явилися чотири автомобілі з кремезними чоловіками в масках. Деякі були одягнені в камуфляжну форму, інші – у спортивний одяг, але на всіх були балаклави, каже Олена Механік.

– На одній з автівок було написано щось на кшталт «Ні фашизму». Ці чоловіки в масках трохи поспостерігали, чим усі займаються, і, здається, намагалися вивідати, що нам вдалося зняти. І ось раптом вони почали лупцювати журналіста, жорстоко і цілеспрямовано. Мій оператор утратив п'ять зубів. Я стояла там ніби паралізована, але мене врятував грецький журналіст Костас Онісенко. Він заштовхнув мене в нашу машину.

– Ми їхали якомога швидше. І ми зателефонували нашому іншому водієві і попередили його, щоб він не повертався туди, а спробував заховатися десь у Севастополі. Оскільки була ще одна проблема: блокпости

.....

на виїздах із Севастополя. Там стояли козаки і звичайні працівники автоінспекції, а також найрізноманітніші дивні люди. Сепаратисти, я маю на увазі. У всякому разі, ми поїхали, але через декілька хвилин ми помітили, що хтось за нами їде слідом. Ми намагалися втекти, але не зуміли.

Був пізній вечір, і було темно. У безлюдному місці переслідувачі наздогнали автівку телевізійної команди, одна машина загородила дорогу, і вискочили чоловіки в масках.

– У мене була відеокамера на грудях. Один із чоловіків рвучко відчинив двері, потягнув до себе камеру і почав троцтити її об автівку. Він гатив, поки не залишилися самі уламки. Ми кричали водієві, щоб він рушав, і нам вдалося проїхати ще трохи. Весь час дзвонив мій телефон. Мені вдалося додзвонитися до журналістки з каналу АТР, розповісти, що на нас нападають, і попередити її, щоб вони не посиляли туди своїх журналістів.

Журналістка з кримськотатарського каналу АТР, у свою чергу, попередила інших колег про напад на журналістів, і тепер на Олену Механік полюб також редактор найпопулярнішої програми актуальних подій на українському телебаченні, щоб вона взяла участь у прямому ефірі. Керівнику програми Савіку Шустеру завжди вдається зібрати найактуальніших осіб у своїй передачі, і саме зараз новий глава Криму Сергій Аксьонов на прямому зв'язку з Сімферополя. Він щойно пояснив усій Україні, що в Криму все спокійно – і в той же час починає надходити інформація про насильницький напад на журналістів там, біля української військової бази, яку штурмують.

.....

– Я кричу в телефон, що не можу взяти участь у жодному прямому ефірі, що хтось переслідує нас, що вони відрізали дорогу, і що це може скінчитися жахливо. Саме тоді я бачу, що автомашини зупинилися біля нас, так що я закінчую розмову і вимикаю звук у телефоні. Я запихаю його за пазуху, а разом з ним маленьку камеру. Ті чоловіки виходять зі своїх машин і починають бити по нашому автомобілю палицями. Вони гатять з усієї сили, я відчуваю, як автівка ніби жолобиться при кожному ударі. Я розумію, що зараз трапиться щось жахливе.

Нападники рвучко відчиняють двері автівки і витягують чоловіків, лише Олена Механік і далі залишається на задньому сидінні. Вона не наважується більше визирати назовні, вона, головним чином, утуплює погляд у підлогу, але чує, що починають бити колег. У той же час телефон вібрує за пазухою.

– Мені треба було б вимкнути його цілком, а не тільки звук. Тепер кожен намагається додзвонитися до мене, тому що вони запам'ятали мене з програми Савіка Шустера. І моя мати, яка сиділа перед телевізором у Сімферополі з моєю донькою, вся в істеричці, бо якось неправильно зрозуміла те, що було сказано про відрізану дорогу. А я страшенно боюся, що ці люди в масках почують вібрацію телефону, тож тримаю руку на грудях і удаю, що закашлялася.

Коли Олена Механік потайки визирає назовні, вона бачить, що грецький журналіст Костас Онісенко лежить на землі і стікає кров'ю. Нападники все ще б'ють інших і весь час кричать, щоб українські журналісти ніколи не поверталися до Севастополя.

.....

– Потім вони почали збирати наші речі, все наше обладнання. Мене вони не чіпали, але взяли мою сумочку, висипали вміст і забрали все: всі карти пам'яті і SIM-карти, і USB-флешки. Але найважливіше я зняла мініатюрною камерою, яку заховала за пазухою. Я сиділа там на задньому сидінні, витріщивши очі, вони копірсаються в моєму гаманці, тикають ним мені в обличчя і запитують, чому там так багато карт. Досить ідіотські питання. На українських військових базах, які ми відвідали, солдати подарували мені формені нарукавні знаки. Коли вони знаходять знаки, то це немов показали червоний прапор бику, вони починають репетувати, як навіжені. Потім вони знаходять мій внутрішній паспорт з реєстрацією в Криму. «Тепер ми знаємо, де ви живете», – кажуть вони і починають говорити про те, що можуть зробити з членами моєї родини.

У той же час новий глава Криму Сергій Аксьонов на телебаченні повторює, що в Криму все спокійно, він уже зателефонував, і його проінформували, що загони самооборони нікому не загрожують, і ніякий штурм бункеру протиповітряної оборони поблизу Севастополя не відбувається.

Українські загальнонаціональні телеканали вже відключені в Криму, тому, щоб кримчани могли побачити програму Савіка Шустера, вона того вечора також транслювалася кримськотатарським каналом АТР, «єдиним українським каналом, що залишився в Криму», як каже Шустер на початку передачі.

Шустер завжди розмовляє російською мовою на телебаченні, але, разом з тим, його програма – це

.....

щось інше, ніж так звані дискусійні програми на російському телебаченні, де ні в кого немає права за-сумніватися в мудрості державного керівництва. Останній раз кримчани мають можливість побачити програму, у якій прихильники приєднання Криму до Росії і ті, які хочуть, щоб Крим залишився у складі України, кричать у рот один одному, але час від часу також дискутують майже цивілізовано. Співробітники Шустера зробили представницький відбір кримчан і запросили їх до студії в Києві, щоб вони сказали в прямому ефірі, що вони думають.

– Навіть для розлучень існують правила. Якщо ми хочемо роз'єднатися, ми повинні намагатися робити це цивілізовано, – говорить Савік Шустер у камеру, а потім посміхається трохи зніяковіло, коли його гості в телестудії не можуть витримати нормального тону діалогу.

Тим часом триває побиття журналістів біля авто-машини в Севастополі, де Олена Механік сидить і тремтить від страху.

– Вони потропили всі камери, вони забрали всі наші документи та карти пам'яті. Я чула постріли, і тіла закидали в багажники. Я не знаю, що відбувається, тому що одночасно хтось світить мені в обличчя і допитує мене. Але потім хтось телефонує одному з цих чоловіків, і раптом вони заспокоюються, жбурляють нам ключі від автівки і кажуть, що ми можемо їхати. Це було так, ніби телефонний дзвінок пролунав з паралельного всесвіту, я не знаю, хто зателефонував, але, напевне, хтось, що дивився програму Шустера, де брав участь Аксьонов.

.....

Ті, які ще не лежали в багажнику, стрімголов сіли в автівку і поїхали. Коли вони вже були на деякій відстані від нападників, вони зупинилися, щоб подивитися, як почуюються два чоловіки, які лежать у багажнику. Вони живі. Кулі в них не попали, нападники, здається, стріляли в повітря, щоб залякати. Але жахіття не минуло, побита автомашина, як і раніше, знаходилася між блокпостами сепаратистів.

— Коли ми приїжджаємо до блокпоста, нас, зрозуміло, зупиняють. Там стоять козаки і чоловіки в зеленій формі, а також звичайнісінькі працівники автоінспекції. Для мене міліціонери завжди означали закон і порядок, так що я роблю кілька кроків у напрямку цього працівника автоінспекції — і він сміється мені прямо в обличчя.

Виявилося, що всі на блокпосту вже знали, що сталося.

— Усе здавалося театром абсурду. Вони вдали, що стурбовані, і запитали, чи з нами щось трапилося, але було абсолютно ясно, що вони тільки глузують з нас. «Ні, ні, все гаразд», — запевнили мої колеги, хоча вони були залиті кров'ю.

Автівку ще раз обшукали, і тепер побиті журналісти можуть вільно їхати в напрямку Сімферополя.

Наступного дня, після того як Олена Механік отримала декілька дивних телефонних дзвінків і після того як невідома машина з'явилася біля оселі її батьків, уся група вирішує залишити Крим якнайшвидше. Але ж нападники вкрали всі паспорти, і видимі рани побитих журналістів, безсумнівно, привернули б увагу на нових прикордонних пунктах контролю сепаратистів.

.....

– Наша телекомпанія допомогла їм вилетіти з Криму без документів. Вони поїхали того ж дня. Я не могла поїхати з ними, я мала вивезти також доньку і батьків. У них були паспорти, а я собі не зробила. Ми взяли тільки найнеобхідніші речі, ми були як справжні біженці, коли зайняли спальне купе, яке замовили. Провідницею була українська жінка, яка добре розуміла, що відбувається. Вона сказала, що перед відправленням потяга з Севастополя, якісь люди шукали журналістів, змушували пасажирів роздягатися і рилися в усіх валізах.

8 березня, коли Олена Механік залишила Крим зі своєю родиною, контроль київського потяга ще був нерегулярним, і вона сподівалася на успіх.

– Але я все ще боялася, що та самооборона ввійде до потяга у Джанкої, безпосередньо перед кордоном, і мене від цього кидало в дрож. Я чекала тільки, щоб ми переїхали перешийок, щоб ми досягли материкової землі, щоб я могла відчувати себе в безпеці. І коли ми, врешті-решт, були там, у мене потекли сльози. До того, коли все сталося, я не могла плакати. Я нічого не відчувала, просто текли сльози.

Через вісім днів, 16 березня, нова влада в Криму організувала свій референдум, який з блискавичною швидкістю провели раніше, ніж на два місяці. На офіційних афішах Україна зображувалася як нацистська Німеччина. Згідно з офіційним результатом, 97 відсотків проголосували за приєднання до Росії. Для тих, хто був іншої думки, наймудріше було мовчати. Наступного дня після голосування знайшли тіло Решата Аметова, кримського татарина, якого «самооборона» вивезла двома тижнями раніше, коли він

.....

брав участь у мітингу проти російської окупації. На його тілі були сліди тортур.

18 березня Володимир Путін виступив зі своєю історичною промовою перед обома палатами російського парламенту і проголосив, що Крим прийнятий до складу Російської Федерації.

Ніби за таємним сигналом парламентарії неодноразово вставали, аплодували і скандували: «Росія! Росія!». Церемонія завершилася підписанням угоди з представниками нової проросійської влади Криму під акомпанемент російського гімну – старої радянської мелодії, яку Путін знову повернув у перший рік свого правління.

Хоча багато деталей анексії Криму залишаються невідомими, очевидно, що гладко проведена масштабна військова операція Росії була запланована задовго до цього. Коли ситуація в столиці України наприкінці лютого 2014 року раптом стала хаотичною і протягом декількох днів було незрозуміло, у кого влада, російські правителі скористалися можливістю і здійснили свій план.

НА АНЕКСОВАНИЙ ЗЕМЛІ

Коли я приземляюся в Сімферополі через півроку після тих подій, аеропорт уже не міжнародний. Навколишній світ не визнає російської анексії Криму. Авіаційна організація ООН, ІКАО, не визнає російського контролю над кримським повітряним простором. Тому сюди літають лише російські авіакомпанії, і лише з Росії. Я вибрав післяобідній політ «Уральських авіаліній» з Москви.

Перше, що бачу на летовищі, – це величезний прапор Росії на високій червоно-білій смугастій щоглі. Невелика зала для прибулих охороняється п'ятьма російськими поліціантами, і коли валізи після півгодинного очікування нарешті з'являються на конвеєрній стрічці, їх треба віддати в поліцію на рентген, перш ніж їх можна буде виносити. Коли я потім спробував відкрити валізу, виявляється, що цифровий код більше не працює, і я повинен ламати замок. Звичайно, це просто випадок. Але тут легко запідозриш.

Середина вересня, і в Криму тепло – багато хто ще в шортах. Це найпівденніша частина України, якщо вірити ООН, ЄС чи українському уряду. Але майже все, що я бачу, натякає, що насправді мова йде про Росію. На припаркованих машинах надалі українські номери, а розплачуються російськими грошима. Водій завзято пропонує мені поїздку в центр за шістсот рублів, приблизно втричі дорожче за звичайну ціну. Натомість я вибираю маршрутку, яка коштує десять рублів. До анексії ціна була 2,75 українських гривень, але на інформаційній табличці в передній частині

.....

автобуса стара ціна закрита папірцем. Хоча, здається, старі правила для пасажирів автобуса продовжують діяти.

Інформаційна табличка лише російською мовою, так само, як завжди майже все було в Криму.

Над переднім вікном водій автобуса почепив російський прапорець.

Тут щойно проходили місцеві вибори, і по дорозі від летовища до центру стоять рекламні щити партій. Комуніст Зюганов обіцяє «чесне керівництво», тоді як партія Путіна, «Единая Россия», нагадує, що вона «команда переможців». Найпотішніше послання націоналістичної партії Володимира Жириновського: «Голосуйте за нас – або терпіть старих правителів!» Не зовсім ясно, у яких старих правителів цілиться Жириновський – бо ж попередній, демократично обраний уряд Криму відправлений у відставку російською армією наприкінці лютого.

Усі партії, які мають право брати участь у вересневих виборах, звичайно, підтримують анексію Криму Росією. Бути проти було б сепаратизмом, серйозним злочином у Росії. І всі регіональні партії теж заборонені відповідно до законодавства.

Частина міста, де розташоване летовище, називається Комсомольське, на честь молодіжної секції Комуністичної партії Радянського Союзу. Після сучасного центру Москви поїздка до столиці Криму сприймається як ностальгійна екскурсія у бетонно-сірі спогади про покриті пилом пострадянські 90-і. І не дивно. Росія та Україна – ніби дві однакові пляшки з мінеральною водою, – жартували колись українці. Різниця лише в

.....

тому, що українська пляшка без газу. Газ надходить з Росії. І нафта. Гроші течуть у зворотному напрямку.

У першу чергу, не компетенція Володимира Путіна спричинила різке зростання економіки Росії на межі тисячоліть, а швидке підвищення світових цін на нафту.

Тоді Путін спритно використав сприятливу економічну ситуацію, щоб зміцнити державну владу, щоб загнздувати надбагатих олігархів, щоб управляти ЗМІ – і щоб створити ієрархічну систему, яка зробила його незамінним батьком нації. Тим часом Україна залишалася в пастці продовження російських 90-х років минулого століття, у позитивному і негативному сенсі. У той час як сусідні країни, Росія та Польща, переживали швидке економічне зростання – Росія, як уже зазначалося, насамперед, через підвищення ціни на нафту, Польща – внаслідок успішних реформ, Україна зі своєю застарілою важкою промисловістю та корумпованим управлінням застрягла в минулому. Олігархи, які при розвалі Радянського Союзу чесним чи нечесним шляхом зуміли забрати промислові підприємства та іншу власність, далі правили країною, у якій майже все було доступним за гроші, чи то рішення податкового органу, чи то місця в парламенті, чи рішення конституційного суду. Імпорт російського газу, який надзвичайно важливий для української економіки, був монополізований підозрілими компаніями, анонімні власники яких заробляли мільярди.

І політичне життя в Україні значною мірою було театральною виставою, яку ставили олігархи, або з-за куліс, або безпосередньо з уряду. Дивні приватизації важкої промисловості на користь олігархів з правильними

.....

зв'язками тут і далі проходили ще довго після настання нового тисячоліття. Але оскільки групи олігархів мали різні інтереси, це означало також, що, на відміну від Росії, в Україні ніхто не міг повністю монополізувати політику або засоби масової інформації. Навіть у найважчі часи не можна було змусити замовкнути критичні голоси в Україні. Під час двох революцій 2004 і 2014 років народ піднявся, щоб покласти край вічно корупційним 90-м рокам. І обидва рази протестували проти Віктора Януковича, людини, яка в 2004 році отримала відкриту підтримку Володимира Путіна, і яка сама намагалася завоювати прихильність електорату як «український Путін».

Цього разу, здається, Януковича прогнали назавжди. Самого ж його російська армія потайки переправила в Росію через Крим за кілька тижнів до анексії.

Нарешті мій автобус дістається до великого транспортного кільця на північ від центру міста. Ми проїжджаємо три чверті кільця і минаємо величезний радянський житловий колос з бетону. Це Московська площа. Водій знижує швидкість на схилі, і незабаром ми добираємося до частини міста, де я планую жити – такі ж бетонні коробки 70-х років минулого століття. Вулиця була названа на честь Кечкемета, угорського міста-побратима Сімферополя. Біля автобусної зупинки знаходжу маленьку продуктову крамницю, вітрину надалі прикрашає реклама в кольорах України, жовтому і синьому, і текст українською: «Шостка – мій улюблений сир з моєї рідної країни». Заходжу в крамничку і купляю продукти. І крамниця ніби безпосередньо взята з російських

.....

90-х років минулого століття – всі товари за прилавком, і грубе вівсяне печиво, яке я прошу, продавчиня бере по одному з великої коробки і важить. Молоко привозять з Нальчика в материковій частині Росії. Коли я пізніше відкриваю пакет, виявляється, що молоко вже скисло, хоча ще залишається декілька днів до закінчення терміну придатності. Це зовсім не рідкісний випадок, дізнаюся я пізніше – перевезення з материкової частини Росії не завжди функціонує так, як хотілося б.

Невелике однокімнатне помешкання, яке я замовив через Інтернет, належить Олексію. Сам він живе у квартирі своїх літніх батьків на тій же сходовій площадці обшарпаної радянської п'ятиповерхової бетонної коробки. Родина потребує додаткового доходу, бо батько тяжко хворий і регулярно їздить у Москву на лікування.

– Охорона здоров'я тепер, коли ми належимо до Росії, безкоштовна. А в Москві є хороші фахівці, вони кажуть, що лікування ракових пацієнтів у нас відстає в розвитку на кілька десятиліть. Але ж квитки на літак не безкоштовні, – каже Олексій.

Громіздкий телевізор у кутку кімнати показує лише російські канали.

– Раніше були інші канали. Це інформаційна війна, – пояснює Олексій.

На стіні передпокою залишається прикріплений радянський електролічильник, виготовлений у 1972 році, на що вказує позначка, видавлена на бакелітній коробці. Проте два старомодні порцелянові плавкі запобіжники замінені сучасними автоматичними,

.....

які прикріплені болтами на коричневому бакеліті. На сходовій клітці висить хаотична купа дротів і посучасному впорядкована сіра металева шафа. Це підключення до Інтернету. Коли під'єднуюся до нього, ІР-номер показує, що я перебуваю десь під Києвом в Україні. Установлені лінії зв'язку Криму залишаються під'єднаними до загальної мережі України. Та якщо я замість цього під'єднуюся до мережі зі свого мобільного телефону з російською SIM-картою, то дізнаюся, що перебуваю в районі Краснодар на півдні Росії. Мережа мобільного зв'язку тепер під'єднана до Росії, і лише найупертіші українські патріоти продовжують використовувати свої українські SIM-карти. Вони мусять оплачувати дорогі міжнародні дзвінки, щоб зателефонувати своїм сусідам.

Увечері я гуляю містом з Павлом – есперантистом, лікарем і блогером, якого я вже трохи знаю через Інтернет. Він російськомовний, народився і виріс в Криму, – і він проти анексії. Вона не відбулася належним чином, каже він. Справді, він та інші працівники громадської сфери отримали вищу зарплату, хоч і ціни теж піднялися. Та це не найважливіше, – вважає він.

У своєму російськомовному блозі він до останнього моменту намагався наводити аргументи проти анексії. Це означало б кінець демократії і свободи вираження думок, і призвело б до того, що маргінальні проросійські політики з сумнівним минулим прийшли б до влади. У багатьох аспектах сталося саме так. Але останнім часом сам Павло більше не має сил цікавитися політичними питаннями. У нього просто

.....

більше немає бажання думати про це, можливо, це якийсь захисний механізм, каже він.

Та скільки людей у Криму думає, як він? Про це майже неможливо дізнатися. Згідно з опитуваннями, підтримка приєднання до Росії в останні роки коливалася від трохи менше ніж 30 до трохи більше ніж 40 відсотків. Одне опитування у травні 2013 року вказує на підтримку лише 23 відсотків. Навіть якщо підтримка нібито зросла у зв'язку з неясною ситуацією в Києві, вона, звісно, ніколи не наближалася до тих 97 відсотків, які показує офіційний результат референдуму. Але все-таки можна повірити, що більшість кримчан підтримує анексію або принаймні відкрито не виступає проти неї. Адже зрозуміло, що на бік сильного переходять легко, особливо тоді, коли твоя, не така, як усіх, поведінка може тобі тільки нашкодити.

Не лише бетонні передмістя, але й центр Сімферополя має чітку атмосферу провінційної Росії 90-х років минулого століття. Багато будівель однозначно потребує ремонту, а невеликі, часто трохи зношені крамниці, навіть у центрі, не були замінені великими торговельними мережами й розкішними торговими центрами. Рух на вузьких вулицях інтенсивний, і вуха не мають права на відпочинок навіть у дитячому парку на проспекті Кірова – російська попса лунає з гучномовців, які прикріплені до кожного електричного стовпа. Діти Сімферополя отримали нові іграшки: великі трампліни, нижня частина яких має кольори російського прапора.

Ми проходимо повз восьмикутну будівлю парламенту в радянському стилі. Тут усе почалося в лютому. Коли

.....

я зателефонував Павлу наступного дня після штурму парламенту, він уже побував у центрі міста, щоб подивитися, що відбувається. Проте він довго не був переконаний, що парламент дійсно захопили російські військові – це здавалося надто неймовірним. Але ж це було очевидним, каже він тепер, він просто не хотів вірити.

І він був не єдиним. Майже всі експерти, чи то на Заході, чи то в Росії, до останнього моменту були переконані, що Росія не збирається підкорювати Крим чи відправляти війська в Україну. Бо навіть якщо ми в своєму повсякденному житті змушені вважати, що різні люди можуть мати різні погляди на світ, різні поняття про мораль і різні пріоритети, ми напрочуд часто очікуємо, що ті, хто приймає політичні рішення в інших країнах, повинні чинити так, як ми самі зробили б у подібній ситуації, відповідно до критеріїв, які ми самі вважаємо очевидними і безперечними. Це називають дзеркальним мисленням – ми припускаємо, що всі інші розмірковують так само, як ми.

Тому думка, що Росія може анексувати Крим, здавалася абсолютно ірраціональною. Не існувало жодних конкретних загроз російськомовному населення в Криму або деінде в Україні. Військове втручання Росії означало б великі економічні втрати і погіршення умов життя для значної частини російського населення. Крім того, агресивні дії з боку Росії означали б міжнародну ізоляцію країни та посилення присутності НАТО в Європі.

І все ж це сталося.

Російська анексія Криму стала поворотним моментом у післявоєнній історії Європи, всього значення якого ми наразі не можемо оцінити. До того ми

.....

жили у світі, де було немислимо, що кордони країни в центрі Європи можуть бути змінені за допомогою військової сили. У світі, де поважають зроблені обіцянки і домовленості. Але тепер може трапитися що завгодно. Чи, можливо, завжди було так – ми просто не наважувалися подивитися, що приховується по той бік дзеркала?

Тепер, у всякому разі, державний герб України зняли з фасаду парламенту в Сімферополі, і тексту трьома мовами на фасаді немає. Нова вивіска лише російською мовою, хоча російський Крим має на словах три офіційні мови: російську, українську та кримськотатарську. Єдиною офіційною будівлею, на якій я під час свого візиту бачу тримовну вивіску, – це старе російське консульство поблизу. Консульство тепер стало «Представництвом Міністерства закордонних справ Російської Федерації в Республіці Крим».

У великому торговому центрі, здається, знаходиться єдиний сучасний супермаркет у центральній частині міста: тут у вас є право самотійно класти продукти у свій кошик для покупок. Але не оплачувати карткою. Банківські картки, які Павло ще має, тепер просто сувеніри з минулої епохи: українські банки в Криму були закриті, гроші з рахунку зняти не можна, а зарплата виплачується готівкою.

Тим, хто узяв кредити в українські часи, з іншого боку, не потрібно думати про повернення – так сказав Володимир Путін під час своєї «прямої лінії» по телебаченню, коли один кримчанин запитав, що йому робити з кредитом, який він узяв, щоб купити автомобіль. «Спокійно їздіть на своїй машині. Якщо

.....

їм не потрібні ваші гроші, то це їхня проблема», – пояснив президент. Зразу ж після цього він пообіцяв, що власники депозитів у закритих банках отримають компенсацію від російської держави. Але бюрократія настільки складна, що Павло досі не хоче займатися цією справою.

– У всякому разі, у мене не дуже багато грошей на тому рахунку.

Та є й інші, які намагаються подвоїти заощаджений капітал, вимагаючи ті ж гроші і від російської держави, і від свого українського банку.

Хоч би як, українські банківські картки більше не працюють, Павло не знає нічого про банкомати, які, можливо, працюють, коли я запитую. Він трохи сумнівається в тому, чи в Криму взагалі можливо зняти гроші за допомогою іноземної банківської картки.

Перший банкомат не працює. Другий шумить якусь мить в роздумах, але нарешті виплює стосик гладеньких російських рублів. Я врятований. Лише через три місяці Крим фактично був відключений від міжнародної системи переказів кредитними картками.

На маленькій пішохідній вулиці ми раптом зустрічаємо російського політика-популіста Володимира Жириновського. Ближче виявляється, що це картонна фігура в натуральну величину. Він стоїть біля скляного павільйону, який називає себе «першим російським кафе в російському Криму». Павільйон стоїть посеред пішохідної вулиці, без необхідних дозволів, і тому йому загрожувало знесення. Але власник «першого російського кафе» швидко обзавівся хорошими зв'язками, і,

.....

коли знесення мало розпочатися, виявилось, що в павільйоні полуднує російський парламентарій від партії Жириновського. Це ж зовсім випадково. Відтоді картонний Жириновський стоїть біля павільйону й охороняє свою нову територію, якій більше ніхто не сміє загрожувати.

РОСІЙСЬКОМОВНИЙ ЧЕРЕП

На письмовому столі лежать три розпиляні людські черепи, поруч з газетами, ручками, мобільним телефоном і російською п'ятирублевою купюрою. Вони ж пластмасові, чи не так, кажу я, розмірковуючи, і торкаюсь пальцями одного з черепів. Справді, на дотик це пластмаса.

— Ні, що ви! Звичайно, це справжні черепи, ми самі готуємо їх, — каже мій знайомий Павло, лікар. Він бере один з черепів в руки і показує золотий зуб. Я почувуюся некомфортно, думаючи про те, що я щойно торкався черепа померлої людини, і вже не так некомфортно, коли думаю про те, що троє лікарів, які зараз сидять у маленькому кабінеті, щодня у своїй роботі використовують фрагменти померлих людей.

— Так ми тут працюємо, ми завжди використовуємо справжні матеріали людських тіл, а не пластмасові навчальні моделі, — пояснює Павло.

Потім він посміхається і продовжує:

— Це ж бо, ясна річ, російськомовний череп.

Двоє інших лікарів в кімнаті, Петро і Гулівер, криво посміхаються. Так, жарт трохи грубуватий, але всім трьом так набридла російська телевізійна пропаганда про українських фашистів, які розпинають російськомовних дітей, чи якісь інші актуальні казки. Отже, само собою зрозуміло, що мерзенні лікарі тримають на своєму столі саме російськомовний череп, пояснює Павло.

Ми п'ємо чай на другому поверсі флігельної будівлі Інституту нормальної анатомії Кримського медичного університету в Сімферополі. Павло

.....

ставить свою філіжанку на стіл, якраз біля трьох черепів.

І справді, саме російськомовного черепа я щойно торкався своїми пальцями – у Криму майже всі російськомовні: і сам Павло, і Петро, навіть якщо у них є родичі також в Україні. І Гулівер переважно розмовляє російською, навіть у себе вдома, навіть якщо він кримський татарин. Українську всі троє вивчали як іноземну мову. Однак усі вони противники російської анексії Криму. Жоден з них не брав участі у невизнаному референдумі 16 березня.

– Але я думаю, що для більшості це не надто важливо, за умови, що вони отримують заробітну плату. Особливо, якщо зарплата навіть росте. Якщо їм кажуть по телебаченню, що тепер так має бути, їх це задовольняє, – каже Гулівер.

У Петра є брат, який донедавна служив в українській армії в Криму. Дехто з його товаришів перейшов на бік Росії, але цього не захотів робити Петрів брат. Він уже виїхав з Криму і служить в іншому місці в Україні. Родичі в Росії ніяк не можуть зрозуміти, чому він і Петро не вітали приєднання до Росії – рідні ж дивилися телевизор і дізналися, що новий український уряд складається з фашистів. І від тих фашистів урятували кримчан.

– Коли я розмовляю по телефону зі своєю тіткою з Росії, вона зовсім не слухає те, що я кажу, вона просто повторює те, що почула по телевизору. «Я довіряю нашому уряду», – каже вона весь час.

Інший колега заходить до кімнати, збирає якісь речі, але знову хутко виходить, коли зауважує, про

.....

що розмова. Колега підтримує анексію, дізнаюся пізніше. Чи «возз'єднання», як тепер це офіційно називають.

– Так стає легше, уникають говорити про політику з тими, у кого інша точку зору, тоді легше говорити про інше, – каже Гулівер.

Він сам хоче і надалі вважати себе громадянином України, хоча всупереч бажанню отримав російський паспорт.

– Вони кажуть мені, що я тепер громадянин Росії, і що я повинен прийняти паспорт, якщо я й надалі працюватиму тут.

Проте більшість кримчан зберегли також свої українські документи. Якщо вони переїжджають новий кордон, вони можуть спочатку показати російський паспорт російським прикордонникам, а потім український паспорт – українським охоронцям.

Павло хоче показати мені музей анатомічного інституту, і ми йдемо з невеликого кабінету. На сходах ми проходимо повз кольоровий портрет суворого лисого чоловіка у блакитній куртці і з бакенбардами, які були популярні в 19-му столітті. Цей чоловік – Микола Іванович Пирогов.

Анатомічні дослідження в Криму розпочалися з 50-х років 19-го століття, коли Росія намагалася посилити свій вплив на Близькому Сході і в чорноморському регіоні. Наприкінці 18-го століття Росія завоювала Кримський півострів, який до того належав Османській імперії. Коли Росія кілька десятиліть потому хотіла завоювати інші території, колоніальні держави Велика Британія і Франція захотіли зупинити такий

.....

розвиток подій. Наслідком цього стала кривава Кримська війни, під час якої Микола Іванович Пирогов зазнав сучасну військову хірургію.

Після розтину багатьох заморожених тіл Пирогов зміг опублікувати свій великий анатомічний атлас, який відіграв важливу роль у подальшому розвитку хірургії. «*Mortui docent vivos*» – померлі навчають живих – це написано на фасаді головного корпусу інституту анатомії. Музей розташований у широкому коридорі на другому поверсі. На полицях старі хірургічні інструменти і скляні посудини з препаративними людськими органами, на які я волію не дивитися зблизька. На почесному місці влаштована виставка під назвою «Пирогов у Сімферополі» з картинами олійними фарбами, які показують великого хірурга за роботою, і з чотирма восковими фігурами: поголений пацієнт, який лежить, медсестра і двоє замислених бородатих чоловіків в одязі 19-го століття. Схожість з портретом не впадає у вічі, але чоловік з більшою бородою з двох лисих, мабуть, має бути схожим на Пирогова.

Згідно з настінною табличкою, виставка належить «Міністерству охорони здоров'я СРСР, Медичному інституту Криму». Ніхто не мав часу поміняти табличку після розпаду Радянського Союзу, і з цим усе гаразд, тому що це знову на часі. Український державний медичний університет має стати російським. Але ще не зовсім зрозуміле питання про майбутній статус університету і про те, якому російському міністерству він має бути підпорядкований. Саме це турбує Тетяну Фоміних, директора анатомічного інституту. Це обов'язково має

.....

бути міністерство охорони здоров'я, як це було в Україні, тому що міністерство освіти абсолютно не розуміється на системі охорони здоров'я, у якій нові лікарі повинні працювати після одержання дипломів, вважає вона.

Але це насправді єдине, чим вона переймається, цілком очевидно, що все стане тільки краще тепер, коли нарешті Крим повернувся додому, в Росію, каже вона, кип'ятячи воду для кави у своєму маленькому кабінеті.

– Не слухайте Павла й тих інших, що наразі продовжують нарікати на все, я зовсім не розумію, про що вони думають. Вони, ймовірно, просто вирішили, що не люблять Росію, і тому у всьому будуть звинувачувати Росію.

Дійсно, деякі українські студенти залишили університет, але з'явилися інші – кримчани, які більше не хочуть навчатися в Україні, і росіяни з інших частин України, які зараз вирішили навчатися тут. Та й теревені про проблеми з виплатою заробітної плати є необґрунтованими. Так, справді, українські банки були закриті, і банкомати перестали працювати. Але росіяни швидко підготували готівку, яка були доставлена в університет, щоб виплатити зарплату. І заробітна плата зросла набагато більше, ніж ціни. Крім того, не економіка важлива, а факт, що нарешті Крим знайшов свій шлях додому, в Росію, і що тут немає війни, наголошує Тетяна Фоміних.

І все пройшло цілком спокійно, каже вона. Сама вона майже не бачила слідів всесвітньовідомих нині «зелених чоловічків», лише військовий автомобіль,

.....

який стояв поруч з університетом короткий час. Так, дійсно, були солдати біля будівлі парламенту, але це далеко.

– Взагалі ніхто не думав, що це може статися. Я дуже хвилювалася, коли в Києві почалися демонстрації, бо знала, що це погано закінчиться. У мене є знайомий у службі безпеки, я іноді зустрічаюся з ним, тому що він відповідає за дозволи на перебування іноземних студентів і подібні питання. І лише за декілька днів до подій з я запитала його, що буде. Він сказав, що Крим ніяк не може увійти до складу Росії з кількох причин. Але що ж нам робити, – дивувалася я, – адже ті з України прийдуть сюди і вб'ють мене.

Тетяна Фоміних не знає, як дохідливо пояснити, чому тепер українці захотіли б раптом убити її та всіх інших російськомовних у Криму. Але ж вони погрожували зробити це, – наполягає вона.

У всякому разі, усе було цілком спокійно в Сімферополі і до того, як з'явилися зелені солдати, і після того, каже вона.

– Усе сталося дуже несподівано. З Криму до Києва довгий шлях, довший, ніж до інших частин країни, і море між нами і материком, так що тут було спокійно. І ось раптом ми прокидаємося вранці і дізнаємося, що парламент захоплений солдатами, які захищають будівлю. Я зраділа, бо зрозуміла, що це наші люди, а не українці.

– Як Ви це дізналися?

– Я просто зрозуміла це. Напередодні ввечері я була вкрай стурбована після мітингу, я думала, що тут буде війна. Те, що відбувається в Україні, це ж

.....

жахливо, навряд чи там можна сказати півслова російською, хоч вони удають, що у них демократія. Але це не так.

Багато хто в Росії насправді переконаний, що зараз небезпечно для життя говорити російською в Україні. Напевно, це не дивно з огляду на те, що більшість росіян отримує інформацію про події з сусідньої країни через державні пропагандистські канали. Більший подив викликає те, що навіть у Криму, схоже, багато хто вірить у ці російські телевізійні казки, хоча вони мали б знати зі свого власного досвіду, що саме російська, а не українська є основною мовою в більшій частині країни, наприклад, у столиці Києві. Так, усі вивіски українською мовою вже багато років, але майже всі розмовляють між собою російською. Під час моїх останніх відвідин Києва восени 2014 року, коли вже довго тривала війна на сході, було тільки раз, коли касирка в супермаркеті заговорила до мене українською. Відразу позаду мене в черзі інший клієнт трохи потішився українським словом стосовно поліетиленового пакета, яке вжила касирка. Але незлобиво, здебільшого жартівливо. «Торба?», – повторив він. Дійсно, звучить трохи потішно російською, не як звичайний поліетиленовий пакет, а, скоріше за все, як наплічний мішок селянина в давні часи. «Так, авжеж, торба або торбочка», – відповіла касирка українською мовою зі сміхом. Ось і все. Опісля я чув, що саме ця касирка відома тим, що завжди розмовляє українською. Так мало людей поспідовно розмовляють українською в Києві публічно, що лише це може стати темою обговорення – і все

.....

одно російська пропаганда стверджує, що той, хто говорить російською в Києві, ризикує бути побитим.

Це, зрозуміло, не означає, що українською в Києві не розмовляють, багато хто робить це – та майже у всіх повсякденних ситуаціях спочатку вибирають російську, коли невідомі люди звертаються одне до одного.

У Криму російською розмовляють усі, більшість шкіл завжди були російськомовними, і всі офіційні документи були російськомовними ще до анексії. Опитування громадської думки показують, що жителі Криму не дуже переймалися офіційним статусом російської мови в українські часи. У дослідженні, проведеному Міжнародним Республіканським Інститутом США у травні 2013 року, в загальному 1200 жителів Криму отримали питання про те, що, на їхню думку, є найважливішими політичними питаннями на півострові. Лідерами у списку виявилися безробіття, високі ціни, промисловість, що не працює, а також корупція влади і бідність.

Статус російської мови був на 14-му місці серед найважливіших питань, і його згадало лише 4 відсотки опитаних. Найважливіше питання, безробіття, було згадано 68 відсотками. Трохи вище, ніж статус російської мови, були «стосунки з Росією». Важливим це питання вважало 12 відсотків респондентів. А тепер багато хто говорить, що саме пригноблений стан російської мови в Криму був важливою причиною, з якої Крим потрібно було анексувати.

З точки зору стратегії було зрозуміло, що це катастрофа, коли український парламент після лютневої

.....

революції 2014 року знову взявся обговорювати вічне питання про мови і хотів скасувати закон про регіональні мови, який надавав російській офіційний статус у низці регіонів. Закон був символічно важливим питанням, тому що його запровадила партія президента, який уже втік, і саме тому його противники хотіли тепер викинути це на смітник і написати новий. Проте тимчасовий глава держави, очільник парламенту Олександр Турчинов, відмовився підписати рішення, і старий закон залишився чинним – але це вже не допомогло. Багато хто в Криму був переконаний, що нові правителі в Києві знову хочуть «заборонити російську мову», – хоча закон про регіональні мови навіть ніколи не запроваджувався в Криму. Він був непотрібним, тому що українська конституція Криму 1998 року чітко гарантувала статус російської мови в державному адмініструванні Криму і право кожного на навчання рідною мовою.

А Тетяна Фоміних усе одно переконана, що говорити російською небезпечно в Україні. До того ж діти співають гімн України в школі!

– І вони кладуть зброю в руки маленьких дітей, ви бачили це? Це неправильно.

Співання державного гімну в школі не здається аж таким небезпечним, а заяви про українських дітей-солдатів – це ще одна вигадка російської пропаганди. Але ми трохи відхилилися від анексії Криму – вибачте, возз'єднання. Що сталося насправді?

– Був четвер 27 лютого, і ми мали навчатися, але наше керівництво вирішило, що всі студенти повинні йти додому. Я сама думала, що було б краще залишити

.....

їх тут, ніж відпускати у місто. Але скрізь було тихо, я навіть не мала часу, щоб побачити «зелених чоловічків», як уже було сказано, тому що їжджу лише на роботу, а потім повертаюся знову додому. Але ж багато хто підходив до них і фотографував або фотографувався разом з ними, багато жінок і дітей. Усі, звичайно, вважали, що це добре. А чи знаєте ви, що татари насправді вимагали, щоб пам'ятник Леніну був розбитий! Тут у мене абсолютно протилежна думка, і про політику і про життя в цілому. Я хочу, щоб Ленін залишився.

– Чому Ленін має залишитися?

– А чому його треба розбивати? Я не хочу цього. Я не хочу, щоб узагалі щось розбивали. Статуя – це історичний пам'ятник. Вони не тільки хотіли знести його, вони також хотіли перейменувати площу Леніна. Це мені не подобається, бо ж йдеться не тільки про Леніна. Соціалізм, який у нас був раніше, я думаю, що це було добре. Це ж була моя батьківщина, я звідти родом. Я народилася в 1967 році і дуже добре пам'ятаю, як було в мене в дитинстві та юності. Дехто каже, що тоді було погано, а я думаю, що життя тоді було хороше.

Тетяна Фоміних – далеко не єдиний друг Росії в Криму, що, здається, насправді прагне повернутися в Радянський Союз. Але ж сьогодення Росія, однак, це не те ж саме, що Радянський Союз її молодості? Що насправді знали кримчани про путінську Росію до возз'єднання?

– Ми нічого не знали. Все ж абсолютно нове, минуло понад двадцять років, як ми були разом. А Росія знову стала сильною лише кілька років тому. Тепер

.....

вони відродили промисловість і досягли того, про що лише мріє Україна – позбутися корупції. Звісно ж, якась корупція існує навіть у США. Але ця відкритість, усе публічне, цього більше з Росії.

Як приклад російської відкритості Тетяна Фоміних згадує, що на російському телебаченні є програма з економіки. Та вона сама була не в силі дивитися її.

– Дуже нудна програма, вони весь час говорять лише про фінанси. Це показують щодня. Я вважаю, що вони турбуються про те, щоб люди зрозуміли, куди йдуть гроші. А це ж добре.

Проте насправді контрольовані державою російські засоби масової інформації скупі повідомляють про те, як використовуються гроші платників податків. Улітку 2014 року уряд уже другий рік поспіль вирішив витратити пенсійні внески, сплачені приватними особами, а не інвестувати їх у фонди, як було обіцяно – анексія Криму не була ж цілком безкоштовною для державної скарбниці. Скандальне рішення не привернуло великої уваги державних ЗМІ, і, коли заступник міністра економіки Сергій Беляков на своїй сторінці у Facebook написав, що йому соромно за те, що держава не виконує своїх обіцянок перед людьми, які економлять на свої пенсії, він був негайно звільнений.

Але ж гроші підуть на підвищення заробітної плати для працівників бюджетної сфери в Криму, і тому не дивно, що Тетяна Фоміних та її колеги задоволені. Проте навіть у Росії не все ідеально, з цим Тетяна Фоміних погоджується.

– Я думала, що в Росії немає ідіотів, але виявилось, що їх насправді багато, і деякі видерлися високо, я

.....

повинна сказати. Ці люди, які хочуть мати владу, багато з них просто хоче привласнити гроші. Недавно ж якийсь міністр украв мільярд, і тепер за ним ганяються. Путін просто не має часу їх усіх контролювати, ось що. Але мені справді подобається Путін. Помієму, він найкращий керівник за всю історію людства.

– Чому ж Путін такий хороший?

– Бо він чесна людина, я цілком довіряю йому. Усі рішення, які він приймає, хороші. Мені подобається його спосіб дії. У нього є самоповага, він має свою власну думку про все і ніколи не вдає щось інше. І не погрожує іншим. Коли він став президентом, він був першим, хто не виступив зі своєю новорічною промовою в кабінеті, а просто неба, на Красній площі. Він був молодий, з келихом шампанського в руці, і він виступив з новорічною промовою, яка була такою незвичайною. Він мені відразу ж сподобався.

Проте насправді Володимир Путін виступив зі своєю першою новорічною промовою у своєму кабінеті, точно так, як і його попередник Борис Єльцин зазвичай робив. І келих шампанського був у Єльцина, а не у Володимира Путіна.

Але новорічна промова була дуже гарна, – на жаль, потім Путін не дотримався своєї обіцянки захищати досягнення демократії і свободи слова в Росії. З іншого боку, потім він дійсно виступав з новорічними промовами просто неба, але не на Красній площі, а в стінах Кремля. Та найголовнішим є враження, що Тетяна Фоміних дійсно здивована харизмою Путіна. Для неї Путін це втілення всього хорошого в її новій батьківщині – у Росії.

.....

– Мені подобаються всі його рішення, він завжди робить те, що найкраще. Він великий стратег. Якщо він тримає паузу, весь світ очікує і дивується: чому Путін мовчить? Було ж саме так, він нічого не говорив п'ять днів, коли всі чекали, що він скаже щось про Україну. Усіх інших охопила істерика, а він мовчав, як на театральній сцені. Він дуже мудрий, він завжди уважно обмірковує свої висловлювання і дії. І ще важливо: він компетентний практично в усіх галузях. Він намагається зрозуміти, як ідуть справи, він відвідує армію, він може пливти на броненосці, він займається плаванням. Він молодий і сильний, він не п'є, не палить, він пропагує здоровий спосіб життя. Небагато керівників робило це. Він знову ввів ГПО, це теж правильне рішення.

ГПО означає «Готовий до праці й оборони». Воно було однією з основ у програмі патріотичного виховання, що було впроваджене в радянських школах 1931 року, і означало, що учні віком від десяти років повинні були збирати очки за досягнення різних цілей у бігу, плаванні, метанні ядра та інших видах спорту, серед яких були також стрільба з військової зброї та метання гранат. Програма зникла разом з Радянським Союзом, але тепер вона справді знову запроваджена рішенням Володимира Путіна. З 2015 року президент щорічно 1 травня повинен отримати звіт про фізичний стан населення, – вказує розпорядження, підписане у березні 2014 року. І це добре, вважає Тетяна Фоміних.

– Мені не подобається, коли люди дозволяють собі повнішати, тому він робить усе правильно. Я насправді дуже захоплююся ним. Якщо щось не так,

.....

я завжди думаю, як Путін виправив би це, якби він тільки дізнався. Точно так, як це було зі Сталіним у його часи. Можливо, це не зовсім правильно, але я також поважаю Сталіна. Не тому, що він нібито був жорстоким, він не був таким. Але після його смерті в нього не знайшли жодної власності, лише пару чобіт і військову куртку. Він нічого не отримував від країни, він служив країні. Але Сталін, звичайно, не був таким бездоганим, як Путін. Навіть критики Путіна засвідчують, що він живе для країни. Це дуже важливо. Навіть його противники, якщо вони чесні й мудрі, визнають, що він хороший президент.

У те, що часи Путіна при владі означають обмеження свободи вираження думок, Тетяна Фоміних не вірить.

– Його ж критики відкрито говорять про ту відсутність свободи вираження думок. І продовжує існувати «Эхо Москвы», опозиційна радіостанція. Нікого не позбавляють свободи. Ну так, посадили у в'язницю Ходорковського, але це було через фінансові махінації. Путін з ним же розмовляв і казав йому, щоб він займався своїми справами, а він почав підтримувати опозиційні партії.

– А що про Крим, що сталося після появи «зелених чоловічків»? – запитую.

– У нас був референдум, ми були дуже раді, посправжньому раді, і вночі, коли ми перевели годинники на російський час, було справжнє народне свято. Я живу тут недалеко від залізничного вокзалу, і там були маси народу, які святкували з шампанським, бо ми перевели годинники. Це було справжнє, нічого подібного не можна інсценувати, це була щира радість.

.....

Референдум проводився відповідно до закону, і все пройшло цілком правильно, цього ж насправді ніхто не може заперечити, вважає Тетяна Фоміних.

– Бо Путін таки мудра людина, він не міг дозволити собі жодних юридичних помилок. Жоден юрист не оскаржить законність референдуму, чи не так? Бо ж усе зробили як тільки можна відповідно до закону, і у нас також були міжнародні спостерігачі, навіть з Фінляндії був хтось. Це ми бачили по телевізору, спостерігачі були тут увесь час.

Проте насправді в Криму не було офіційних міжнародних спостерігачів, оскільки референдум був незаконним і не був визнаним ООН чи ОБСЄ, Організацією з безпеки та співробітництва в Європі. До «міжнародних спостерігачів», які красувалися перед російськими телекамерами, належали представники сумнівних пропутінських політичних груп, часто пов'язаних з крайніми правими. З Фінляндії брав участь Йоган Бекмен, прихильник Путіна, який також називає себе «офіційним представником Донецької Народної Республіки у Фінляндії». У Фінляндії він відомий, між іншим, своєю заявою, що у Фінляндії відбувається геноцид росіян.

Референдум, до речі, пізніше отримав високу оцінку від французького «Національного фронту», угорського «Йоббіка» та бельгійського «Фламандського інтересу», усі вони представники крайніх правих. Більшість інших політичних груп в ЄС не визнали референдуму, тому що він не відповідав Конституції України і проводився під російською окупацією. Бо неможливо було провести вільну виборчу кампанію,

.....

не було можливості голосувати за незмінений статус Криму, і правильність результату не можна було перевірити – підготовка до голосування здійснювалася в обстановці повної секретності протягом десяти днів, що само собою давало можливість для влади проголосити будь-який бажаний результат.

Але, разом з тим, багато хто ж ходив голосувати – за винятком сіл і міських кварталів, де висока частка татарського населення. З кримських татар дуже мало хто пішов на виборчі дільниці. Офіційно в голосуванні взяло участь 83 відсотки жителів Криму, і з них, як стверджується, 97 відсотків проголосувало за приєднання до Росії. Інші, незалежні оцінки участі у виборах, різняться. Відповідно до звіту, який у квітні 2014 року опублікували деякі члени ради з прав людини при президенті Росії, у голосуванні, ймовірно, взяло участь явно менше, ніж 50 відсотків жителів.

Тетяна Фоміних і всі її сусіди та знайомі, у всякому разі, пішли на виборчі дільниці і проголосували за приєднання до Росії, каже вона.

– Було ще темно, коли я прокинулася, довелося чекати до восьмої години, щоб нарешті можна було побігти і проголосувати за Росію. І коли я туди прийшла, я побачила, як багато хочуть взяти участь, також літні люди, які ледве ходили на милицях, усі хотіли бути там і проголосувати, всі так хотіли звільнитися від України і стати частиною Росії. Уся моя родина пішла: мої мати, батько і брат. І всі сусіди в будинку, я живу у п'ятиповерховому будинку. Якщо взяти за основу тих людей у будинку, всіх співробітників тут в інституті, ми ж можемо запитати, як всі

.....

вони проголосували, і я впевнена, що дев'яносто відсотків з них скаже, що вони голосували за Росію. Це правда.

Тепер Крим у складі Росії, і це добре. Майже все насправді добре, каже Тетяна Фоміних.

– Єдине, на що хотілось би сподіватися, – це те, що й наші місцеві бюрократи будуть намагатися стати порядними людьми, щоб я могла бути задоволеною й ними, а не тільки Путіним, який сидить далеко в Москві.

Але якщо щось було краще в Україні, то це відносно мала територія країни у порівнянні з Росією.

– До Києва ближче, можна зателефонувати і поговорити з людьми. До Путіна не зателефонуєш, та й країна велика, Москва далеко. Але, здається, що тепер він помітив нас, ми дізналися, що Путін тепер отримав інформацію. Ми ж довгий час намагалися послати йому листа про статус університету, і здається, що він уже надійшов. Але це було непросто.

Одне, що явно покращилося, після того, як Крим увійшов до складу Росії, – це заробітні плати, говорить Тетяна Фоміних.

– Навіть якщо ціни зараз трохи вищі, ніж вони були в Україні, гроші все ж залишаються. Або мої знайомі так чи інакше казали, що їм вдалося зекономити трохи, я не змогла. Мабуть, я почала тратити більше. Але матеріальне становище у нас зараз трохи краще, і я переконана, що розвиток буде продовжуватися в цьому напрямку. Дійсно, були деякі невеликі проблеми з постачанням продуктів, але це не торкнулося мене, у крамницях є все, що мені потрібно.

.....

В іншому нічого суттєво не змінилося. Та й для чого нам суттєві зміни? Важливо те, що у нас немає війни. В іншому випадку, безумовно, почалася б війна, і я сама пішла б на барикади проти українців.

Тетяна Фоміних абсолютно не вірить, що війська з Росії штурмували будівлю парламенту в Криму та блокували українські військові бази наприкінці лютого.

— Україна заявляє, що завезли війська з Росії. Чи вони повні ідіоти? Чи у них була така величезна дірка в кордоні, чи вони лише дивилися в інший бік, коли Росія вводила війська? Яка ж це нісенітниця! Про щось подібне немає жодних доказів. Ні, вони прийшли з Севастополя. Це цілком російське місто Севастополь, і там увесь російський флот, у них була угода з Україною, і вони мали право перебувати там.

Твердження, що Росія не вводила військ у Крим, а використовувала лише ті війська, які мали право перебувати в Севастополі, як і раніше, з'являється, коли говориш з кримчанами, які наводять докази, що Росія забрала владу на законних підставах. Але крім того, що таке твердження є явно неправдивим, бо можна довести, що війська були ввезені на поромач з материкової частини Росії, в аргументації є ще одна хиба: угода про базування флоту в Севастополі між Україною і Росією не давала дозволу російським військам штурмувати будівлю парламенту в Криму та відправляти у відставку уряд.

Хоч би як, «зеленими чоловічками» були російські солдати, це визнав сам Володимир Путін у квітні 2014 року. Війська були потрібні для безпеки кримчан і для контролю за референдумом, пояснив він.

.....

Законно чи ні, але тепер у Криму розпоряджається Росія. Що це означає для майбутнього, які у Вас сподівання? – запитуємо в Тетяни Фоміних.

– У мене великі надії, єдине, чого я боюся, що хтось може вбити Путіна. Хтось може захотіти позбутися його, тому що він багатьом заважає, чи не так? Цього я боюся. Але якщо він і надалі буде дотримуватися своєї лінії, вірю, що все буде добре. Існують плани з будівництва моста в Керчі, і, якщо це реалізується, у нас буде хороший зв'язок, буде простіше туристам з Росії приїжджати сюди. І я сподіваюся, що відновлять старі санаторії. Але добра справа, яка вже сталася, – це те, що почали зносити всі загорожі, які раніше з'явилися на пляжах. Там вимагали грошей від людей, які хотіли засмагати й купатися. Знесли багато таких загорож.

Я дякую за каву і добрий російський шоколад. Коли я вже за воротами університету, Тетяна Фоміних телефонує і просить мене повернутися. Вона забула сказати найголовніше.

– Мої дідусі та бабусі воювали проти фашистів у роки Великої Вітчизняної війни. Тому Крим має належати до Росії!

З іншого боку, дідусі та бабусі більшості українців теж воювали на боці Радянського Союзу під час Другої світової війни. Але цей аргумент чомусь тут не спрацьовує.

ЗРАДНИК ЗАВЖДИ ЗАЛИШАЄТЬСЯ ЗРАДНИКОМ

Синьо-жовтий прапор України висить на фасаді білого двоповерхового будинку в центральній частині Сімферополя. Це останній український прапор, який можна прилюдно побачити у столиці Криму, а незабаром і його не буде. Поруч з ним висить світло-блакитний прапор кримських татар. Двоє чоловіків у масках з автоматами, в камуфляжі, охороняють вхід. Це спеціальний загін російської поліції.

На другому боці вулиці стоять поліцейські у звичайній уніформі, дві поліцейські автівки і велика, біла вантажівка марки Камаз, у якому знаходиться мобільний штаб поліції. Там стоїть також група журналістів, які перебувають тут від самого ранку. Вже вечоріє, але обшук у штаб-квартирі Меджлісу, головної організації кримських татар, далі триває.

Татари, які говорять тюркською мовою і, як правило, мусульмани, живуть у Криму принаймні з 15-го століття. До російського завоювання в 1783 році держава татар – Кримське ханство – підчинялася Османській імперії. Після завоювання Росія збудувала тут свою найважливішу військово-морську базу в природній гавані Севастополя. Розширення території Росії турбувало інші великі держави того часу, що привело в середині 19-го століття до кривавої Кримської війни, коли Великобританія і Франція в союзі з Османською державою заблокували і в кінцевому результаті завоювали важливе портове місто. Весь чорноморський флот Росії був знищений.

.....

Під час Другої світової війни Севастополь і весь радянський Крим були завойовані нацистською Німеччиною. Коли радянські війська в 1944 році відвоювали Крим, Сталін звинуватив увесь кримськотатарський народ у співпраці з ворогом та зраді. Згідно з офіційними документами, принаймні 180000 кримських татар за два дні, були вивезені на довічне заслання у віддалені райони Центральної Азії. Багато з них отримали тільки півгодини часу на збір речей. Тисячі людей загинули в дорозі або відразу після прибуття, бо не вистачало їжі для переселенців. Ті, що вижили, змушені були розпочинати своє життя з нуля.

Виселення кримських татар було забороненою темою упродовж усього радянського періоду. Звинувачення у державній зраді були у 1967 році нарешті зняті, але татарам й далі не дозволяли повернутися. Мустафа Джемільєв, найвідоміший з радянських часів кримськотатарських активістів з прав людини, провів у загальному 15 років у радянських в'язницях і засланні за «антирадянську діяльність». Він був звільнений у 1986 році. Тільки після цього, під час перебування Михайла Горбачова, кримські татари знову могли на законних підставах оселитися на півострові. Мрія про втрачену батьківщину продовжувала жити серед тих кримських татар, які вирости у вигнанні, і ніколи не бачили землі предків. На початку 1990-х років, у зв'язку з розпадом Радянського Союзу, розпочалася велика рееміграція до Криму. Тепер там знову проживають близько 250 тисяч татар, які складають приблизно 12 відсотків населення півострова.

.....

Перші татари, що повернулися впродовж останніх радянських років, були вимушені пережити презирство і страх від інших мешканців Криму. Нові жителі, яких переселили до Криму після війни, з того часу були впевнені, що татари зрадники, і багато хто вважав, що тепер вони хочуть, помститися росіянам. Усі татари мають ніж у кишені, шепотіли російські діти в школі. Ніхто не хотів узяти татарина на роботу. Тільки в українські роки відносини між етнічними групами поступово нормалізувалися, і одночасно щораз більше кримських татар знаходили своє місце в новій ринковій економіці. Більшість кримських татар пов'язують українські часи з примиренням і відносним благополуччям, тоді як московське правління викликає спогади про п'ятдесят років вигнання і поліцейську державу. Можна було чекати, що більша частина кримських татар дуже скептично поставиться до ідеї, що Крим знову має стати російським, і тому саме татари найдужче протестували проти анексії.

За кілька днів до запланованого в березні 2014 референдуму 70-річний Мустафа Джемільєв був запрошений до Москви, щоб переговорити з представниками Кремля. Російські правителі, очевидно, намагалися батогом і пряником досягти якогось компромісу з Меджлісом, організацією кримських татар, і Джемільєв був запрошений також до телефонної розмови з Володимиром Путіним, який на той момент перебував у Сочі. Але розмова колишнього радянського дисидента і політв'язня з ветераном КДБ Путіним пройшла не дуже добре, як пізніше сказав сам Джемільєв. Він зазначив, що анексія була б злочином проти міжнародного права і проти багатьох

.....

угод, підписаних Росією. Коли Путін пообіцяв, що права і безпека кримських татар будуть поважатися, Джемільєв відповів, що найкращою гарантією безпеки буде виведення російських військ з Криму.

Більшість кримських татар бойкотували референдум 16 березня, і з того часу російська влада, у свою чергу, бойкотує представників кримських татар. Сам Мустафа Джемільєв зараз у Києві – йому більше не дозволяють приїхати до Криму. А в Сімферополі спецназ поліції 16 вересня зробив обшук офісу Меджлісу. усі комп'ютери були конфісковані.

Наступного ранку я розмовлятиму з Ескендером Барієвим, одним із керівних членів Меджлісу. Його теж відвідали спецназівці у масках. Ми домовилися про зустріч біля двоповерхового будинку, на фасаді якого український прапор ще має право майоріти на слабкому вітрі. Прапор вивішено новий після того, як кілька чоловіків у масках та уніформі на початку тижня зірвали старий. Тепло, і я стаю у тінь невеликого дерева на іншій стороні вулиці, щоб спостерігати за ситуацією.

Дві поліцейські машини і два сірі автомобілі без знаків російської військової марки “Патріот” стоять у провулку поряд зі штаб-квартирою кримських татар. За автомобілями “Патріот” можна побачити групи чоловіків у камуфляжах з автоматами. Здається, що поліція готується до заворушень, але на вулиці все тихо.

Я не знаю, як виглядає Ескендер – у тіні іншого дерева, якраз напроти Меджлісу, стоїть молодий чорновусий чоловік. Він щось набирає на своєму мобільному телефоні і, здається, що він на когось чекає. Може, саме він і є Ескендер. Запитую.

.....

– Ні, не я. Що, по-вашому, я скидаюся на татарина? – питає він ображено.

Але ж я не знаю, як має виглядати татарин. І, між іншим, чому б було зле виглядати як татарин?

Але я йому цього не кажу, я просто ввічливо вибачаюся. Коли Ескендер Барієв, нарешті, приходить, виявляється, що він має явно світліше волосся, ніж той ображений мною юнак. Але він має трохи ширше і кругліше обличчя. На ньому жовта сорочка з короткими рукавами і білі літні штани. Можливо, саме це є типовим кримськотатарським виглядом?

Сідаємо в кафе за рогом, замовляємо чай, і я прошу Ескендера Барієва розповісти, що сталося з ним напередодні.

– Була приблизно пів на сьому ранку. Ми чули, що хтось гримає в наші двері. Я швидко підійшов до дверей. Вони далі гатили в двері з іншого боку і кричали, що я повинен негайно відчинити.

Коли я відчинив, вбігло троє чи четверо чоловіків з автоматами. Разом з ними зайшли цивільно одягнені чоловіки, які відразу ж почали копирсатися в усіх кімнатах.

– Ні, почекайте, – кажу я, – у мене двоє маленьких дітей, не лякайте їх, і взагалі, у чому справа? І хто ви?

Нарешті цивільні представили офіційне рішення про обшук. Злочин, який розслідується, пов'язаний з подіями 3 травня, коли велика група кримських татар мала зустрітися з Мустафою Джемільєвим на кордоні з територією, що контролюється Україною. Коли Джемільєву заборонили в'їзд, група ігнорувала озброєних російських прикордонників і перейшла на український бік, щоб зустріти Джемільєва.

.....

– Тепер вони кажуть, що цей злочин розслідується і що вони шукають зброю, наркотики і заборонену літературу. У машині поза будинком було з п'ятнадцять чоловіків, п'ять або шість були у цивільному, інші були у формі з автоматами. Лейтенант ФСБ нарешті представився, я попросив його забрати людей з автоматами, щоб вони не лякали дітей, і вони вийшли, один лишився біля дверей для охорони. І я попросив їх зняти взуття, тому що діти повзають по підлозі, у мене один чотиримісячний син і один – шести років.

Обшук тривав протягом декількох годин, але єдине, що конфіскувала Служба безпеки, були два комп'ютери Ескендера Барієва.

– Я вважаю, що все це було пов'язане з нападом на Меджліс. За день до цього озброєні люди зірвали прапор України з Меджлісу, це сталося в ніч з неділі на понеділок. І ось, у вівторок відбувся обшук у мене і в Меджлісі.

Тих керівників Меджлісу, які й надалі можуть перетинати кордон між Кримом і Україною, кожного разу затримують і допитують, тоді як прикордонники обшуковують автомобіль, розповідає Ескендер Барієв.

– Я не їжджу поїздом, бо знаю, що в такому випадку мене висадять на кордоні, і поїзд піде далі без мене. Адже це триває дві години щоразу. Перший раз це сталося 20 червня. Ми поверталися з Києва, я та інший член Меджлісу. Вони знайшли наші імена в якомусь списку, і раптом наш автомобіль оточують вісім чоловіків з автоматами. Тепер ми вже трохи привикли, бо таке відбувалося багато разів. Останнього разу, коли вони зупинили мене, вони не знали,

.....

що запитати, тому я почав розповідати їм про історію Криму, про громадянське суспільство у Криму. І цей ФСБ-шник, який походить десь з Оренбурзького краю, запитав мене: що це таке – громадянське суспільство? Тож я повинен був розказати йому і про це.

Про це Ескендер Барієв знає багато, бо його батько був активістом кримськотатарського руху ще в радянські часи, коли це було небезпечно. Або як це було небезпечно минулого разу. Сам Ескендер народився на засланні в Середній Азії, як і більшість кримських татар середнього віку. Ті, хто народилися в Криму, старші за 70 або молодші, ніж 25 років.

– Я народився в Узбекистані, у місті Намангані. Моя мати народилася тут, у Криму, їй було шість років, коли вона була депортована разом із своєю матір'ю та бабусею. Вона досі пам'ятає депортацію, той залізничний вагон, як люди помирали в дорозі і як її мати намагалася їм допомогти. Їх урятувала професія моєї бабусі, коли їх викинули з поїзда десь у напівпустелі Узбекистану. Вона була вправним лікарем, і узбеки давали їй хліб, як подяку за її допомогу, тому вони не голодували.

Батько Ескендера Барієва був одним з небагатьох кримських татар, що не були депортовані – його не було в Криму у травні 1944.

– Він служив у залізничних військах у Західній Україні. Тільки в 1950 році він за власним бажанням переїхав до Узбекистану, адже його родичі і переважна кількість інших кримських татар знаходилися там. Саме там і зустрілися мої батьки. Родина ніколи не забувала мрію про втрачену батьківщину.

.....

– Почали говорити про можливість знову оселитися в Криму після зустрічі на найвищому рівні Горбачова і Рейгана у 1986 році, під час якої Рейган підняв питання про право кримських татар на повернення. Тому у нас є вулиця Рональда Рейгана в селі, у якому живуть переважно кримські татари, на околиці Сімферополя. Ініціативу щодо назви проявив фактично я.

Назва вулички в селі Ана-Юрт, за декілька кілометрів на північ від Сімферополя, ясно показує, що Крим не завжди належав Росії, тому що в Росії Рональд Рейган ніколи не зміг би отримати свою вулицю. Тут бачать його як одного з головних ініціаторів розпаду Радянського Союзу – а в Росії, зрозуміло, це справа погана. Але в Україні ні.

Ескендер Барієв оселився в Криму в 1991 році, відразу після закінчення школи.

– Я мав шанс учитися в Москві, але я хотів тільки до Криму, тому я приїхав сюди й почав навчатися в медичному університеті. Мій батько переїхав сюди в тому ж році й почав старатися, щоб у нас було якесь житло. Спочатку ми жили в будинку сестри мого батька – три родини у невеликому домі. Потім ми відбудували розвалений будинок, у якому нам було дозволено жити. Старша з моїх сестер переїхала сюди в 1992 році, коли вона закінчила школу. Тільки в 1993 році ми змогли влаштуватися в нормальному помешканні, поїхали до Узбекистану щоб перевезти сюди все наше майно. Тоді переїхала сюди також мати і молодша сестра. Чотири роки потрібно було нам, щоб створити більш-менш нормальні умови. Моя мати була депортована в 1944 році, а повернутися вона змогла у 1993. Тобто 49 років вона жила на засланні.

.....

Коли ми виходимо з кафе, поліцейських машини і озброєних людей у камуфляжній формі вже нема. Іду за Ескендером Барієвим у штаб-квартиру Меджлісу. Там панує атмосфера безладу. Російська влада щойно оголосила, що будівля має бути звільнена та опечатана протягом 24 годин.

– Ні, ми повинні захищати будинок, це наш дім! Закмнемо двері, і хай вони ламають їх, якщо захочуть, – каже чоловік похилого віку з білою бородою і круглою шапочною на голові.

Молодий чоловік у синій сорочці і костюмному піджаку не згоден.

– Ми повинні спробувати захистити себе законом, інакше все пропало. Але як можна говорити про законні права, коли вони навіть не допустили наших адвокатів під час учорашнього обшуку, – додав він відмовляючись.

Людина в курточці – Ділавер Акієв, адміністративний керівник Меджлісу. За хвилю часу знаходжу його в кабінеті на верхньому поверсі, де він намагається навести лад у паперах після обшуку. Прошу його розповісти, що трапилося напередодні.

– О дев'ятій ранку на будівлю напали люди в масках, зі зброєю. Вони сказали, що прийшли від імені поліції. Їх було принаймні двадцять, і вони перевернули вверх ногами все, що було всередині.

Обшук тривав дванадцять годин. Коли люди в масках, нарешті, покинули будівлю, вони забрали всі комп'ютери і багато документів. А тепер, у першій половині дня, прийшли нові відвідувачі.

– Це були представники іншої інстанції – верховного суду. Вони принесли офіційне рішення про те,

.....

що ми повинні залишити будівлю. І не тільки цю, але також інші приміщення, які використовує Меджліс, усі вони конфісковані. Представники верховного суду твердять, що ми не сплатили якийсь штраф, але про це ми нічого не знаємо.

Повертаюся через 24 годин, щоб побачити, що відбувається. Білий бусик стояв припаркований біля входу, який тепер охороняють троє осіб у чорних мундирах. Кілька співробітників Меджлісу розмовляють з журналістами біля будівлі. Ділавер Акієв має під пахвою невеликий мегафон, але він не потрібен, тому що немає великої кількості людей. Щоб уникнути конфлікту, Меджліс просив татар публічно не протестувати. До того ж, більшість боїться.

Через кілька годин людей у чорному вже немає, і мені вдається увійти, щоб поговорити з Резою Шевкієвим, президентом фонду, який володіє будівлями, що використовує Меджліс. Це старший чоловік, який, очевидно, недобре спав минулої ночі. Він розповідає, що в бусику приїхали представники вищого суду, щоб офіційно представити рішення про штраф у 50 000 рублів за те, що будинку досі не звільнено. Тепер суд вимагає, щоб Мустафу Джемілева, колишнього радянського дисидента і політв'язня, було виключено зі складу правління фонду. Відповідно до закону, він не має права бути членом ради російського фонду, бо йому заборонено знаходитись на території Росії – так пояснює суд свою вимогу.

Але справа дивна: фонд не є російським. Він і надалі залишається українською юридичною особою і повинен залишатися такою протягом усього перехідного періоду до нового року.

.....

– У цьому немає ніякої логіки. Йдеться про якусь кампанію проти нас, яку вони прискорювали день за днем. Спочатку тих троє чоловіків, які зірвали прапор, наступного дня обшук, ще наступного служба верховного суду з рішенням про конфіскацію, а тепер штраф і ця нова вимога. Я не знаю, хто міг би це зупинити, принаймні, ми не можемо. Єдиним способом зупинити це було б народне повстання, але тоді вони можуть робити будь-що, це ми бачимо на сході України, – з боєм у голосі каже Реза Шевкієв.

– Єдиним варіантом залишається підкоритися, інакше верховний суд повернеться наступного дня з новими вимогами і навіть ще більшим штрафом, – вважає він.

Будівля звільнена і опечатана паперовими смужками на дверях. Кримські татари втратили своє приміщення. Ще кілька днів новий прапор України має право повисіти на фасаді. 30-го вересня його вже нема, і більше ніде в Сімферополі не побачиш український прапор.

Через кілька днів після обшуку в Меджлісі, Гулівер з університету запросив мене і своїх колег, Павла і Петра, на вечерю. Ми їдемо до бетонної радянської частини міста трохи за межами центру. Відстань між вуличними ліхтарями велика, і будинки виглядають трохи старими, як звичайно. Але інтер'єр квартири цілком сучасний і заможний. Обідній стіл накритий у вітальні – кухні у радянських стандартних квартирах замалі. У кутку телевізор показує українську програму новин.

На телевізорі стоїть кримськотатарський прапорець, а в лівому верхньому кутку екрана світиться прапор України. Його кілька місяців демонструють усі

.....

українські канали. Під прапором часто можна прочитати текст «Єдина країна». Почергово російською та українською. Одночасно правда і мрія. Крим і деякі східні частини країни відірвані, але решта України є більш єдиною, ніж будь-коли раніше. Мало що може так об'єднати країну, як спільний ворог.

– Я придбав супутникову антену в той день, коли вимкнули українські канали у кабельній мережі телебачення. Я просто не витримую дивитися російську пропаганду, – каже Гулівер, поки ми стежимо за останніми новинами про антитерористичну операцію, як бої на сході називають в Україні.

Дві дочки Гулівера, 12-річна Еміне та 7-річна Сафіє, заходять і вітаються з гостями. Потім Еміне показує важку задачу з математики, вона потребує допомоги. Як її розв'язати?

Проходить хвиля часу, перш ніж Павло і Петро доходять до згоди в цьому.

Діти раніше ходили до україномовної школи, але тепер вона вже не українська. Після анексії навчання стало страшенно російськопатріотичним, каже Гулівер. Дівчата стали ходити до іншої, міжнародної школи. Мовою навчання є російська, але додатково до англійської діти вчаться також, турецької, яка є мовою близькою до кримськотатарської. Нова школа теж підпала під російську анексію – виявляється, що вчителі, які не є громадянами Росії, не можуть працювати в Криму. Але як тоді повинна працювати міжнародна школа?

Коли сам Гулівер був у першому класі на початку 1980-х років, його родина ще жила на засланні в

.....

Узбекистані. Коли з'явилася можливість повернутися назад до Криму в 1988 році, його сім'я була одна серед перших, що зробила такий крок. Тоді він був у такому ж віці, як Еміне зараз, дванадцятирічним.

– Тоді було ще дуже важко моїм батькам отримати дозвіл оселитися тут. Пройшло півроку, перш ніж вони змогли одержати прописку, хоча вони вже купили тут будинок. А якщо вони не були прописані, то не могли одержати роботу. Їх постійно відсиляли з одного відомства до другого, до третього. Нарешті вони знайшли друга одного із знайомих, який мав контакт у паспортному столі.

Не тільки власті з підозрою ставились до кримських татар, які хотіли повернутися. У школі новий однокласник Гулівера запитав його, де він сховав ніж.

– Я намагався жартувати з ними і сказав, що я того дня не взяв ніж, бо вони добре поведуться. В останньому класі кілька друзів сказали мені, що вони насправді вірили в це.

Дружина Гулівера, Таміна, заходить з кримськотатарською їжею шурпа – овочевим супом з бараниною. Головною стравою мали бути манти, варені пакетики з тіста, начинені м'ясом – популярна страва великої частини Центральної Азії.

– Я охоче запропонувала б Вам чебуреки, але вони вимагають багато часу, ми готуємо їх головним чином влітку, коли перебуваємо в селі у батьків.

Чебуреки, смажені в олії пиріжки з м'ясом, сиром, грибами або картоплею, є національною їжею кримських татар. За радянських часів чебуреки були улюбленою стравою в країні – вони були одним з дуже

.....

небагатьох варіантів швидкої їжі, що були доступними в Радянському Союзі. Чебуреки їдять у невеликих їдальнях, які називаються «Чебуречна». Хвиля ностальгії за радянськими часами викликала те, що в багатьох місцях в Росії на даний час знову з'явилися «Чебуречні» з такими іменами, як "Радянська" або "Радянські часи". Трохи іронічно, якщо враховувати, що самі кримські татари в «добрі» радянські часи жили на засланні.

Таміна – зубний лікар і працює у приватній клініці, де багато працівників є кримськими татарами.

– Майже випадково вийшло так (я не можу цього не сказати), що ми особливо зважаємо на національність людей. Але, мабуть, мусимо почати це робити, бо раптом може статися так, що кримським татарам буде важко одержати роботу, тому що є багато схильних до підозри. Таким чином, ми повинні допомагати один одному.

– Стоматологічна клініка є популярною, і ми часто приймаємо клієнтів з інших країн, тому що ціни прийнятні, – каже Таміна. – Йдеться про російськомовних клієнтів не тільки з Росії, але також часто про російськомовних, які живуть в різних країнах Європейського Союзу. Для них дешевше прилетіти сюди і зупинитися в готелі, ніж платити за такі ж послуги у країнах, де вони проживають. І з тієї ж покупки вони отримують невеличку відпустку.

Але не ясно, як довго це триватиме. Україна не вимагає віз від громадян ЄС, для в'їзду достатньо мати тільки дійсний паспорт. Але тепер, щоб відвідати Крим, необхідно мати російську візу, і це вимагає не

.....

тільки багато роботи і документів, але також багато коштує. Крім того, приїзд до Криму став складнішим. До того ж немає гарантії, що ціни й надалі залишатимуться такими низькими, каже Таміна.

– Однією з причин низьких цін було те, що ми дешево купували потрібні нам матеріали в Україні. Тепер це стало важче. Часто замість цього ми повинні замовляти з Росії, а якщо йдеться про закордонні матеріали, це обходиться набагато дорожче, щоб одержувати їх нам цим шляхом.

Інші речі, які стали набагато дорожчі під владою Росії, є алкогольні напої і, особливо, тютюнові вироби. Це може бути добре для здоров'я людей, але драгує багатьох, і невиліковні курці не відмовляються від значно дешевших українських сигарет, навіть якщо вони є завзятими прихильниками російської анексії.

– Це одна з останніх українських пляшок. То не російська «водка», це українська горілка, – говорить Павло з повагою в голосі, коли ставить на стіл пляшку.

Гулівер складає йому компанію. Я з Таміною надаємо перевагу червоному вину з Криму, яке ще має українську акцизну марку. Петро задовольняється водою: після вечері він має відвезти мене і Павла додому.

Минуло півроку після анексії, а Гулівер і Таміна досі не розуміють, що відбувається. Вони розповідають:

– Все це здається зовсім нереальним. Ми нарешті трохи опорядкували своє життя, діти вже великі, помешкання готове, маємо машину, ми навіть зробили під час відпустки поїздки до Туреччини. Тепер усе в порядку, думали ми. І раптом отаке. Ми не знаємо,

.....

що це означає для нашого життя, ми навіть не впевнені, що й надалі житимемо тут, але ми дійсно хочемо цього, – каже Таміна.

Гулівер потакує головою.

– Таке відчуття, ніби хтось прийшов і натягує на мою голову, як светр, іншу країну. Я не хочу її, але не можу відмовитися, єдине, що я можу зробити, це пристосуватися, наскільки це можливо, якщо це взагалі можливо. Таким чином, ми дійсно почали задаватися питанням, чи зможемо ми продовжувати жити тут. Ми дійсно цього хочемо, це наша країна, наші батьки багато боролися, щоб мати можливість повернутися сюди знову. Але якщо стане дійсно погано, то останнім варіантом буде наш переїзд на інше місце, – говорить він.

Багато хто вже покинув Крим і виїхав до інших частин України – за офіційною українською статистикою це майже 20000 чоловік протягом перших шести місяців після анексії, багато з них кримських татар. Фактичне число, ймовірно, вище, багато не реєструється як внутрішні біженці.

Гулівер і Таміна не думають серйозно залишити Крим, принаймні, досі цього не було. Ця думка, перш за все, як запасний вихід. Але вже важче поїхати за кордон, якщо живеш у Криму. Російська влада стала видавати також і закордонні паспорти, але тому, що більшість країн не визнають російську анексію, вони також не визнають російських паспортів, виданих у Криму. Тому в паспортах кримчан написано, що видані вони в Краснодарі, на міжнародно визнаній території Росії. Але чи ЄС дозволить обманювати себе? Уже ходять чутки, що ЄС має інформацію, які серії паспортів видаються фактично в Криму, отже вони

.....

вважаються недійсним. Кажуть, що краще самому поїхати до Краснодару для оформлення паспорта. Але чи буде цього достатньо? Для одержання шенгенської візи потрібно вказати місце проживання. Хто ж його знає.

Крім того, як було сказано, не можна літати з Криму нікуди, крім Росії, і навіть російські авіакомпанії, які літають до Криму, ризикують потрапити під санкції. Саме так трапилося з дешевою авіакомпанією Добролет, що належать державній компанії Аерофлот. Вона після анексії мала монополію на лінію Москва-Сімферополь. Але санкції ЄС проти компанії стали причиною того, що вона змушена була закритися на початку серпня 2014. Навіть іноземні круїзні кораблі більше не відвідують Крим.

Гулівер і Таміна вже відчували проблеми через паспорти та припинення польотів. Перед анексією запланували поїздку до Туреччини під час відпустки, але раптом зник рейс Сімферополь-Стамбул. Що робити?

– Ми планували поїздку з декількома друзями, ми вже заплатили за переліт і за проживання в Туреччині. Але як туди потрапити? Ми подумали, чи не відмовитися від всього цього, і готель в Туреччині добре зрозумів нашу ситуацію – вони були вже готові відшкодувати нам гроші. Але потім ми відчували, що нам просто треба на деякий час відійти від усього. Гулівер розповідає:

– Турецька авіакомпанія теж з розумінням віднеслась до проблем кримчан. Вони спитали, звідки ми можемо вилетіти, і сказали, що поміняють квитки безкоштовно. Ми поїхали через Москву, і було дійсно добре, що ми вирішили зробити таку поїздку,

.....

було дуже приємно трохи розслабитися. Але подорож додому було дивною, тому що в мене був тільки мій український паспорт для поїздки за кордон, і я повинен був показати його на паспортному контролі в Москві. Вони запитали, чому я не маю російського паспорта, якщо я живу в Криму і є громадянином Росії? Тож я мав заповнити такий формуляр для іноземців, перш ніж вони впустили мене в країну.

Завтра шкільний день, і вже час, щоб Еміне і Сафіє йшли до ліжка, а нам, гостям, іти додому. Але спочатку ще подивимося останні телевізійні новини. І тепер тележурналіст раптом почав говорити російською, а не українською.

– Невже? Я не думав про це, – сказав Гулівер.

Не мова є важливою, а зміст. А канал справді український, у верхньому лівому кутку розміщений невеликий жовто-блакитний прапор.

– Російське телебачення не можу дивитися, – без сумнівів стверджує 12-річна Еміне. Вона, звичайно, сказала це російською.

Потім, серед тижня, Гулівер відпрошується в університеті, щоб показати мені гірські пейзажі та узбережжя на південь від Сімферополя. Він приїжджає на своїм сріблястим Chevrolet Aveo, невеликому автомобілі, який, здається, дуже подобається йому.

– Крим – це ж наша Батьківщина, але ми дуже мало знали його, поки не купили автомобіль. Тоді ми почали робити одноденні поїздки всією родиною у різні частини півострова, щоб по-справжньому його пізнати. Тут є неймовірно багато чого, що варто побачити, різні частини Криму мають зовсім відмінні

пейзажі, навіть клімат багато відрізняється між узбережжям, горами і степом на північ від гір.

Посеред внутрішньої панелі, що добре видно через переднє скло автомобіля, Гулівер закріпив кримськотатарський прапор на короткому деревку. Його не було до анексії.

– Ні, але коли я побачив, що багато встановлюють на свої автомобілі російські прапори, я придбав цей.

Більшість автомобілів на вулицях Сімферополя, не мають, однак, ніякого прапора. Після деякого спостереження вираховую, що, можливо, один з десяти автомобілів має російський прапор за переднім склом, а один із двадцяти – кримськотатарський. Прапорів України не бачу зовсім, але майже всі автомобілі мають українські номери.

– Більшість не дуже хоче міняти номери, – каже Гулівер. – Вони не хочуть мати російські номери, бо хочуть поїхати на українську територію. Якщо у тебе російські номери, і українські прикордонники бачать у реєстрі, що автомобіль повинен мати українські, матимеш проблеми.

Трохи від'їхавши від міста, заправляємо бак. Бензин, зрозуміло, російський, і літр коштує 40 рублів. За поточним курсом, який дорівнює приблизно 1,20 євро – трохи менше, ніж за українських часів, але явно більше, ніж в материковій частині Росії. І 40 рублів за літр бензину це багато, враховуючи рівень заробітної плати. До референдуму говорили про дешевший бензин у Росії, але ціна не дуже-то впала. Бо Крим, з транспортної точки зору, нині став островом, стало дорожче везти бензин з Росії.

.....

Коли доїжджаємо до відносно недавно реконструйованої дороги через гори до узбережжя, Гулівер надає газу. Вид верхівок гір, що ховаються поміж хмар, викликає запаморочення, і так само діють звивисті повороти широкого, трисмугового шляху який в'ється донизу по крутому схилу. На найкрутіших поворотах українські шляхобудівники зробили запасні виїзди для автомобілістів, яким не вдалося вчасно повернути свою машину. Коли асфальтована головна дорога повертає донизу різко вліво, вкрита гравієм запасна дорога продовжується прямо кілька сотень метрів, уже догори по схилу. Паркуватися на запасній дорозі суворо заборонено – ідея полягає в тому, що людина, яка не може зупинити машину по-іншому, може направити своє авто на гравійну дорогу, де схил допоможе водієві збити швидкість. Іноді здається, що Росія Володимира Путіна нагадує важку вантажівку, яка без гальм рухається по крутому схилу вниз, автомобіль, водій якого повністю втратив контроль. Росія також потребує резервного виходу набік, аби уникнути аварії.

«Переходь на нижчу передачу», – попереджає щит. Українською. Знаки тут все ще україномовні, було б занадто дорого відразу замінити всі, коли російські платники податків мають фінансувати ще так багато інших справ.

Перед нами рухається повільна колона автобусів. «Артек», повідомляє текст на них. Радянський піонерський табір на березі Чорного моря, найвідоміший у країні, відпочити у якому мріяли тільки найкращі юні комуністи Радянського Союзу і зразкові піонери з інших країн радянського блоку. Серед його почесних гостей були Юрій

.....

Гагарін, Індіра Ганді, Микита Хрущов, Леонід Брежнєв і навіть військовий диктатор Центральноафриканської Республіки Жан-Бедель Бокасса. Також і 11-річна американка Саманта Сміт. У 1982 році вона написала листа за мир в усьому світі до Генерального секретаря Комуністичної партії Радянського Союзу Юрія Андропова, і мала право відвідати Артек під час свого двотижневого перебування в Радянському Союзі як запрошений Андроповим гість. Але з самим важкохворим Андроповим вона ніколи не зустрілася.

За українських часів, після розпаду Радянського Союзу, Артек був просто міжнародним літнім табором для дітей. Після російської анексії Артек був «націоналізований» російською державою так само, як і все державне майно України в Криму, а потім переданий новому промосковському уряду Криму.

— Бачите, вони знову почали возити сюди дітей. Але вони не дотримуються правил дорожнього руху, автобуси не мають права їхати так близько один до одного. Вони не дають можливості обігнати усю колону за один раз, — каже Гулівер.

Він дочікується зручного моменту і обганяє всю колону. Однак за хвилю дорога знову заблокована повільним їздцем, на цей раз великою вантажівкою, яка рухається заледве п'ятдесят кілометрів на годину, хоча обмеження швидкості дев'яносто. Гулівер обганяє — і бачить російську поліцейську машину, що стояла за великою вантажівкою на лівому боці дороги. На обочині стоїть дорожній поліцейський.

— Зараз він мене зупинить, — каже Гулівер, перш ніж поліцейський піднімає свій смугастий чорно-білий жезл.

.....

Гулівер зупиняє машину і йде говорити з поліцейським. Хвилю часу вони дискутують біля автомобіля Гулівера, а потім сідають у поліцейську машину на іншому боці дороги. Я лишаюся сидіти на пасажирському місці і намагаюся побачити, що відбувається. Нарешті Гулівер виходить з поліцейської машини з якимсь документом в руці, сідає на своє місце і рушає.

– Що сталося і що це за папірець, – питаю.

– Він, мабуть, хотів грошей, але я ніколи не плачу хабарі. Він сказав, що я переїхав суцільну лінію, коли обганяв вантажівку, і що це серйозне порушення. «Мусимо скласти протокол», – каже він. Але я знаю правила: коли їдеш за автомобілем, що рухається повільно, маєш право на перетин суцільної лінії, якщо немає руху в зустрічному напрямку. Тож я не визнав, що порушив правила. «У такому разі ви повинні пройти зі мною до відділення поліції», – каже він. Він подивився на купюру, що лежала на видному місці. «Пішіть протокол, – сказав я, – я ніколи не даю хабарі».

Вирішальним аргументом була невеличка відеокамера Гулівера, яка закріплена на внутрішньому боці лобового скла.

– Можемо йти до суду, і я покажу свій відеозапис, – сказав я, – тоді буде чітко видно, що я не порушив жодного правила. А я зможу звинуватити вас у безпідставній підозрі. Це була для нього завелика робота, тому, врешті, ми обидва підписали протокол про моє затримання, що не маємо жодних взаємних претензій.

Через деякий час проїжджаємо повз величезний рекламний щит з текстом: «Ви зустрілися з корупцією? Зателефонуйте на нашу гарячу лінію». Корупція

.....

в Криму буде знищена, про що запевняють російські власті. Хочеться подивитися, як вони це робитимуть. Поліція, яка зупинила нас, у будь-якому разі була не кримська – патруль був із Краснодара, найближчого великого російського міста на іншому боці керченської протоки. Місцева українська поліція блискуче перейшла на інший бік і стала російською, як і більшість державних службовців, але, мабуть, через це поліцейське начальство в Росії не зовсім впевнене у стовідсотковій лояльності кримської поліції, тому й шлють додаткові сили з материка.

– Цим, напевно, треба поповнити свою дорожню касу, – жартує Гулівер.

Дорожні поліцейські з Краснодара, здається, щойно прибули, вони цікавилися усім, сказав він пізніше.

«Ви – кримський татарин?, – спитали вони, – А чому у вас таке ім'я?» Не принизливо, як могли б зробити місцеві поліцаї, він дійсно зацікавився, він, ймовірно, ніколи раніше не зустрічався з кримським татариним. І він запитав, чому я ще не змінив номери автомобіля і чи є у мене російський паспорт. Я сказав, що паспорт не має значення. «А то чому?» – поцікавився він. І я пояснив йому, що всі громадяни України, які проживали в Криму 18 березня 2014 року, відповідно до закону тепер автоматично є громадянами Росії, незалежно від того, є у них російський паспорт, чи ні. «О, ви добре знаєте закон», – здивувався він. А тоді я показав йому свій російський паспорт, щоб він був задоволений.

– Але був варіант, щоб не стати громадянином Росії, – треба було зробити спеціальну офіційну зая-

.....

ву, що не хочеш міняти громадянство. Та влада навмисне зробила цю процедуру складною, – каже Гулівер. – В усьому Криму було всього чотири місця, де можна було зробити таку заяву. Але більшість людей зробили висновок, що буде розумніше прийняти громадянство, якщо має намір продовжувати жити тут.

Ми наближаємося до узбережжя і, нарешті, в'їжджаємо до невеликого курортного місто Алушти, яке має коріння з 6-го століття. На початку 20-го століття більше половини жителів надалі були кримські татари. Входимо у вузьку, звивисту вулицю з будинками того часу.

– Десь тут мої родичі мали будинок. Зараз, звичайно, тут мешкають інші люди, усі будинки зайняли сусіди або інші, коли кримські татари були вислані. І вони мали право й надалі мешкати тут, і ніхто з кримських татар не намагався забрати своє старе родинне майно. Це була лінія, якої дотримувався Меджліс. Ті, що мали право на повернення, просто хотіли жити в мирі з усіма. Але є багато сумних історій, така, як про старого чоловіка, який просто хотів посидіти у дворі будинку, де він колись виріс. Але він не мав права, його просто вигнали звідти.

Ставимо машину і йдемо прямо до води по крутому провулку, збоку якого стоять будки з вином і ятки з сувенірами. На приморській алеї збудувала велику, тимчасову сцену для вже минулої виборчої кампанії. Сцена прикрашена кольорами прапора Росії і на його краю був напис: «Крым – Единая Россия». Над текстом – великий, синьо-білий ведмідь з російським триколом – символом правлячої партії «Единая

.....

Россия». За сценою, на величезній, напівзбудованій бетонній конструкції, намальоване величезне серце, наповнене кольорами Росії. «Я люблю тебе, Таня,!» – написав хтось незграбними білими літерами біля російського серця.

Коли виїжджаємо з Алушти, ми знову зустрічаємо поліцейську машину з Краснодару. Поліція мабуть, відмовилися від полювання на шосе. Хмари висять низько, і дорога на гору Ай-Петрі закрыта. Ми подорожуємо далі вздовж узбережжя, і, нарешті, опиняємося в горах на Форосі, щоб добратися до церкви Воскресіння Христового, побудованої в кінці 19 століття на схилі гори, у 400 метрах над рівнем моря. Вид на гори на одній стороні і яскраво зеленого узбережжя на іншій вимагає тиші.

Гулівер показує на дах, який можна побачити крізь дерева на краю невеликого курортного містечка Форос.

– Це була дача Горбачова, де його було заарештовано. Протягом трьох днів путчу в серпні 1991 року, коли доля Радянського Союзу була невизначеною, Президент країни Михайло Горбачов, був повністю ізольований від навколишнього світу. Чотири кораблі берегової охорони патрулювали біля дачі зі строгою охороною, яку за наказом самого Горбачова побудували в цьому мальовничому місці. Тепер можна побачити тільки один вітрильник у морі. На цей раз переворот удався, і в Криму все спокійно.

Накрапує дощ, коли ми в кінці дня добираємося до Бахчисарая, колишньої столиці країни кримських татар, кримського ханства. Тепер тут знову живе багато кримських татар, у маленькому містечку між двома

.....

гірськими схилами, де ховаються затишні котеджі серед дерев, які вище переходять до голого кам'янистого схилу. Це – інший Крим, не такий, як російські курортні міста на узбережжі. Посеред центру стоять два мінарети. Вони належать до ханського палацу, найстаріші частини якого збудовані в 16-му столітті, задовго до російського завоювання. У внутрішньому дворі стоїть фонтан, який надихнув національного поета Росії Олександра Пушкіна на одну з найвідоміших його поем. Посередині настінного рельєфного зображення арабськими літерами бачимо митну марка ханства – тамгу. Такий самий знак на блакитному прапорі кримських татар. Він походить звідси, це не варіант букви Т, як я дотепер думав.

Закінчуємо екскурсію на балконі кримськотатарського ресторану з видом на ханський палац і всю долину. Виявляється, що офіціант є старим сусідом Гулівера, і вони обмінюються новинами про спільних знайомих. Поки ми їмо лагман і чебуреки, сонце вже сідає над столицею кримських татар.

МАБУТЬ, СТАЛІН ТАКИ МАВ РАЦІЮ

Годинник на високій вежі з п'ятикутною червоною зіркою на залізничному вокзалі у Сімферополі показує московський час. Він робить це вже протягом півроку, коли після анексії його перевели на одну годину. Тут на площі натовпи людей святкували й пили шампанське. «Кримчани разом із Росією», – написано на великому рекламному плакаті біля переходу. За кількасот метрів звідси знаходжу афішу з іншим текстом «З незалежних від нас виробничо-технічних причин підприємство Макдональдс прийняло рішення тимчасово закрити ресторан у Сімферополі. Просимо вибачення. Адміністрація». Уся велика сучасна двоповерхова споруда зі скла і металу оперезана широкою червоною пластиковою стрічкою. «Виробничо-технічні причини», на які посилається Макдональдс, це насправді російська анексія Криму. Навіть якщо доставка харчових продуктів з материка ускладнилася і молоко зараз іноді кисле вже на прилавку, то Макдональдс, ймовірно, зміг би доставляти те, що потрібно для подальшого функціонування свого ресторану – якби насправді цього хотів. Але три ресторани в Криму належать філії Макдональдса в Україні, і підприємство не може працювати на окупованій території.

Поблизу від закритого закладу швидкого харчування знаходжу зупинку тролейбусів до Ялти. Звичайний бусик швидший, але було б неправильно не скористатися шансом проїхатися найдовшим тролейбусним маршрутом світу. Тролейбусну лінію було збудовано

.....

наприкінці 1950-х років, щоб полегшити поїздку радянських відпочивальників від аеропорту та залізничного вокзалу в Сімферополі до морського узбережжя. Загальна довжина маршруту від аеропорту до Ялти становить 96 кілометрів. За радянських часів квиток на тролейбус купували вже тоді, як замовляли квиток на поїзд до Сімферополя, і у період літніх відпусток тролейбуси до морського узбережжя курсували так само часто, як поїзди в московському метро в години пік – через кожні дві хвилини. Зараз напруга не така висока, і мені відразу вдається купити квиток на наступний тролейбус, що вирушає за 10 хвилин. Текст на квитку все ще українською мовою, але ціна вказана вже в рублях. 64 рублі, приблизно 1 євро.

Тролейбус рухається до морського узбережжя по тому ж гірському шосе, де їздив Гулівер, однак цього разу поліція не зупиняє нас. Одна з небагатьох пасажирів – літня жінка з чотирма великими ящиками винограду, який вона, напевно, збирається продавати відпочивальникам у Ялті. Там за виноград можна виручити набагато більше грошей, аніж тут, каже вона своєму попутникові. Вона трохи бурчить, коли кондуктор вимагає ще 15 рублів за багаж, але таки платить. Коли тролейбус гальмує на зупинці, її візок з чотирма ящиками перекидається. Виноградини котяться по підлозі. Інші пасажирки допомагають їй поставити на місце піраміду з ящиків. Цього разу вона складає їх на підлогу, а не на хисткий візок.

Зараз сезон збирання врожаю, і на півдорозі до морського узбережжя ми обганяємо трактор з причепом, навантаженим виноградом. Трактор

.....

прикрашено невеликим російським прапором, хоча, між іншим, небагато свідчить про народне піднесення з нагоди російської анексії.

Протягом дев'яностокілометрової дороги до Ялти бачу лише один будинок з російським прапором. Перед самою Ялтою ми проїжджаємо повз великий рекламний щит з плакатом, який знімають робітники на драбині. «Крим – це Росія. Справедливість – це сила», написано на цьому плакаті. Це електрична реклама партії «Справедливая Россия», що не змогла увійти до кримського парламенту на виборах, які щойно відбулися.

Нарешті, після майже двогодинної поїздки, тролейбус дістається до автостанції на околиці курортного міста Ялта, де Антон Чехов прожив свої останні роки. Статуї дами з собачкою та її таємного коханця Дмитра Гурова стоять на міській набережній, де вони колись зустрілись, поблизу класичного готелю з каріатидами біля входу, де недовго мешкав Чехов у 1899 році. Тут так само закрито і загороджено Макдональдс «з виробничо-технічних причин». Біля столиків просто неба гостей небагато – сезон майже закінчився – але кілька десятків любителів засмаги лежать на пляжі під міською набережною. Майже всі туристи в Криму зараз приїждять з Росії, і тут на набережній не почуєш іншої мови, крім російської. Українцям тут не раді, а нечасних іноземних туристів, які останніми роками знаходили дорогу до Криму, зараз не видно – ймовірно, через анексію, а, можливо, через те, що зараз дорого і складно отримати російську візу, тоді як Україна, як вже було сказано, не вимагає візи від туристів з Євросоюзу.

.....

Тут я зустрічаю свого давнього знайомого, есперантиста Єфіма, у якого я востаннє гостював 23 роки тому, коли Крим ще був частиною Радянського Союзу. Тоді він мешкав у маленькій кімнаті поблизу узбережжя і нарікав на те, що Українська Радянська Республіка почала зміцнювати статус української мови – раптом українською почали говорити на телебаченні, сказав він. Між моїми двома візитами Україна стала незалежною, а Крим – російським. Єфім став 70-річним, але змінився небагато. Він залишився таким же бадьорим, енергійним, і, як завжди, упевненим у своїй правоті. Зараз він мешкає в однокімнатній квартирі у старезному радянському будинку ще 1970-х років, із закритим балконом. Я зможу спати на балконі, під товстою ковдрою.

«Я можу організувати тобі недорогу кімнату у студентському гуртожитку, тут недалеко, я тут все знаю», – обіцяє Єфім. Та я погоджуюся на балкон і слухаю Єфіма, коли він починає проповідь про жахливих українських націоналістів, що загрожують мирному життю в Криму. Дуже добре, що Крим тепер належить Росії, цього всі хотіли, каже він. Крім того, пенсії вирішили вдвічі, а медичні послуги стали безплатними.

– Мені потрібна операція з видалення катаракти, і тепер вона буде безплатна. Мені треба заплатити лише за лінзу, яку мені вставлять. А, можливо, мені її теж дадуть безплатно, це ще точно не відомо. Але за українських часів ця вся справа коштувала б набагато дорожче.

Квартира Єфіма завалена книжками. На почесному місці, біля вікна, стоїть бюст Заменгофа. Біля бюста займає своє місце комп'ютер Єфіма з сучасним пласким

.....

екраном, веб-камерою та стаціонарним під'єднанням до Інтернету. Останнім часом він користується мережею, щоб читати про небезпечні успіхи жажливих українських націоналістів.

– Але я легко дуже збуджуюся від цього, можна зовсім збожеволіти, коли чуєш, що там коїться. Тому у мене з'явилося нове хобі – я зацікавився каменями і мінералами. Цим я займаюся тоді, коли мені треба заспокоїтись, каже він, відкриваючи кілька картинок дорогоцінних каменів.

Потім він невимушено відкриває на екрані піратську копію моєї книги «Люди Путіна», яку він одержав від знайомого з Китаю, і запитує, чи я справді писав там, що Путін послав російські війська до Криму 3 лютого.

– Бо це ж неправда, це помилка. Але хтось казав, що там так написано.

Це важко знайти у книзі, бо я цього не писав, кажу я і даю йому надруковану книгу.

Пізніше, після обіду, до нас приходять Ігор та Світлана, молоде подружжя, яке живе поблизу. Обоє вони дуже задоволені, що Крим тепер належить Росії. Вони ніколи не почувалися українцями, кажуть вони. Чоловік носить на піджаку російський прапорець. Ігор працює будівельником, вона у державному санаторії – так вони й далі називають тут прибережні готелі.

«Протестів у Києві, що почалися у листопаді 2013 року, насправді у Криму майже не помічали, – каже Світлана, – чого не скажеш про січень, коли стали посилювати військовослужбовців з Криму до Києва, щоб допомагати там властям.

.....

Багато моїх колег у санаторії зараз у тому віці, коли їх сини служать в армії. І їх почали посилати до Києва, вони не хотіли, але їм наказували. У мене є знайомий, якого теж туди послали, він працює у транспортній дивізії. Їм, звичайно, не дали ніякої зброї. Він розповідав, що вони мали просто стояти там, вдень і вночі, і вони не мали права навіть розмовляти з тими протестувальниками, які лаяли та ображали їх, хоча солдати просто виконували свій обов'язок. А пізніше стало дуже важко повертатися до Криму, вони мали їхати довгими манівцями».

«Ще раніше звичайних кримчан звозили автобусами до Києва, щоб брати участь у демонстраціях на підтримку президента Януковича. У цих автобусів теж були проблеми з проїздом до цілі», – каже Світлана.

– У нас теж було кілька маленьких маніфестацій у Ялті, і ми брали в них участь, але ж ми не могли їхати до Києва, бо треба було працювати. І коли наш уряд у Криму намагався посилати людей до Києва, щоб вони показали, яка їхня думка, то їх не пропускали. Там можна було побачити тільки тих, хто хотів до ЄС. Ми також не проти Європейського Союзу, але в такому разі ми хочемо увійти до нього на засадах рівності, а не так, як тепер. Спочатку варто було б протягом десяти років розвинути економіку, і лише після цього увійти, як рівноправна країна.

На думку Ігоря, наближення України до ЄС мало б означати, перш за все, що російська мова дістала б рівноправний, офіційний статус.

– Ось візьміть Фінляндію, там є дві офіційні мови, фінська та шведська. Але в Криму, де 95 відсотків

.....

мешканців розмовляють російською, тут в кінотеатрах показують фільми, озвучені українською мовою. Це образа права на російську мову.

Хоча все повсякденне життя, школи та всі офіційні документи в Криму завжди були російськомовними, саме мова у кінофільмах та на телебаченні протягом багатьох років була важливим символічним питанням для захисників російської мови в Криму. Закордонні фільми з українським озвученням багатьох дратували. Коли Світлана розповідає, що ніколи не почувалася українкою, вона швидко знову повертається до фільмів.

– Я ніколи не розмовляла українською мовою, ну, можливо, раз жартома. Але в 1990-х роках, коли Кучма був президентом, це питання не здавалося настільки важливим. Навіть субтитри у фільмах тоді здавалися більш російськими. Але коли прийшов до влади Ющенко, це у 2005-му, тоді почали вигадувати нові слова. Здається, найважливішим було те, аби вони звучали інакше, ніж російські.

Зараз усі фільми в кінотеатрах показують російською. Але насправді в Криму змінилося не так вже й багато речей. Міліціонери ті ж самі, що й раніше, тільки одягли іншу уніформу. І зелених солдатиків вона ніколи не бачила. Так, гроші стали інші, і з'явилися російські банки замість українських, пригадує вона згодом.

– Та поза тим змінилося небагато. З паспортами деякі проблеми, це правда. Але все пройшло тихо і мирно, це найважливіше. І у нас у санаторії підняли зарплату, зараз ми отримуємо на п'ятдесят відсотків більше, ніж раніше.

.....

Санаторій належить державі, і більшість державних службовців отримали підвищені зарплати. Але не всі інші. Та й ціни теж зросли. Але минуло всього півроку, так швидко неможливо все змінити, каже Ігор.

– Можливо, ситуація ще не покращилася для всіх. Але коли переселяються з одної квартири на іншу, та спочатку буває безлад, перш ніж розставлять усе на свої місця. А ми саме це й робили, переселялися у нову квартиру, у Російську Федерацію. Не може бути відразу зразковий порядок у всьому.

Одна справа, яке вже покращилася на будівництві, де працює Ігор, це те, що до Криму більше не прибувають українські будівельники. Вони працювали за низьку зарплату і відбирали роботу у кримчан, вважає він.

І так само там, де працює Світлана.

– Раніше сюди приїздили багато жінок із Західної України, і вони працювали за мізерну зарплату, лише за те, щоб мати право жити близько біля моря. Вони мали право безплатно проживати в санаторії, і вони працювали у дві зміни, адже їм не треба тут займатися родиною.

Проте новий кордон з Україною викликав нові проблеми, зауважує Ігор.

– Кілька приватних підприємств змушені були закритися через санкції або вони були представниками українських компаній. Деякі підприємства зараз намагаються знайти постачальників у Росії, деякі повинні звільняти з роботи працівників, але ж з'являються і нові підприємства.

.....

Як і раніше, найчастіше можна ввозити невелику кількість товарів з України, але кордон перешкоджає більшим перевезенням.

– Я знаю людей на підприємстві, що будує плавальні басейни та водоочисні станції. Вони можуть завозити сюди без особливих проблем труби та насоси з України, але коли йдеться про великі речі, наприклад, готовий басейн з частин, то вони мають перевозити ці речі через Росію, такі перевезення вже не пропустять через український кордон.

Але найважливіше – це не економіка, а відчуття спільності з Росією, каже Ігор.

– Може, не так багато чого змінилося, але особисто для мене найважливіше те, що я за Росію, а не те, що я отримую більшу зарплату.

Світлана погоджується з ним.

– Не варто ставитися до всього настільки матеріально. Я відчуваю, що маю ближчі зв'язки з Росією, я нарешті можу гордитися своєю країною. Зараз я можу дивитися футбол або хокей на льоду і підтримувати нашу команду. Я ніколи не вболівала за українських спортсменів або українських музикантів на конкурсах Євробачення, я завжди підтримувала Росію.

Однак до подій у лютому-березні ніколи не з'являлася думка, що Крим насправді міг би стати частиною Росії, про це говорили в основному жартома, каже Світлана.

– Адже ми мріяли про це, ми жартували про це, коли я навчалася в університеті, що, мовляв, оголосимо війну Росії і відразу здамося...

.....

Світлана посміхається від згадки і продовжує:

– Було цілком звичним, що в Криму мислили так, що було б добре, але це неможливо. Але, зрозуміло, є інші, що думають інакше, ті, що мають трохи більше грошей, люди, що звикли їздити до Європи, які мають там багато контактів. Для них усі ці санкції як ніж у серце. Але для більшості людей, для простих людей, які й раніше не їздили за кордон, для них це не так важливо. Зрозуміло, що кожен має свої проблеми, є такі, що мають родичів в Україні, вони так само зараз не раді. Але у мене самої є дядько в Мелітополі, і я не можу сказати, що ці події на нас особливо вплинули.

– Не має бути важливо, чи є у тебе родичі в Україні. У мене на роботі є колеги, у яких багато українських родичів, проте вони підтримують Росію. Якщо родичі хочуть підтримувати Україну, то їхня справа, – каже Ігор.

Більшість знайомих Ігоря та Світлани погоджуються з російською анексією, але не всі, каже вона.

– Часто справа у грошах. Ми знаємо подружню пару, вони підприємці, займаються ігровим бізнесом і мають близькі зв'язки з Україною. Зараз уся їхня справа закрита. Зрозуміло, що вони не мають ніякої надії, вони мають кредит на автомобіль і велику іпотеку, бо розраховували, що й надалі матимуть ці прибутки. Для них все це стало катастрофою, і зрозуміло, що вони зробили все, щоб справи залишалися так, як було раніше. Їх можна легко зрозуміти.

– І є віруючі, у нас є знайомі, які не православні і не католики, а ті... сектанти. Багато з них підтримують Україну, – додає Ігор.

.....

– Так, тому що усі релігійні меншини в Росії заборонені, – каже Світлана.

Єфім, що сидів поблизу і слухав, більше не може мовчати:

– Усі ці протестантські секти, баптисти та й інші, вони ж усі одержують гроші з Заходу, і вони проголошують так, як їм накажуть. Але вони не заборонені в Росії, звідки ти це взяла?

– У всякому разі, Свідки Єгови в Росії заборонені, – твердить Світлана.

Це правда, що в Росії заборонили періодичні видання єговістів, Свідків Єгови звинувачують у «екстремізмі» і власті закрили кілька їх общин. Тому деякі закони в Росії більш суворі. Це ж добре, хіба ні?

– Багато законів у Росії більш суворі, – задоволено киває Ігор.

Світлана погоджується з ним:

– Раніше наші міліціонери мали до смішного низькі зарплати, і вони постійно брали хабарі. Зараз вони отримують набагато вищі зарплати. Але якщо вони візьмуть хоча б найменший хабар, то відразу будуть покарані трьома роками ув'язнення. І це добре, хіба не так?

Також і в санаторії, де працює Світлана, була велика корупція до російської анексії.

– Це був санаторій українського парламенту, гроші надходили з державного бюджету. А гроші крали скрізь, на всіх рівнях. Адже нам треба купувати продукти харчування, а тому начальник каже, що треба купувати у певного постачальника, хоча це підприємство набагато дорожче від інших. Я працюю завгоспом

.....

і моє завдання – переконатися, що ми купуємо товари там, де отримуємо добру якість за прийнятними цінами, але я не мала права це робити. Я не знаю, як буде надалі, і цього ще ніхто не знає, але, принаймні, цих підприємств більше немає, а начальник виїхав.

Світлана сміється, коли пригадує, що трапилось, коли зникло старе начальство санаторію.

– Наші бідолашні куховари думали, що скористаються можливістю й намагалися красти усе, що можна. Але охоронці полювали за ними там у лісках і перевіряли їхні сумки. Адже потрібно більше дисципліни, щоб такі люди не розікрали все. Мабуть, зараз стало більше порядку.

Але що б не робилося, завжди будуть незадоволені, каже Ігор.

– Це видно з Білорусі. У них порядок і дисципліна, та однак люди незадоволені. Люди такі, вони завжди чимось не задоволені. Вони кажуть, що закони занадто суворі, що поліція все контролює. Але вони можуть вийти серед ночі і розмахувати пачкою грошей, і з ними нічого не трапиться. Тому що там ніхто навіть і не подумає порушувати закон. І вони добре живуть, у мене є двоюрідна сестра, яка зазвичай відпочиває тут, у Ялті. У неї досить грошей, хоча вона й не велике цабе, а звичайний хімік на заводі. У неї досить грошей, щоб відпочивати тут цілий місяць, і ходити на різні екскурсії. Та однак люди й там незадоволені.

Можливо, через те, що їм бракує свободи слова, підказую я.

– Так, цього у них немає, але вони можуть їздити за кордон і проводити відпустку там, де їм подобається, – каже Ігор.

.....

На думку Світлани, свобода слова – це не важливо, якщо ніхто до нього не дослухається.

– Коли у нас в Україні була свобода слова, то чому ніхто не чув нас, коли ми були проти революції? Ось ви маєте вашу свободу, кожен може казати все, що хоче, але ніхто не чує. І постійно висміювали Януковича по телевізору. Вони вважали, що це забавно, але на мою думку це нерозумно. Слід поважати діючого політика. Ми можемо показати все, що думаємо про нього, коли йдемо голосувати, але повинен бути порядок. Та коли йдеться про свободу слова, то в соціальних мережах я пишу все, що хочу, я вільно розмовляю по телефону та через Скайп, і ніхто мене не арештовує за це. І не буває так, що я завжди кажу, що все в Росії добре, можуть бути речі, які мені там не подобаються. Проте я хочу жити у більш стабільній державі.

На думку Ігоря, свобода, яка була в Україні, взагалі нікому не потрібна.

– Така свобода нам не потрібна. В Україні була повна свобода, якщо хтось порушував закон, то ти міг піти в міліцію і пожалітися, і нічого з того не було. Та й свобода слова – це поняття відносне. Можливо, в Білорусії менше свободи, але там, принаймні, хтось реагує на скарги. В Україні можна казати все що завгодно, але ніхто нічого не буде робити.

І Світлана, й Ігор голосували за Росію 16 березня, і так само робили майже всі їх знайомі. Але до лютото насправді ніхто не хотів відриву Криму від України, каже Світлана.

– Ніхто серйозно не думав про це, не було сепаратизму. Ми були ворогами не України, а нового уряду.

.....

Ми не розуміємо, про яку демократію кажуть, коли законно обраний президент не має права займати свою посаду до кінця мандатного періоду, незалежно від того, люблять його чи ні. Але вони вигнали президента, а згодом на його місце поставили іншого, то про яку ж демократію йдеться? Коли народ має право сказати свою думку? Хіба це демократія? Та коли в Криму проводять організований референдум, де люди отримують шанс сказати, що хочуть належати іншій державі, бо ця держава для них ближча щодо мови, культури та інших речей, то це раптом стає недемократичним. Тут якесь перекручення.

Я намагаюся заперечити, що референдум у Криму не був визнаний міжнародною спільнотою, бо був організований після того, як російські війська увійшли до Криму.

– Ні, російські війська не входили до Криму, – каже Світлана.

– Та якби й так зробили, порівняй з Косовом, там же можна було, – каже Ігор.

Саме незалежність Косова є прикладом, який наводять російські представники, аби довести, що в Криму все зроблено правильно. Одночасно російському міністерству закордонних справ із дивовижною логікою вдалося самому не визнати незалежності Косова – замість цього вони продовжують лінію Сербії, згідно з якою Косово – це невіддільна частина Сербії. Але Косово, на відміну від Криму, навіть не було анексоване жодною іноземною державою. Крім того, незалежність Косова наступила після тривалого серйозного етнічного конфлікту, який зрештою призвів до війни та масштабної катастрофи з сотнями тисяч албанських

.....

біженців. Найбільшою загрозою російськомовній більшості в Криму, яку назвали Ігор та Світлана, були фільми, які в кінотеатрах дуже часто мали україномовне озвучення, а не російськомовне.

У всякому разі те, що Крим взагалі став частиною незалежної України, було історичною помилкою, і цю помилку зараз виправили, каже Світлана.

– Крим – це Росія, і Крим повинен бути Росією, бо тут Росія.

Що ще півроку тому сама вона навіть не думала про таку можливість, для неї не таке вже й важливе.

Поза тим, України насправді не існує, принаймні, більше не існує, запевнює Ігор.

– Україна як держава не існує. Суверенна держава повинна мати незалежну внутрішню та зовнішню політику. А Україна її не має, вони роблять так, як їм наказують. Тому це не держава. Для чого вони нам потрібні?

Тут не діє аргумент, що рішення України встановити більш близькі контакти з ЄС могло би бути саме вираженням незалежної політики. Ні, рішення України диктує ЄС та зрештою США – це говорять у російських телевізійних каналах та повторюють у Криму. Але, з іншого боку, якби Україна, робила б так, як наказував Володимир Путін і відмовилася б від співпраці з ЄС, то тоді країна показала б свою незалежність, за такою ж аргументацією. Не дуже легко зрозуміти таку логіку, але вона якимось чином нагадує концепцію викривленої свідомості у марксистській філософії. Народ України, який на демократичних виборах зараз висловив свою цілковиту підтримку прозахідним політичним силам, просто не розуміє

.....

своїх об'єктивних інтересів, і дозволяє собою маніпулювати.

А як місцеві вибори тут у Криму, чи легко було тут обирати, за кого голосувати, запитую я. Та так, було само собою зрозуміло, що треба голосувати за партію Путіна, каже Ігор.

– Адже все, що відбулося тут, відбувалося під керівництвом людей з партії «Единая Россия». Вони мали політичну волю здійснити справи – якщо вони прийняли рішення, то здатні виконати його, вони не бояться інших. А не так, як в Україні.

Світлана погоджується з Ігорем – вона теж голосувала за «Единую Россию». Доброю справою в російській політиці є те, що відсутні конфлікти, яких багато в Україні, каже вона.

– Адже Україна увесь час розділена на дві частини, посередині, по Дніпру. Цей конфлікт поміж Заходом і Сходом триває протягом усієї незалежності. А в Росії цієї конфліктності немає.

Але ж повинні існувати різні політичні інтереси в Росії, запевняю я, то хіба не дивно, що в російському парламенті зовсім відсутня реальна опозиція? Ні, вважає Ігор, це є ознакою зрілості, каже він і порівнює політику з гірськими мандрями.

– Двоє людей з різними інтересами збилися з дороги в горах. Один каже, що треба йти на захід, а інший каже ні, треба йти на схід. У них немає карти, ніхто не знає, який напрям кращий. То куди ви підете, якщо не погодитесь? Нікуди. Ви будете сидіти на місці, доки не помрете від холоду і голоду. Слід обрати дорогу. Потрібна партія або людина з більш сильною

.....

волею і розумінням, яка буде керувати, куди йти. Ніхто не знає, який із шляхів правильний, а який помилковий, це буде зрозуміло через сотню років. Але потрібно йти кудись, треба починати.

Але чи Росія обрала правильну дорогу, запитую я.

– Це не має значення. Це можна буде оцінити через сотню років. Адже кажуть, що людей пригноблювали за сталінських часів, у 1930-х роках. То чи правильно він робив? З точки зору тих, хто постраждав, звичайно ні. Але коли подивитися зараз назад у часі, то можна побачити, що він побудував економіку країни за два десятиліття. Те що він робив, звичайно, було погано для деяких, добре для інших. Адже може бути думка, що він був неправий, коли діяв занадто жорстоко. Та якби він не був таким, тоді Радянський Союз програв би ту війну. То як знати, чи правильно він робив? Проте, мабуть, Сталін мав-таки рацію.

– Але ж він відправив на заслання усіх тих військових командирів, – обурено заперечує Єфім.

– Були інші, що могли воювати. Адже потрібно якимось чином мотивувати людей, – аргументує Ігор масові репресії Сталіна.

Але якщо так міркувати, то тоді можна зовсім забути про демократію, дивуюся я. Ігор скептично зауважує.

– Демократія? Це таке слово, яке можна інтерпретувати по-різному. Точно так, як в Україні. Те, що відбулося у Києві, це вони називають демократією, а коли хтось це заперечує, то тоді це не демократія, а сепаратизм.

Світлана міркує подібним чином.

.....

– Звідки можна знати, який шлях правильний? Коли наші родичі з Білорусі приїздили в гості, то говорили про те, як добре все тут в Україні, коли маєш право говорити все, що хочеш і робити все, що хочеш. А у Білорусі все погано. Але вони мають змогу купити квартиру в новозбудованій частині міста і отримати безвідсоткову іпотеку. А коли тут була Україна, то ніхто не говорив про політику. Коли приїдеш в Білорусь, там продовжують говорити про політику. Проте вони кажуть, що не мають свободи слова.

Ігор продовжує:

– Зрозуміло, у них там є певні обмеження, але є і хороші сторони. Та й демократія, що це таке? Це тоді, коли син депутата парламенту може купити автомобіль Бентлі і наїжджати на людей, а його за це не карають. Отака ваша демократія.

Політик, про якого говорить Ігор, це скандально відомий мільйонер Йосип Файнгольд, який протягом кількох років був депутатом кримського парламенту. Там він представляв партію «Союз», що підтримувала ідею об'єднаної держави, яка складалася б з Росії, Білорусі та України. Проте здається, що він сам використовував своє положення в основному для того, щоб здобувати собі більше грошей. Йосип Файнгольд та його син-мажор Віталій зрештою були звинувачені кримським судом у привласненні громадських грошей та ненавмисному вбивстві, проте не були серйозно покарані.

– Такі справи не можуть мати місця в Білорусі, там люди навіть не наважуються перевищувати швидкість, у них навіть є смертна кара. Всі бояться, – каже Ігор.

.....

І нехай так буде, вважає Світлана. Суворі дисципліна необхідна, якщо думати про те, як ішли справи у Криму за українських часів, каже вона.

– У Росії люди також бояться. Але тут у нас, якщо у тебе є гроші, то можеш робити все, що заманеться, водити автомобіль напідпитку та найжджати на людей, однак завжди зможеш викрутитись.

Коли розмова знову повертається до того, що ж насправді покращилося після анексії, а що не змінилось, Єфім більше не витримує, вибігає із свого кутка маленької кімнати.

– Ні, стоп, стоп, тепер ти послухай мене. Адже ти запитуєш про гроші, про тих, хто одержує більшу зарплату і про тих, хто не одержує, але не це найважливіше. Річ у тім, що ми продовжуємо жити, без зелених чоловічків тут відбувалася б різанина, ти повинен це зрозуміти. Тут було б набагато гірше, ніж в Одесі. Усе вже було заплановано і була відома дата, було дві тисячі терористів на боці татар і вони повинні були напасти на нас, чи ти це знаєш? Вони стояли тут перед парламентом і готувалися, вони гострили ложки та виделки, все що тільки можна...

Я питаю, звідки Єфім дістав ці конспірологічні теорії, але його неможливо зупинити.

– Про це було писали в газеті, автор був добре інформований. І я бачив бази терористів у Західній Україні, адже це показували по телевізору. Їх завданням було перехопити всю зброю і почати вирізати слов'ян, щоб спровокувати Чорноморський флот. Тоді почалася б страшенна різанина і не було б ніякого референдуму. І вони вже знали, коли саме все

.....

мало початися, але зелені чоловічки прийшли раніше, усього на два дні раніше.

Єфім цілком впевнений, що згідно з таємним планом татари повинні були вчинити різанину.

– Адже тут були українські війська, я довго думав, чому Київ не захотів використати армію, та пізніше зрозумів. Адже вони домовилися з кримськими татарами, як усе мало початися. Ти ж знаєш, як вони сплювали людей в Одесі. Якби не прийшли зелені чоловічки, то тут було б таке саме. І, крім того, кримські татари повбивали б масу людей.

Трагедія в Одесі на материковій Україні 2 травня 2014 року почалася, коли проросійські сепаратисти напали на маніфестацію за єдину Україну. Насилля поступово загострювалося, у той час як міліція, в основному, пасивно спостерігала за тим, що відбувається. Після вуличних боїв розлючені натовпи людей погнали сепаратистів до їх табору перед Будинком профспілок і підпалили намети. Сепаратисти зачинилися у Будинку профспілок. Почалася стрілянина з даху цього будинку, а також з ворожого табору перед ним. Скоро почали кидати коктейлі Молотова, і вогонь поширився на будівлю. У результаті загинуло 43 особи, більшість – через пожежу.

Усе, здається, свідчить, що йшлося про неконтрольований ріст насильства, принаймні частково викликаний некомпетентними діями міліції, проте російська пропаганда послідовно описувала ці події як різанину росіян, заздалегідь сплановану українськими ультраправими силами, у співпраці з українською владою. І подібна різанина трапилася б у Криму,

.....

якби зелені чоловічки не завадили їй, у цьому Єфім повністю переконаний.

– Моя онука Юлька розповідала мені, що у неї на роботі був татарин, який розповідав це, «ми скоро переріжемо вас усіх». І хіба ти не віриш, що вони так само говорили це і раніше?

Світлана, яка досі не сказала жодного поганого слова про кримських татар, раптом приєдналася до цих аргументів:

– Так, так, вони про це говорили, і цілком відкрито. У мого батька був колега по роботі – кримський татарин, він приїхав сюди у 1992 році, і відтоді вони працювали разом вісім років. Це трапилося десь у 2000 році, у них на роботі була якась вечірка і вони сиділи за одним столом. І тоді батько запитав у нього про це: «Адже ми всі працюємо разом після розвалу Радянського Союзу, ми звикли один до одного, тож ти не збираєшся різати мене?» То що той відповів? «Ну так, я це зроблю, буду плакати, але тебе вб'ю». Я подумав про Гулівера, кримськотатарського лікаря з Сімферополя, у якого в 1990-х роках його однокурсники хотіли дізнатися, куди той ховає свій ніж. Гулівер пожартував і сказав, що залишив свій ніж вдома, бо його товариші останнім часом добре поведуться. Можливо і цей епізод зараз розповідають, як приклад того, які жажливі ці татари? Коли раптом потрібна загроза як аргумент на виправдання російської анексії, то чийсь невдалий жарт або розповідь онуки раптом стають доказом того, що кримські татари і справді планували різанину росіян. І не лише татари, адже крім них також поїзд, наповнений ультраправими екстремістами з Західної України, уже був у дорозі до Криму, щоб

.....

убивати росіян, упевнені тут. Цього поїзда ніхто не бачив, але через постійні переказування це стало такою ж правдою, як і таємна зброя татарських екстремістів – загострені ложки в кишені штанів.

Відразу після того, як президент Янукович утік з Києва, російські державні засоби масової інформації розтрубили на весь світ, що фашисти за допомогою путчу захопили владу в Києві. Це не можна назвати викривленням правди – все це абсолютна брехня. Ну так, ультраправі були серед протестувальників на Майдані Незалежності, і один з основних лідерів протесту був голова націоналістичної партії «Свобода». Але націоналісти отримали лише другорядні ролі в першому новому уряді – а пізніше повністю програли парламентські та президентські вибори. Замість них в обох виборах перемогу здобули центристські політичні сили.

І про путч тут навряд чи можна говорити. Адже був повністю легітимний парламент України, який увечері 20-го лютого, після масових розстрілів у Києві, прийняв рішення, що війська мають бути відведені зі столиці, а також заборонив спецслужбам розстрілювати громадян. Коли війська було виведено, президент Янукович вирішив тікати.

На відміну від Криму, у Києві ніхто не штурмував парламент. Після зникнення президента держави голову парламенту було призначено тимчасово виконуючим обов'язки президента країни, як того вимагає закон. Але дні після розстрілів у Києві були неспокійними, і радикальні групи полювали на всіх, кого можна було запідозрити у будь-якому зв'язку з

.....

не встановленими снайперами, які розстріляли десятки протестувальників на Майдані Незалежності. Саме тоді колони автобусів по дорозі до Криму зазнавали нападів із застосуванням насилля. Сталася справжня різанина, розповідає Єфім. Він бачив пропагандистський фільм, який нова влада Криму розмістила у мережі.

– Їх зупинили біля Корсуня, на південь від Києва, і там їх порізали, це вчинив Правий Сектор. Вони спалили людей в автобусах. Я можу показати відео з іншими доказами, а, крім того, під час демонстрацій я чув розповіді тих, хто вижив. Там був хлопець, якого заставили стати на коліна і вимагали, щоб він співав Гімн України. Він не знав його, він почав співати російською мовою, і тоді йому перерізали горло. Тими днями траплялися подібні речі, і ми це знаємо. І тут теж могли б трапитися подібні речі, якби своєчасно не з'явилися зелені чоловічки.

Однак все-таки дивно, що ніякі західні або українські ЗМІ не повідомляли про якусь різанину кримчан поблизу Корсуня-Шевченківського в Центральній Україні, де були зупинені автобуси в кінці лютого. Твердження про десятки вбитих можна знайти тільки на російських пропагандистських сайтах, які розповсюдили професійно виготовлений фільм, у якому ті, що вижили, розповідають про свої жахливі пережиття. Цей фільм отримав назву «Корсунський погром» і був публічно показаний у парламенті Криму 20 червня.

Так само, як і багато інших подій в Україні, всі ці розповіді про десятки вбитих, перерізані горлянки

.....

та спалені тіла – це всього лише пропагандистська брехня. Більш детальні дослідження офіційних висловлювань під час відповідних днів показують, що жодна людина не була вбита під час нападу на автобуси в Корсуні-Шевченківському. Тодішній міністр охорони здоров'я Криму швидко отримав інформацію про ці події і пізніше на прес-конференції зміг доповісти місцевим журналістам, що всі, крім трьох з 320 пасажирів, що були в автобусах, навіть не були поранені. Двоє пасажирів отримали незначні поранення і отримали допомогу на місці, і пізніше повернулися до Криму поїздом. Одна особа зазнала більш серйозних поранень і потрапила до лікарні з діагнозом «вивих тазостегнового суглоба та поранення живота». Принаймні один автобус було справді спалено – але він був порожній, коли це відбувалося.

Звичайно, напад на автобуси був страшенно неприємним переживанням для тих, які були змушені вийти, зазнати приниження і навіть фізичних образ, але цей напад був лише одним із багатьох випадків насильства, яке застосовували обидві сторони конфлікту у ті вирішальні дні в лютому. Що ж сталося насправді – це вже не так і важливо, коли потрібно довести, що в Україні панує фашистська хунта. Для Єфіма та багатьох інших у Криму корсунський погром є неспростовною істиною і ще одним аргументом на користь того, що Крим повинен належати Росії – в іншому випадку прийдуть гідкі фашисти і усіх повбивають.

Коли Ігор та Світлана йдуть додому, ми вирішили більше не говорити про фашистів у Києві – уже зрозуміло, що ми ні до чого не домовимось. Замість цього

.....

Єфім показує мені кілька нових гарних мінералів у мережі. Коли він хоче дивитися російське телебачення, я сідаю у маленькій кухні пити чай і читати – я не витримую додаткових експертів, які кричать один на одного, і кожен намагається показати, що саме він найбільше ненавидить фашистську хунту у Києві.

Ніч на вузенькому, заскленому балконі, з видом на зелений дворик і вкриті хмарами вершини гір – це дуже приємно, хоча осінь вже виразно наближається. Після сніданку Єфім проводить мене, щоб показати найкращу дорогу до зупинки міських автобусів. Біля русла майже пересохлої гірської річки він мені показує кілька квітів.

– Я посадив їх з молодіжною групою ще навесні. Вони погано росли, тому я час від часу поливав їх. Зараз вони гарні на вигляд. Але поглянь, які недбалі бувають люди!

Єфім піднімає порожню пивну пляшку, що лежить між квітами, і жбурляє її через невисокий кам'яний мур у сухе русло річки.

Центральна зупинка міських автобусів розташована біля відомого кінотеатру «Спартак». На загорожі балкона великими літерами написано «Hollywood». «Американська кухня», рекламує ресторан трохи меншими літерами. Здається, що тут все ще можна дістати американо – це російська назва звичайної, завареної через фільтр кави. На знак протесту проти «агресії» Сполучених Штатів проти Росії через Україну деякі кафе у Криму зараз викреслили цю надто американську назву зі своїх меню. Кава тепер називається россіано.

.....

Назва кінотеатру написана на фасаді рельєфними літерами – з одного боку балкону кольорами України, а з іншого боку літери утворюють російський триколор. Раніше ці кольори мали символізувати вічну дружбу Росії та України. Зараз справа лише в тому, що ні в кого не знайшлося часу, щоб замалювати паршиві українські кольори чимось більш прийнятним.

МІСТО РОСІЙСЬКОЇ СЛАВИ

Була субота, і у залі автостанції, що розташована на окраїні Ялти, ближче до гір, ніж до моря, були довгі черги. Коли я наблизився до віконечка, я побачив на внутрішній поверхні скла оголошення: «До уваги пасажирів! Осіб, які прибули до Криму з території Росії, останнім часом не пропускають на територію України та висаджують з автобуса на кордоні». Кримчани та українці, які вїхали до Криму з української території, можуть безперешкодно їхати автобусом на територію України. Але ті, хто прибув до Криму через російський кордон, за українськими законами незаконно знаходяться на території, окупованій Росією, і тому не мають права перетинати український кордон.

Але я поїду у зворотному напрямку, до найбільш проросійського міста Криму – до Севастополя. За радянських часів це місто було закритим для сторонніх з огляду на його велике військове значення, і після розвалу Радянського Союзу Росія Бориса Єльцина довго не могла погодитися, що не тільки Крим, а й місто базування морського флоту Севастополь належить незалежній Україні. Тільки в 1997 році Росія та Україна змогли домовитися про те, як чорноморський флот буде поділений між країнами. У радянські часи в Севастополі базувалася тисяча військових кораблів та катерів, але багато з них були непридатними. Найкращі кораблі отримала Росія, яка кілька днів перед тим мала близько сорока військових кораблів у Севастополі, серед яких флагман – крейсер

.....

«Москва». Договір про оренду 1997 року дав російському флоту ще 20 років для того, щоб підготувати нове місце базування. Для багатьох українських політиків 28 травня 2017 року було святою датою. Того дня російський флот повинен був залишити Севастополь. Врешті-решт це місто стане повністю українським. «Це неможливо, – казали росіяни, – адже Севастополь є містом російської слави з 1783 року та залишиться таким назавжди».

21 квітня 2010 року, коли Віктор Янукович був президентом майже два місяці, він підписав угоду щодо продовження терміну базування російського флоту в Криму до 2042 року. Перед голосуванням з приводу ратифікації цієї угоди у Верховній Раді України зчинилася бійка, і сире яйце влучило прямо в око спікера Верховної Ради Володимира Литвина, перш ніж охоронці прибігли з рушником і двома чорними парасолями, щоб прикрити його. Пізніше хтось із представників опозиції кинув дві димових шашки, щоб змусити парламентарів покинути приміщення.

Натомість Литвин, який був ледь помітний крізь дим, поставив на голосування закон «Про ратифікацію Угоди між Україною та Російською Федерацією з питань розміщення Чорноморського флоту Російської Федерації на території України». Цей закон був прийнятий з перевагою у 10 голосів. Натомість Україна отримала велику знижку на російський газ. Тепер Росія скасувала знижку: угода вже не дійсна, кажуть вони, бо Крим не належить більше Україні.

Росія також не вважає себе зв'язаною передбаченим угодою обмеженням кількості російських військових кораблів у Севастополі. Угода дозволяла додавати нові

.....

кораблі тільки після вилучення старих. Після анексії Криму Росія оголосила, що тридцять нових кораблів буде додано до складу Чорноморського флоту протягом шестирічного періоду. Крім того, французький гелікоптероносець типу «Містраль» повинен був значно посилити міць чорноморського флоту не тільки в Чорному морі, а також у східному Середземномор'ї та на океанах. «Взагалі військове значення російського чорноморського флоту значно зросло після анексії Криму», – каже Якоб Геденског, аналітик з політики безпеки FOI, розвідувального центру Міністерства оборони Швеції.

Перед незаконною анексією Криму російський чорноморський флот мав передусім символічне значення, але дії Росії в Грузії в 2008 році та зараз в Україні в 2014 році свідчать, що поріг використання військового втручання знизився. Ситуація з політикою безпеки різко змінилася, і не тільки в Чорному морі. Своєю агресією проти України та анексією Криму Росія кинула виклик усій європейській системі безпеки. І тому Росія планує й надалі зміцнювати чорноморський флот.

Але зараз субота й багато хто бажає здійснити автобусну подорож з Ялти до міста російської слави. Бажаючих здійснити таку поїздку так багато, що квитки на два наступні рейси вже розпродані. Я питаю, коли я зможу придбати квиток, і купую його на автобус, що вирушає за дві години, а потім сиджу з пивом та пиріжком на балконі затишного кафе позаду автостанції. Смачне бочкове пиво українського виробництва. Вочевидь, старі канали постачання з материка

.....

й надалі функціонують, принаймні коли йдеться про товари першої необхідності.

Мережа мобільного зв'язку в Ялті працює нестабільно, однак сяк-так дає можливість прочитати найсвіжіші новини з Сімферополя. Становище Меджлісу та кримських татар, здається, постійно погіршується. Але в Ялті світить сонце, хоч верхівки гір позаду автостанції вкриті хмарами. На білборді скраю дороги помітне хвалькувате гасло міської ради «Ялта – місто щастя!» Через сорок п'ять хвилин споглядання на балконі я прогулявся до автостанції, щоб дізнатися, чи не можна виїхати раніше.

– Один? Сто рублів, – сказав контролер, поклав мою валізку до багажника автобуса та спрямував мене до місця спереду автобуса.

Квитка я не одержую і розумію, що не варто щось казати про той квиток на наступний рейс, який лежав у моїй кишені. Все це виглядає не зовсім законно, адже автобус повинен вирушати заповненим. Але здається, що не тільки в мене не має квитка. Одразу ж після того, як автобус виїжджає з території автостанції, він зупиняється, щоб підібрати ще кількох пасажирів, які платять готівкою. В автобусі, який виїхав раніше, та на який я не потрапив, за лобовим склом висіла російсько-патріотична стрічка святого Георгія. У цьому автобусі стрічку замінюють три православні ікони. Краще вже так, якщо я повинен вибирати, тому що георгіївська стрічка мене не приваблює, відколи сепаратисти у східній Україні почали використовувати її як свій символ.

Кілька днів пізніше, коли дивлюся місцеві новини у номері на вулиці Кечкемет в Сімферополі, бачу

.....

облаву російської податкової поліції на автостанцію для виявлення водіїв, які перевозять пасажирів без квитків та беруть гроші готівкою. «Типовий приклад української корупції, якої не терпітимуть у новому, російському Криму», – пояснює ведучий новин.

Але я задоволений, тому що тепер доберуся до Севастополя на годину раніше. Прибережна дорога туди з Ялти широка й у гарному стані. З цією подорожжю почалися перші непевні спостереження за пересуванням російських збройних сил за кілька днів до штурму кримського парламенту. Стверджувалося, що ці угруповання пересувалися в напрямку Ялти, і пізніше їх можна було побачити там, біля російського військового санаторія.

Коли наближаємося до Севастополя, то спочатку проїжджаємо плоскогір'я з великими виноградниками. З цього напрямку німці атакували місто наприкінці зими 1942 року, коли вся інша територія Криму вже була окупована. Шлях змійється догори по схилу і ми проїжджаємо меморіальний парк з великою кількістю радянських гармат та військових вантажівок часів другої світової війни – одну з найбільших туристичних пам'яток міста. Біла арка на в'їзді до міста величезна, прикрашена гігантськими копіями трьох радянських орденів, які місто одержало за героїзм під час Великої Вітчизняної війни. Нагорі арки висить орден Леніна, найвища відзнака Радянського Союзу, з профілем вождя, а над орденем – золота зірка, символ того, що Севастополь є містом-героєм. Ці рельєфні ордени до недавня були стримано-білими на білому фоні. Зараз вони пофарбовані в золоті, срібні та червоні кольори,

.....

від чого їх різко видно здалеку. Медалі біля цифр 1783, коли місто було засноване Катериною II, та 1983, коли закрите радянське військове місто святкувало свій двохсотрічний ювілей і коли велична арка на в'їзді до міста була споруджена.

Біля арки стоїть також погруддя Катерини II. Вона була царицею, і, відповідно, не дуже популярною за радянських часів. Та й під час незалежності України вона не була популярною, але за чотири тижні після російської анексії її погруддя з'явилося на в'їзді до міста, яке вона зробила російським. Текст на п'єдесталі пояснює, чому вона була хорошим керівником держави: «За роки правління 1762-1796 перетворено структуру імперії, зросла могутність російської армії та флоту, приєднано багато земель. Розквіт культури, освіти та науки». З лівого боку шляху зараз встановлене інше погруддя – відомого фаворита Катерини, князя Григорія Потьомкіна, який анексував Крим в 1783 році і потім правив сам новими південними провінціями Росії. Статуї були доставлені величезною вантажівкою, у якій була ще дюжина погрудь російських та радянських видатних військових. Інші погруддя, на схожих металевих п'єдесталах, були встановлені у вигляді довгого ряду в центрі Севастополя та названі «Алея російської слави».

У той час, як столиця Криму, Сімферополь, створює враження провінційного і хаотичного міста з його звисаючими електричними дротами та безладною міською забудовою, Севастополь виглядає важливим військовим містом з міцною спадщиною часів потужної російської імперії. «Смерть фашизму», – кричить білий напис на чорному бронепоїзді,

.....

пам'ятці Великої Вітчизняної війни, а зараз музейному експонаті біля автостанції. Помпезні будівлі з колонами та військові монументи стоять обабіч прямих бульварів у центрі міста. З будь-якої точки набережної помітна меморіальна колона – монумент загиблим кораблям, які затопили, щоб зупинити ворожий флот під час кримської війни 1850 року. Ця колона, що зображена також на гербі та прапорі міста, стоїть на величезній кам'яній брилі в морі на відстані кількох десятків метрів від набережної. Паром під назвою «Адмірал Істомін» перевозить туди й назад автівки з північних частин міста через довгу затоку. Невеличкий паром вкритий рекламою місцевого банку «Морской», який був заснований через місяць після анексії. Українські банки тоді припинили функціонування в Криму, у той час як великі російські банки не бажали відкривати тут свої філії, бо тоді б їм загрожували міжнародні санкції.

Ходовим товаром на сувенірних стендах набережної є футболки з малюнком російського президента в чорних сонячних окулярах або в військовій формі з автоматом на плечі. «Вы не с нами? Тогда мы идем к вам!» написано на одній з футболок. «Сила России» – на іншій. Але найпопулярнішим текстом на футболках з Путіним є наступний: «Самый вежливый из всех людей». Текст натякає на «зелених чоловічків», тобто військових, зодягнених у зелену форму, яких швидко прозвали «ввічливими людьми», тому що вони були мовчазними та залишалися в тіні, у той час як усю брудну роботу виконували місцеві найманці – «сили самооборони» Сергія Аксьонова. Вони били занадто

.....

допитливих журналістів, викрадали протестувальників та активістів, які ще не зрозуміли, що краще мовчати. Наразі «ввічливі люди» всюди, як і футболки з зображенням Путіна. У новозбудованому міжнародному терміналі летовища Шереметьєво в Москві можна побачити автомат, який продає футболки з зображенням Путіна, а посеред коридору летовища у напрямку до швидкісного поїзда до центра Москви пасажирів з-за кордону зустрічають картонну фігуру: солдата з закритим обличчям у повному бойовому обладунку, з автоматом Калашнікова в руках. «Російські ввічливі люди» – написано на животі чоловіка старовинними кириличними літерами. А в листопаді 2014 року автозавод «Урал» презентував новий броньований транспортний засіб, який назвали «Ввічливий броньовик». «Він долає перешкоди дуже ввічливо», – розповіли журналістам під час презентації. Володимир Путін, який інспектував новий транспортний засіб, здається лишився задоволеним. «За допомогою ввічливості та зброї можна досягти набагато більше, ніж за допомогою самої тільки ввічливості», – прокоментував він.

Я маю зустрітися з підприємцем, який теж називається Володимир. Але він зайнятий і тому прислав за мною свого водія. Я питаю його, коли він планує поміняти свої українські номери на нові, російські. «А я зовсім не планую їх міняти. Я – українець».

Цей водій – один з небагатьох людей у Севастополі, який розповідає мені про своє критичне ставлення до анексії. Його товариші по роботі добре знають його точку зору. Це я помічаю, коли прибуваємо до

.....

офісу, розташованого біля великого торговельного центру, трохи осторонь від центру міста. Але це їх не турбує – він може мати будь-яку точку зору, кажуть вони. У Севастополі такі переконання настільки рідкісні, що не здаються загрозливими.

Володимир, підприємство якого володіє двома консервними фабриками, – кругленький чоловік, який, здається, знає всіх у великій будівлі, включно з журналістами місцевої телевізійної станції, розташованої на другому поверсі. «Але перед тим, як ми робитимемо щось інше, ми повинні з'їсти добрий ланч», – пропонує він. Це мені підходить, бо нічого після пиріжка на автостанції в Ялті не їв.

Заходимо до торговельного центру «Муссон», який майже нічим не відрізняється від чогось подібного в південній або східній Європі. Велика продовольча крамниця в цьому торговельному центрі належить до української мережі «Велмарт», а телефонний відділ – до українського підприємства «Київстар». Обидва ці заклади функціонують добре, хоча телефонні номери «Київстар» не можна використовувати у Криму вже протягом багатьох тижнів. Я припускаю, що цей відділ наразі продає російські SIM-картки, які усі бажають мати.

– Як ви самі бачите, тут можна купити все. Балачки про дефіцит товарів у Криму нічого не варті. Тут навіть є бутик виробів з хутра, хоча я собі не уявляю, що можна робити з хутром в Криму, – сміється Володимир.

Їжа в кафетерії складається зі звичайних російсько-українських страв – смачних, жирних та недорогих.

.....

Ніщо тут не нагадує про Радянський Союз – працівники люб’язні, діють злагоджено, всюди чистота та порядок. Буфет має дах з балок та черепиці, що надає йому вигляд маєтку. Маєтку фабричного виробництва, але все ж таки... Володимир бере три страви та велику склянку фанти. Я задовольняюся мінеральною водою та другою стравою.

Після ланчу Володимир мусить ще трохи попрацювати. Я навідуюся до місцевого телевізійного каналу NTS на другому поверсі цієї ж будівлі. На почесному місці відкритого простору офісу висить портрет Володимира Путіна. Я дізнаюся, що портрет був частиною великої посилки, яку мерія отримала з Москви і потім роздала відповідним отримувачам. Скорочення NTS означає «Незалежне телебачення Севастополя», але повністю незалежним канал не є, ним володіє підприємець Олексій Чалий. Цей телевізійний канал та сам Олексій Чалий відіграли центральну роль у «народному повстанні» в Севастополі. Журналіст NTS Іван Клепачов, молодий чоловік, у чорних джинсах, голубому пуловері з капюшоном та вилискуючих окулярах, розповів, що фактично все у місті зробили мешканці Севастополя, а не «зелені чоловічки».

– Ще Толстой писав, що неможливо перебувати в Севастополі без того, щоб кров не закипіла від гордоців за історію та людей, які тут боронили Росію. Це – гордість нації, геополітична точка, де багато чого в нашій історії вирішувалося і все це є святим для мешканців Севастополя. Ті, хто мешкає тут, відчувають нерозривний зв’язок з нашою історією, з великою патріотичною війною, коли

.....

севастопольці боронили своє місто 251 день. Тому історія така важлива для тутешніх людей.

«Але всупереч довгій російській історії міста та не зважаючи на те, що майже всі мешканці тут вважають себе росіянами, ледве хто в Севастополі дійсно вірив, що Севастополь або Крим зміг би стати частиною Росії», – говорить Клепачов, як і багато інших людей.

– Ми жили в Україні і в загальному люди були повністю задоволені станом речей. Не існувало плану, спрямованого на те, щоб зробити нас частиною Росії. Але, зрозуміло, ми захвилювалися, коли побачили події в Києві. Там серед інших людей були праворадикали, націоналісти. Це неможливо, цього ніхто в Севастополі не зможе сприйняти, адже тут величезна кількість пам'ятників радянським солдатам, які віддали все для того, щоб зупинити фашизм. І коли люди зрозуміли, що будь-коли сюди може прийти той праворадикал з Києва й почне диктувати нам, що ми маємо право тут робити, а що ні, тоді багато хто захвилювався про своє майбутнє. Але всі вірили, що буде знайдений якийсь компроміс.

– Коли президент Віктор Янукович 22-го лютого втік з Києва, впливові російські активісти вирішили, що настав час щось робити, і вони закликали усіх 23-го лютого на великий мітинг. Цей заклик був розповсюджений між іншим через телеканал NTS. І мітинг була величезним, але, звичайно, не таким великим, як у Києві, – каже Іван Клепачов. – Тут міліція брала участь у мітингу разом з народом, ні в кого не було палиць, усе відбувалося мирно.

Приблизно 20 000 мітингувальників розмахували прапорами Росії та свистіли, коли український мер

.....

просив їх зберігати спокій та не порушувати єдність України. Олексій Чалий, власник телевізійного каналу NTS, був проголошений натовпом «народним мером» і незабаром очолив севастопольське повстання проти нової влади в Києві. Український мер покинув свою посаду та місто.

– Тоді всі зрозуміли, що те, що сталося, вийшло за межі закону, і що українські сили безпеки у будь-який момент можуть відновити лад та поставити на посаду мера нову людину з Києва. Тому багато людей почали організовуватися у групи самозахисту. У Севастополі було багато військових та колишніх військових і вони добре знали, як це робиться. Вони розбилися на групи та почали споруджувати блокпости, щоб бути впевненими, що ніхто сторонній не зможе прибути до Севастополя. Ці дії також були протизаконними, але іншого вибору не було, бо і в Києві також ігнорували закон на власний розсуд.

Загони особливого призначення «Беркут» колишньої української влади були надіслані до Києва також і з Севастополя, щоб вгамувати протестувальників. Тепер їх звинувачують у стрілянині та вбивствах протестувальників, а тому загони особливого призначення «Беркут» були розформовані. Загін «Беркут» з Севастополя відмовився виконувати накази з Києва. Натомість багато бійців цього загону поїхали на кордон Криму з материковою Україною для того, щоб спорудити там блокпост. Про все це мені розповідає Іван Клепачов.

– Вони поїхали туди, бо тут, у Севастополі, ми вже мали місцеві загони самооборони. Вони поїхали туди

.....

потайки. Небагато людей знало про це до того часу, коли вони почали телефонувати своїм рідним. Я поїхав туди, щоб зробити репортаж, і бачив усе на власні очі. Там було приблизно п'ятдесят чоловіків – бійці «Беркута», ветерани та інші люди, яким вони довіряли. Вони поставили позашляховик «УАЗ» упоперек дороги та зупиняли усі автомобілі, аби пересвідчитися, що ніхто не завозить зброю.

– Але й надалі ніхто серйозно не думав про те, що Крим стане російським, – згадує Клепачов. – Ні, про приєднання до Росії тоді не йшлося, тільки про самозахист. Тільки коли російські військові чорноморського флоту потайки почали допомагати, стало зрозуміло, що української держави тут більше немає.

Іван Клепачов абсолютно впевнений, що «зелені чоловічки» прибули з чорноморського флоту.

– Я не знаю, як це відбувалося в інших частинах Криму, але для нас було цілком очевидним, що вони прибули з російського флоту. Адже севастопольський порт є місцем базування російського чорноморського флоту й усе його керівництво розташоване тут. Якщо б почалися бої, це б несло загрозу «нервовому центру» флоту. І, щоб запобігти цьому, українські військові бази були заблоковані.

І коли врешті-решт відбувся референдум, усі пішли голосувати за Росію, бо ніхто не хотів, щоб сюди прийшов фашизм, – пояснює Іван Клепачов.

– За все своє життя я ніколи не бачив такої кількості людей, які бажали голосувати. Зазвичай до виборів ставляться доволі прохолодно. Дійсно, усе відбулося досить швидко, коли організували той референдум, але

.....

просто бракувало часу. Ми боялися, що розпочнеться війна. Коли я розмовляв з «беркутівцями» на блокпостах, вони казали, що для них вже нема шляху назад. Якщо Крим залишиться частиною України, вони будуть засуджені до довічного ув'язнення.

Сам Іван Клепачов народився в Одесі, на материковій частині України. Зараз у нього російське громадянство, але його батьки й надалі живуть в Україні. Проте, за його словами, вони поділяють його точку зору: «Моя мати росіянка, мій батько наполовину росіянин, наполовину українець. Але це зовсім не важливо. Я народився в 1989 році, коли ще існував Радянський Союз і я вважаю, що ми й надалі є одним народом. Нас просто штучно поділили, хтось замислив це. Хтось скористався з того, що ми більше не любимо одне одного, а любимо тільки гроші».

Івану Клепачову було два роки, коли розвалився Радянський Союз, і він зростав у незалежній Україні. Він не може нічого пам'ятати про життя в Радянському Союзі. Однак і він бажає повернутися назад до «гарної радянської епохи».

Після візиту до телестанції я вертаюся до офісу Володимира. Він ще не повернувся, але двоє його підлеглих пригощають мене чаєм, поки я чекаю. Філіжанка з тих, що стали популярними у Севастополі після російської анексії. На малюнку зображений великий російський ведмідь на фоні прапора Росії. Ведмідь реве до американського орла, що його атакує. «Моя країна – мої правила!», написано під малюнком. Нижче зазначена електронна адреса – «засвободу.рф». У Росії переважає світогляд, що саме Росія

.....

боронить свободу, у той час як Євросоюз, а особливо США бажають поневолити український, а потім і російський народ.

У двох молодих чоловіків, здається, не дуже багато роботи в офісі. Отже, вони можуть трохи потеревенити зі мною. Виявляється, що обидва вони оселилися в Севастополі відносно нещодавно, після анексії. Вони сподіваються заробити грошей на реконструкції місцевої інфраструктури, яку пообіцяла зробити влада Росії.

— Я хотів би придбати невеличку закриту ковбасну фабрику або щось подібне та відновити її. Тут це повинно обійтися дешевше, ніж у Росії. Але дотепер я не зміг підшукати собі щось, — каже один з чоловіків з темним волоссям.

Він перебрався сюди з Вірменії та має брата в Швеції. «Він одержав там статус біженця, хоча тривало це дуже довго. Він живе як пенсіонер, отримує гроші від держави та майже нічого не робить. Мені це б не підійшло. Я деякий час працював у Росії, потім повернувся до Вірменії. Але там не можна заробити грошей, там нема доброї роботи, тому я вирішив спробувати тут», — пояснює він.

Його колега-блондин, який прибув з Чувашії, вважає, що в Криму багато застарілого та відсталого, що вимагає реконструкції. «Ви тільки подивіться на крамниці! Усе виглядає, як у нас багато років тому. Покупці навіть не мають права самі взяти товар. Та й коштує тут усе дорожче, аніж у нас, і ціни постійно зростають».

— Але ж ціни були набагато нижчими до анексії, — нагадую я. — Стало набагато складніше постачати сюди

.....

товари. І не стане простіше в майбутньому, бо Росія на-
вряд чи поверне Крим, як сподіваються українці.

Блондин засміявся з такої абсурдної для нього думки: «Ні, звичайно, ні. Крим належить Росії, а Росія ніколи не віддає того, що їй належить».

Коли Володимир повертається, я прощаюся з обо-
ма з офісу та сідаю до його сріблястої автівки «Судзу-
кі», щоб поїхати на свято – день народження, де я ма-
тиму можливість порозмовляти з іншими мешкан-
цями Севастополя. Володимир має на своїй машині
російські номери. Поверхню багажника прикрашає
велика овальна наліпка зі скороченою назвою Ро-
сії – «RUS», а також інша, з блакитно-білим андріїв-
ським стягом російського флоту, з текстом «Родной
порт Севастополь».

Святкування дня народження відбувається у яко-
мусь замиському дачному містечку, поблизу шосе,
що кільцем обіймало місто. За кілька кілометрів
було море. Розмови наповнюють кімнату, де при-
близно сорок дорослих, гарно вдягнених людей си-
дять за великим П-подібним столом, смачно їдять,
п'ють, та взагалі, здається, добре розважаються. Ді-
тлахам набридло довго сидіти і вони бігають по залу.
Мені пропонують місце за столом, але я не хочу бути
нав'язливим. Тому я так і не дізнаюся, чий саме день
народження святкують. Виходжу на терасу, де легше
розмовляти й не треба виголошувати тости.

Першою людиною, з якою мені вдається пороз-
мовляти, є сивоволосий чоловік із заокругленим жи-
вотом, зодягнений в елегантний світло-сірий літній
костюм та вишневу сорочку. Його звуть Юрієм. Він

.....

працює інженером холодильних установок на великому риболовецькому судні. Він дуже зрадів, коли зрозумів, що має можливість висловити свої думки західному журналісту. Це насправді потрібне, тому що про Росію та Крим на Заході розповсюджують тільки брехню, вважає він.

– Я помітив, що Україна почала скочуватися до фашизму вже в 2005 році, коли прийшов до влади Ющенко. Він же відвертий фашист. Коли при владі були попередні президенти – Кравчук та Кучма – цього не було так помітно, а тут з'явився абсолютно відвертий фашист. Ви тільки подивіться, що він зробив – за час свого президентства він поставив пам'ятники усім фашистам, які існували. Єдиний, кому він не встиг поставити пам'ятник, був Гітлер. Бандера одержав пам'ятник та всі інші теж.

Зрозуміло, що Віктор Ющенко не був фашистом. Під час свого президентства він переважно справляв враження консервативного українського націоналіста без чіткої політичної програми. Небагато з гучних обіцянок, зроблених під час помаранчевої революції, він спромігся виконати. Але це правда, що після нього лишилися пам'ятники двом українським націоналістам – Степану Бандері та Роману Шухевичу, чий особистості викликають у суспільстві дискусії. Обом їм він присвоїв почесне звання «Герой України».

Бандера був ватажком насильницької української націоналістичної організації у східній Польщі в міжвоєнний період. Там він був засуджений до смерті за тероризм, але покарання було пом'якшене до пожиттєвого ув'язнення. Українські націоналісти довгий

.....

час співпрацювали з Німеччиною, і Бандера був звільнений після німецького вторгнення. Однак він не був достатньо лояльним до німців і незабаром його знову ув'язнили. Повстанська армія, яку очолював Роман Шухевич, наприкінці другої світової війни воювала і проти радянської армії і проти нацистської Німеччини. Але його партизани робили також «етнічні чистки», особливо проти поляків.

У радянській, а потім і в російській офіційній історії Українська повстанська армія була затаврована як слухняні німецькі посіпаки. Тому рішення Ющенка у 2010 році проголосити Бандеру національним героєм викликало гарячі суперечки. Це рішення було скасоване наступного року після юридичного процесу, але ставлення до Бандери й надалі розділяє українців.

Як би там не було, але, на думку Юрія, помаранчева революція 2004 року, яка привела до влади Ющенка, була західною змовою проти Росії. Це дуже поширена думка в Росії, тому що саме цю версію російські ЗМІ поширюють уже протягом десятиріччя.

— І коли я почув, що зараз відбувається в Києві, то зрозумів, що тиск на Росію через Україну продовжується. Через Україну, тому що там уже створені необхідні умови, у людей там повністю промиті мізки. Протягом 23 років вони виховували молоде покоління, яке в голові не має нічого, крім каші. Мені робиться зле, коли я бачу, що написано в їхніх шкільних підручниках. У мене є онук, якому 23 роки. Він ходив до школи тут, бо його батьки живуть у Новосибірську. Коли я побачив, що написано в українському підручнику історії, я був шокований. Неймовірно

.....

речі вони вкладають в голови учнів. Там було навіть написано, що Нахімов був українцем!.

Адмірал Павло Нахімов, який очолював захист Севастополя під час кримської війни 1850-тих років, є одним з найбільш шанованих російських військових діячів. Його пам'ятник стоїть на центральній площі Севастополя, площі, яка, зрозуміло, носить його ім'я. Ніхто не заперечує, що Нахімов народився у Вязьмі в центральній Росії, але українські джерела часто додають інформацію про начебто українські корені його родини. Можна подумати, що також і українці мають право трохи пишатися великим адміралом, бо це ж нікому не зашкодить. Але Юрій не згоден з цим. Російські військові герої є росіянами й квіт!

– Тільки хворі можуть назвати його українцем. Вони всі воювали за Росію, Україна ж ніколи не існувала як незалежна держава. Крим міг би бути частиною України, якби керівництво держави зважало на особливості Криму. Але воно цього не зробило, – каже Юрій. – Я був у морі, коли все це сталося. Ми були біля берегів Анголи, але коли я почув про референдум, я засміявся. Врешті-решт вони отримали те, чого заслуговували, сказав я своїй дружині по супутниковому телефону. Бо вони ж нічого не робили. Нехай скористаються своїм мозком, якщо вони його мають. Адже Крим зовсім інший! Але вони почали нав'язувати нам українську мову. Навіщо мені вчити зайву мову? Я ж не дитина. Так, мій онук вивчав українську в школі. Я ніколи цьому не перешкоджав, бо добре знати дві мови – це сприяє розвитку мозку. Але навіщо нав'язувати цю мову дорослим? На телебаченні лишилася тільки

.....

українська мова. Тоді я придбав собі супутникову антену. Я слухав Росію, це моя країна.

І Юрій погоджується з тим, про що йому розповідають по російському телебаченню, що за всіма проблемами з Україною стоять Сполучені Штати:

– Україна – дрібниця у цій справі. Йдеться про Америку, яка бажає пригнобити Росію. Згадайте світову історію, завжди в усіх Росія викликала невдоволення. Весь час Європа намагалася вхопити Росію своїми зубами то з одного боку, то з іншого. Чого ви пнетеся до нас з усіх напрямків? Чому ви не дасте Росії спокій? І балачки про те, що в східній Україні є російські військові частини, просто смішні. У такому випадку росіяни вже б давно були в Києві, чи не так?

– Але, можливо, не все те, про що кажуть по російському телебаченню, є правдою. Чи дійсно можна вірити всьому, що там розповідають?, – запитую я.

– Мені не потрібно вірити всьому, бо в мене є власний розум, в мене є власний життєвий досвід. Я в змозі сам думати. Але коли я чую, що кажуть такі ідіоти, як Баррозу в ЄС, той безголовий зрадник... Вибачте! Але інформація про те, що групи самооборони збили той пасажирський літак ракетою з установки «Бук», це ж така дурня! Яка ракета? Якщо хтось теревенить таке, то у нього туман в голові.

Не зважаючи на світлини ракет протиповітряного захисту, які були завезені з Росії на територію, підконтрольну сепаратистами, не зважаючи на багато фактів, за якими ті ж таки сепаратисти помилково сприйняли літак МН-17 за український військовий літак, Юрій надає перевагу версії, яку розповсюджують

.....

російські ЗМІ. На його думку, пасажирський літак навмисне збили українські військові. Метою цього заходу було запровадження санкцій проти Росії з боку Євросоюзу. «І, до речі, те, що Україна взагалі існує, вона завдячує Сталіну», – додає він.

«Якби він не приєднав Західну Україну та Західну Білорусію до Радянського Союзу в 1939 році, вони і надалі жили б під польською та угорською владою, вони ніколи б не мали незалежності. Це те, що сталося тут. Це був Радянський Союз. Це ж стосується і Донбасу. Все це побудував Сталін. Він ніколи не міг би повірити, що таке може статися між Росією та Україною, він ужахнувся б від цього».

Здається, що Юрій ніколи не любив Америку чи Європейський Союз. У цьому відношенні він відрізняється від більшості росіян. Згідно з висновками інституту дослідження громадської думки Левада, влітку 2013 року двоє з трьох росіян позитивно ставилися до ЄС. Таке ставлення лишалося практично незмінним протягом останнього десятиріччя, за винятком часів війни з Грузією в 2008 році. Але навіть тоді багато росіян ставилися до ЄС скоріше позитивно, ніж негативно.

Зараз усе навпаки. Події в Україні сприймаються в Росії як результат західного втручання. У вересні 2014 року менш ніж 20 відсотків опитаних мали позитивне ставлення до ЄС. До ЄС тоді негативно ставилися 68 відсотків і навіть більше, а до Америки негативно ставилися 74 відсотки опитаних.

Ставлення росіян до Америки завжди було бурхливішим, ніж ставлення до ЄС, насамперед тому, що

.....

Америка є традиційним супротивником, якого вони завжди легко вбачають за будь-яким лихом, що стається будь-де в світі. Поза тим багато росіян відвідали якусь країну ЄС і тому могли сформуванати свою власну думку, так що їхнє сприйняття не є цілком залежним від пропаганди державного телебачення.

До нашої розмови приєднується Вікторія, весела кругленька жінка в квітчастій сукні. Вона брала участь у великому мітингу на площі Нахімова 23 лютого. За день до того президент Віктор Янукович утік з Києва.

«Ми дізналися з Інтернету, що о четвертій годині відбудеться мітинг, але ми не могли уявити, що буде стільки людей. У центрі неможливо було припаркуватися. Я, мій чоловік та дитина повинні були довго йти пішки. Тут були мої родичі зі своїми дітьми, а також колеги мого чоловіка. Багато людей хвилювалося, тому що військових почали надсилати звідси до Києва. Сини кількох моїх знайомих були там. По телебаченню ми могли бачити, як там вбивають людей та кидають пляшки з коктейлем Молотова. Було страшно, що фашизм повертається. Зрозуміло, ми пішли на мітинг. Майже все місто було там, це було вражаюче. І тоді люди почали приєднуватися до груп самооборони. Син однієї з моїх подруг мав лише 20 років. Він приїхав додому та сказав, що він приєднався до групи самооборони. «Чи ти з глузду з'їхав, Артеме?», – спитала вона. Але він не змінив свого рішення. «Хто ж це робитиме в такому разі? – сказав він. – Ми повинні захищати наше місто».

– Коли відбувся референдум, було ясно для всіх, що голосувати треба за Росію, – сказала вона. – Та

.....

й у місцевих виборах у вересні неважко було вибрати партію. Ясно, що ми голосували за «Єдиную Россию». Ми ж бо об'єднані, а об'єднаний народ ніколи не можна перемогти. Крім того, «Єдиную Россию» створив Володимир Путін, а його ми дуже поважаємо. Він дійсно є людиною, яка впливає на світову політику та робитиме це надалі. Тільки він може гарантувати мир.

Без Путіна в Криму почалася б війна, так само, як і в східній Україні, вважає Вікторія. Вона ніяк не може зрозуміти українців, які вірять, що без Путіна і в східній Україні все було б спокійно. «Ні, Путін бажає миру», – у цьому вона була абсолютно впевнена.

Вікторія працює організатором святкових заходів. Вона організовує проведення корпоративів та подібних зібрань. Але зараз, за її словами, вона сидить вдома з дитиною. Її подруга, Ольга, підприємець, яка повернулася до Криму кілька місяців тому, після анексії. Вона народилася та виросла в Севастополі, але вся її родина перебралася до Москви, коли Ющенко прийшов до влади під час помаранчевої революції десять років тому. «Не тільки через революцію, але й вона теж вплинула на це рішення, – каже Ольга. – Бо в останні роки тут велася політика українізації. Ми тут народилися і тут також ходили до школи. Але через те, що Севастополь був військовим містом, ми не вивчали української мови. Я нічого не маю проти української мови. Це – красива мова, але мене обурювало, що її нав'язують. Я пам'ятаю, коли прийняли рішення, що гімн Севастополя необхідно співати українською мовою. Ми цього собі навіть уявити

.....

не могли, адже Севастополь російське місто. Неможливо, щоб його гімн виконували українською мовою. Минув тільки тиждень, і вони капітулювали».

Дійсно, на телевізійному каналі українського флоту «Бриз» з 2006 року гімн Севастополя виконували українською мовою. Але мешканців міста дратувала передусім не мова, а те, що в українській версії пісні Севастополь був названий «містом українських моряків». Ніхто й нікого не примушував співати гімн українською мовою.

У всякому разі, російська мова в Криму зазнавала все більше утисків після помаранчевої революції, вважає Ольга.

– Це неправда, коли зараз розповідають по українському телебаченню, нібито вони ніколи не пригнічували нас. Вони це робили, особливо після 2004 року. Наприклад, вони почали приймати на роботу ректорів з західної України. Моя мати – викладач математики і коли у них були наради, ректор казав, що ми зараз живемо в Україні, тому повинні розмовляти тільки українською під час нарад. Це дурня, тут не розмовляють українською.

Та не зважаючи на те, якою мовою ректор хотів розмовляти під час нарад, майже всі школи Севастополя завжди були і залишалися російськомовними. Була одна україномовна школа з п'ятдесятьма школярами, а в деяких школах були україномовні класи, але мову навчання дітей обирали самі батьки і ніхто інший.

– Однак була велика кількість дрібниць, які спричинили те, що багато людей почували себе приниженими в українському Криму, – каже вона. – І, зрозуміло, фашисти,

.....

які прийшли до влади в Києві. Я впевнена, що Севастополь ніколи не міг би стати фашистським містом, я виросла тут і я знаю севастопольців, вони ніколи не дозволили б цього. І вони не дозволили».

У березні 2014 року, коли Володимир Путін та представники нової влади Криму в прямому ефірі підписали договір про приєднання Криму до Росії, Ольга була ще в Москві. «У Москві було відносно багато колишніх севастопольців. Ми тоді зібралися, щоб відсвяткувати. Купили шампанського та коньяку, і коли вони підписали договір, ми плакали від щастя. Для цього відчуття бракує слів».

На терасі холоднішає, і ми знову заскакуємо до машини. Лишається кілометрів з двадцять дороги і ми прибудемо до північної частини Севастополя. Трохи осторонь від широкого заміського шосе помітно кілька нових, великих вілл. Дізнаюся, що тут живуть заможні люди, які збагатилися, коли Крим входив до складу України. І, здається, що таких чимало.

Коли об'їжджаємо верх затоки, Володимир показує мені на кілька дивних чотирикутних дірок у скалі. «Це печерний монастир. Там були також винні підвали. Винний завод тут, в Інкермані, відомий на весь світ. А під час Великої Вітчизняної війни там ховалися захисники Севастополя. Коли скінчилася вода, вони змушені були промивати рани пораненим шампанським, а коли потерпали від спраги, то пили вино.

Володимир суворо зиркає на мене погляд, коли я ледь посміхаюся: «Це не смішно. Це жахливо, коли люди гинуть від спраги, не маючи води. І дуже багато людей загинуло».

.....

І це останнє, безумовно, правда. Кількість загиблих з радянського боку під час блокади Севастополя в 1941-1942 роках за офіційними даними склала щонайменше 18 000 осіб. Але чи справді захисники повинні були пити вино замість води? Досить часто в Севастополі межі між фактами та фантазією здавалися розмитими. Несподівано там запанувала думка, що Володимир Путін робить усе для того, щоб зберегти мир в Україні та в усьому світі. І от вже начебто Америка атакує Росію, так промиваючи мізки українцям, що вони несподівано почали вірити, що бажають до ЄС.

Зупиняємося, щоб заправити автівку бензином. Кредитні картки на заправці більше не приймають. Текст на колонці й надалі українською, але ціни, зрозуміло, в рублях. Молодий чоловік в зелено-блакитній уніформі заправки, який наповнює бензобак, хоче привітатися англійською мовою, зрозумівши, що перед ним несподівано постав справжній іноземець. Але по-англійському він вміє тільки привітатися. Англійська мова не конче потрібна для чогось у російському місті Севастополі.

«Все ж таки, що кажуть в Швеції про кризу?», – питає мене Володимир за деякий час. «Географічне розташування Швеції таке, що багато людей переймаються майбутнім, адже не всі наші сусіди повністю передбачувані», – обережно формулюю відповідь. Володимир киває головою. «Розумію. Ви маєте на увазі балтійські країни, адже вони є членами НАТО». Коли я пояснюю, що більшість людей у Швеції більше переймається через те, що може зробити Росія, він обурюється.

.....

«Тьху, дурня яка! Росія вочевидь нікому не загрожує, у це ви самі навряд чи вірите».

Саме в цей момент ми знаходимось на відстані двох кілометрів від військової авіабази Бельбек, яка півроку тому була українською. Зараз вона російська.

Ми в дорозі до закритого за радянських часів військового містечка поряд з авіабазою. Довго їдемо вздовж бетонного муру, поки не добираємось до воріт. Протягом багатьох років вони стоять відчиненими. Відколи Україна стала незалежною, військо-ве містечко передали міськвиконкому. Але багато його мешканців й надалі мають тісні зв'язки з армією. До березня з українською армією, тому що авіабаза була українською. Зараз у Криму не лишилося українських військових, а багато з тих, хто працював на українську армію, працюють на російську. Бо вони всі раптово стали російськими громадянами.

Уже сутеніє, і старий радянський штурмовик Міг-19, встановлений на почесному п'єдесталі при в'їзді, виглядав загрозливо на фоні неба зі своїми ракетами, розташованими під крилами. Цей тип літаків почали виробляти в середині 1950-х років. Він використовувався армією північного В'єтнаму під час в'єтнамської війни, а також й надалі використовується повітряними силами Північної Кореї.

Будинки тут – звичайні радянські п'ятиповерхові коробки з сірого бетону. Коли ми врешті знаходимо потрібну нам коробку з-поміж цілого ряду однакових, заходимо до затишної квартири, зі зручною столовою та великою сучасною кухнею, з балконом, простір якого сприймається як частина покою.

.....

Тут мешкають Анна та Леонід. Вона – викладач хімії в університеті ядерних досліджень, який розташований тут же неподалік на північному боці затоки. Він – інженер та колишній авіамеханік, але наразі обслуговує навчальний реактор у тому ж самому університеті. Донедавна тут навчали майже весь технічний персонал атомних електростанцій України – більш ніж дві третини майбутніх фахівців для АЕС надсилали саме сюди. Зараз багато хто з них повернувся додому. Де Україна навчатиме фахівців для своїх чотирьох діючих АЕС та для закритої Чорнобильської АЕС, наразі не ясно.

На відміну від багатьох інших севастопольців, Анна та Леонід не розмовляють у такому ж істерично-патріотичному тоні, як диктори програми новин російського телебачення. Вони родом з Росії, але мешкають у Севастополі вже протягом десятиріч. За радянських часів було великою удачею для такого військового, як Леонід, отримати роботу в Севастополі.

– Спочатку мене відправили до якогось провінційного містечка в Одеській області. Там я випадково зустрів колегу, який вчився в тому ж університеті, що і я. Він пообіцяв допомогти мені перебратися до іншого місця з більшими кар'єрними можливостями. Ось так я потрапив сюди.

«Перебратися до Севастополя за радянських часів було надзвичайно важко, – каже Анна. – Це було так само складно, як виграти в лотерею. У ті часи для цього треба було мати зв'язки на дуже високому рівні, щоб переїхати на південь, та ще й до моря. Але нам це вийшло, і це було справді неймовірним».

.....

Спочатку Леонід був фахівцем з автоматичного пілотування, але він продовжував навчання і нарешті посів посаду відповідального за озброєння літаків на авіабазі Бельбек:

– Я служив у військово-повітряних силах України. Тобто спочатку в радянській армії, а з 1992 року в українській. До 2005 року, коли вийшов на пенсію.

Багато змінилося відтоді, як розпався Радянський Союз. Період після 1992 року Леонід згадує з жахом: «Тоді дійсно були дуже погані часи. І не тільки для армії, а й для всього народу. Не було грошей, усе змінювалося, була купа проблем. Спочатку в нас не було практично нічого. Єдине, що ми могли зробити – намагатися зберегти те, що лишилося, щоб його не розікрали. Але трохи згодом в українських військово-повітряних силах ситуація змінилася на краще. Заробітна платня підвищилася, ми вже не були такими бідними. Знов з'явилися гроші для того, щоб закупити найнеобхідніші речі для армії.

«За нормою радянських часів пілот повинен був літати п'ять днів на тиждень. Але на початку 1990-х років літаки все рідше здійснювалися у повітря, – згадує Анна. – То в них не було палива, то ще чогось. Врешті-решт вони зовсім перестали літати, пілоти перебували на аеродромах. А коли вони довго не літають, то вони вже навіть не мають права керувати літаком, бо втрачають навички». Леонід мовчки киває головою.

– Це було в 1996-1998 роках. Жахливі часи. Але після 2000 року стало краще. Між іншим, чи знаєте ви, чому так багато людей голосувало за Януковича, коли він балотувався на посаду президента? Це

.....

сталося тому, що справи покращилися під час періоду, коли він обіймав посаду прем'єр-міністра в 2002-2004 роках. У той період військові отримували вищу заробітну платню. Раніше нам платили до смішного мало – 500 гривень. Раптово ми отримали втричі більше. Зрозуміло, люди випросталися, вони могли купити ще щось окрім украй необхідних речей. Наприклад, квіти для дружини. Природно, що ми пов'язували підвищення життєвого рівня з Януковичем. Але ми помилилися».

– А, може, й ні, – суперечить йому Анна. – Коли б хтось подивився, у якому стані були казарми останнім часом, стало б зрозуміло, що у військового керівництва взагалі немає грошей. Слава Богу, що вони передали військове містечко міськвиконкому, так що хтось почав нести відповідальність за ремонт. Перед тим ми були закритим військовим районом з охоронцем біля воріт і так далі. А зараз юридично ми мешкаємо не в військовому містечку, цей район належить місту Севастополю. У військових тут поблизу є свої приміщення, але ми майже не маємо з ними нічого до діла. Тому ми навіть не були там, щоб подивитися на штурм. Ми тільки чули про нього.

Квартира Анни та Леоніда розташована безпосередньо біля казарми авіабази Бельбек, де українські військові протягом трьох тижнів відмовлялися капітулювати. Командир бази, Юлій Мамчур, став відомим, коли 4-го березня разом зі своїми беззбройними солдатами йшов маршем назустріч озброєним до зубів російським загонам, які вже контролювали частину бази. Українські солдати співали національний

.....

гімн України. Прапор України та червоний стяг авіаційного загону, збережений з часів другої світової війни, несли попереду загону. Ситуація була загрозливою. Російські солдати робили попереджувальні постріли над головою, а потім почали погрожувати, що вони стрілятимуть по ногах українців, якщо вони не зупиняться.

Чоловік, який ніс червоний стяг, почав апелювати до того, що було святим для обох сторін. «Це радянський прапор. Ти стрілятимеш?», – крикнув він.

Конфронтація вирішилася мирним шляхом, і українці лишалися у своєму приміщенні ще два тижні. Бельбек був останньою українською базою в Криму, яка була змушена капітулювати, але тільки після того, як російські військові 22-го березня силоміць винесли командира. 10-го листопада національний герой Мамчур був обраний депутатом українського парламенту.

Ні Анна, ані її чоловік не чули попереджувальних пострілів. «Потім багато наших сусіди зібралися на мітинг поза територією казарми», – каже Анна. Запитую її, на підтримку кого вони збиралися. «Вони хотіли, щоб підлеглі Мамчура припинили ганьбити стяг авіазагону. Усе навкрузи вже було російським. Мамчур та його люди відмовлялися капітулювати, та вони вже нічого не могли вдіяти, усі склади були опломбовані, а вони все ж таки опиралися. Усі військовики-пенсіонери, що проживають тут, й інші сусіди були незадоволені, усі ж були за Росію, а Мамчур й надалі опирався».

Коли питаю Анну, чи бачила вона мітинг зблизька, вона посміхається. «Зрозуміло, що так. Адже я брала в ньому участь!»

.....

Анна розповідає, що про події на авіабазі вона дізналася від невістки, яка там працювала спочатку на українську армію, а потім на російську:

– Вона прийшла додому та розповіла, що з'явилися оті... дуже ввічливі чоловіки, у військовій формі, але без зброї та сказали, що працівники можуть йти додому. Вони опломбували усі сейфи та склади, усі документи були замкнені, так щоб усе було в порядку. Вона не знала, чи йти їй на роботу наступного дня, але вирішила поїхати туди, щоб впевнитися. Отже вона сіла в машину та поїхала, як звичайно, на роботу. Ворота були замкнені, тому вона посигналила. Тоді вийшли інші, не українські військові. Вони були у формі без розпізнавальних знаків. Вони спитали, чи дійсно їй треба заїхати на базу? Тоді вона повернулася додому. Потім вона зголосилася у штаб, і її знову швидко прийняли на роботу, цього разу на російську армію.

– На референдумі для всіх мешканців військового містечка було зрозуміло, що потрібно голосувати за Росію», – каже Анна. – По українському телебаченню твердять, що нас змушували за допомогою зброї, але це дурниці. Зброї не було видно, було дійсно народне свято, всі посміхалися. Я думаю, що навіть найзапекліші вороги того дня спілкувалися одне з одним. І було неймовірно багато людей. Атмосфера, яка панувала під час референдуму, нагадувала перший великий мітинг у центрі Севастополя 23-го лютого.

Я тоді випадково опинилася в центрі, отже, зрозуміло, я пішла на мітинг. І мене вразило те відчуття єдності. Ми всі були там. Було дуже багато люду, бракувало місць в автобусах, треба було йти пішки. Я не бачила оголошень

.....

про цю подію, тож спочатку здивувалася, куди всі прямують. Можливо, в центрі були якісь афіші, але ми тут мешкаємо трохи осторонь, на іншому боці затоки.

– Після анексії в Севастополі небагато що змінилося. Найбільше турбує війна в східній Україні, – каже Анна. – Ми також приймали тут біженців. Була одна родина лікарів з Луганська. Вони жили деякий час у нашому дачному будиночку. Ми ж бо чули, що там сталося. Але вони повернулися додому. Їхня квартира в Луганську зараз напівзруйнована, балкон відвалився. Та в них там є родичі в сільській місцевості.

У своєму дачному будиночку Анна та Леонід мають супутникову антену. Отже там вони можуть дивитися українські телеканали, які не мають можливості дивитися в місті, тому що вони були виключені з мережі кабельного телебачення. Добре мати можливість час від часу дивитися також те, що розповідають українські випуски новин, вважає Леонід.

– Ми намагаємося порівнювати. Про що каже пропаганда тут та пропаганда там. Бо під час війни завжди йдеться про пропаганду. З одного боку намагаються довести, що вони мають рацію, з іншого боку доводять протилежне. Ми трохи віримо інформації з одного боку, трохи з іншого. Але стовідсотково ми не віримо нікому. Ми намагаємося знайти правду десь посередині. Але передусім ми хочемо, щоб припинилася стрілянина, щоб не вмирали люди. Щоб скінчилася ця війна, щоб не гинули діти, щоб люди не втрачали свої домівки. Це найважливіше.

Але в Севастополі ситуація спокійна, життя трохи покращилося після російської анексії. «Я звичайно задоволений, тому що мої прибутки збільшилися

.....

в чотири рази. Бо крім заробітної платні маю і пенсію, яка також була підвищена», – каже Леонід.

Анна не знає точно, наскільки підвищиться її заробітна платня. Підвищення відбувається поступово і на наступне підвищення вже чекають. Але вже зараз родина може заощаджувати трохи грошей. Крім того, Анна придбала високу кухонну шафу, яку вона давно хотіла. Білі полиці вона заповнила новим сервізом з лавандовим візерунком та кількома вазами з сушеною лавандою.

– Багато хто сподівався на більші та швидші зміни, але так відразу ніщо не відбувається, – каже Леонід. – Сам я за натурою трохи скептик, і не вірю, що багато чого зміниться в наступному році. Йдеться про перехідний період, якого не можна уникнути. Однак ми все ж таки сподіваємося, що запрацюють якісь великі заводи, збудовані ще за радянських часів. Цього ми чекаємо. Це було б добре для севастопольців.

– Можливо, це туга за Радянським Союзом, а не прагнення до Росії, – трохи згодом каже Анна. – Адже ми дійсно небагато знаємо про теперішню Росію, бо ми проживали 23 роки в іншій країні. Для нас Росія була ніби спогадом про Радянський Союз. Ми гадали, що ми отримаємо знов те, що мали за часи його існування.

Леонід підтримує її в цьому питанні:

– Мова не лише про нас двох. Мабуть, так було з усім Севастополем, Росію пов'язали з колишньою країною, з СРСР. Як тільки ми приєднаємося до Росії, то повернемо собі колишні добрі часи. Напевно багато хто міркував саме так.

ІСТОРІЯ НАС ВИПРАВДАЄ

Готель, у якому я ночуватиму, розташований з північного боку Севастополя, не дуже далеко від авіабази Бельбек. Але у темряві нелегко знайти шлях до нього, бо готель ховається за будівельним парканом і до нього веде тільки вузька та нерівна автоколія.

Морський краєвид відкриваю для себе тільки вранці, коли виходжу на балкон. Чорне море виблискує блакитним кольором з-за верхівок дерев та старої бетонної чотириповерхової будівлі. Сам я живу у великому, новозбудованому готельному комплексі, що складається з двох довгих будинків та кількох сліпуче білих триповерхових будиночків, які, здається, ще ніколи не використовували. Курортний сезон уже минув, хоча зараз тільки третій тиждень вересня. У готелі не приймають кредитні картки, а ввечері навіть не мають грошей, щоб повернути решту. Коли молодик з приймальні стукає у двері та повідомляє про прибуття таксі, у нього все ще немає грошей, щоб повернути мені решту. Врешті-решт я отримую свої гроші, але не квитанцію.

Водій таксі – немолодий та неговіркий чоловік, який відповідає односкладово, коли запитую, що змінилося після приєднання до Росії. «Туристи зникли», – врешті каже він. «Їх кількість зменшилася наполовину і приїздять вони тільки з Росії», – так він оцінює туристичний сезон цього року. «Але ж щось напевне покращилося», – пробую «прозондувати ґрунт». – Кажуть, що люди почали заробляти більше? Та й дешевший бензин – це ж добре для таксистів?»

.....

– Тут забагато балакають, що бензин стане таким же дешевим, як і в Росії. Але ціна на нього майже не змінилася», – відповідає водій і знову замовкає. Мені здається, що він не дуже радий анексії.

Північна автостанція, як з'ясовується, розташована неподалік від моря, трохи більше, ніж за кілометр від порожнього готелю. Отож розмова з мовчазним водієм швидко кінчається.

– Ні, до Чорноморського буде прямий автобусний рейс не раніше, ніж опівдні, – каже мені жінка у віконечку каси. – Але ви може пересісти в Євпаторії. Туди відправляється автобус о пів на десяту.

Вона продає мені квиток до Євпаторії, міста на західному узбережжі Криму, і ще додатковий квиток з Євпаторії до невеличкого містечка літнього відпочинку Чорноморського, розташованого далеко на північному заході, на красивому скелястому півострові Тарханкут.

Північна автостанція розташована поруч з пристанню, яку використовує пасажирський паром до центру Севастополя, на другий бік затоки. Стоїть гарний недільний ранок, і коли я слідкую за входом до затоки, бачу з десятків яхт, що прямують до відкритого моря. Напівпорожній паром з назвою «Меркурій» причалує до пристані, і пасажири з центра міста виходять на берег. На пристані знаходиться також кафе «Starduks», можливо, єдине в світі. Ця будівля зі своїми високими стільцями має вивіску, дуже схожу на вивіску американської мережі кав'ярень «Starbuds», з зеленим колом та двома зірками. Але замість русалки всередині зображене качення. «Американо звичайна – 30 рублів, велика – 45 рублів», – написано вгорі меню.

.....

Неподалік від «Starduks» знаходжу додатковий доказ популярності американських смаколиків у Севастополі: невеличкий кіоск-фастфуд, який копіював українське гасло McDonald's. «Я це люблю», – було написано біля логотипа – великої жовтої літери W на червоному фоні. Скопійований WacDonald's не зник, хоча його оригінал в центрі Севастополя був закритий після анексії.

Біля кіоск-фастфуду стоїть дуже добре відновлена «Волга М-21», класична радянська автівка люкс-класу кінця 1950-их років. Її випуск тривав до 1970 року. Сіра автівка з блискучими, хромованими частинами та блакитним верхом з білими частинами прибула начебто прямисінько з радянського фільму 1960-их років. Бракує лишень наліпки «Таксі». Але я мушу задовольнитися іншим транспортним засобом – кутастим, білим з фіолетовими смугами автобусом марки «Еталон», виробленим на заводі в Борисполі поблизу Києва. Автобус заповнюється, останнім заходить молодий чоловік у формі російського поліцейського з торбинкою під пахвою.

Дорога на північ трясє нас набагато сильніше, ніж під час подорожі до Севастополя по впорядкованому прибережному шляху. Іноді невеличкий автобус змушений повзти між величезних дірок на дорозі. Тому подорож до Чорноморського триває більш ніж чотири години, хоча відстань до нього не перевищує 180 кілометрів. На автостанції на мене чекає Женя, есперантист та підприємець з Києва. Він вклав певну суму грошей у туристичну базу відпочинку тут, поблизу моря. Це місце досконале, наприклад для підводних експедицій. Але тепер Чорноморське знаходиться на окупованій території, або в іншій країні, дивлячись на те,

.....

кого про це питають. Сюди стало важко приїздити не тільки для Жені, але й для його клієнтів-відпочиваючих. Цього року база відпочинку здебільшого стояла порожньою. І тому, що юридичний статус Криму лишається незрозумілим, неможливо продати або купити нерухомість так, щоб не порушити російські та українські закони.

– Особливо ризикують ті, хто зараз купує нерухомість у Криму. Бо якби Крим відійшов би назад до складу України, покупець міг би втратити нерухомість. І те, що таке може статися, не здається дуже ймовірним саме зараз. Але ніколи не кажи «ніколи».

Припарковуємося поблизу дивної церкви 19-го сторіччя, чотирикутна дзвіниця якої надає будівлі невиразно британського вигляду. Її замовником був син російського посла в Лондоні, який полюбляв усе британське. Під час кримської війни 1850-х років у дзвіницю влучило гарматне ядро отаманського флоту. Після революції церква була зачинена й довго використовувалася, як комора. На початку 1980-х років її переробили на спортивний зал місцевої спортивної школи. Тепер вона знову є православною церквою.

Заходжу до селищної крамниці, щоб купити шампунь та паперові серветки до носа, але не знаходжу там ні одного, ні іншого. Це ж продовольча крамниця, а не аптека. Крамниця та безлюдна центральна вулиця зі своїми небагатьма торговими закладами добре передають атмосферу російської провінції 1990-х років. Перукарня Олени крім стрижок для чоловіків та жінок пропонує також манікюр. Двері, розташовані поруч, належать місцевому офісу кооперативної асоціації, на балконі якої висить велика реклама партії

.....

«Патриоты России», менш успішного конкурента так званої «Ліберально-демократичної партії» Володимира Жириновського.

Навпроти перукарні та «Патриотов России» – міський музей, у якому один з працівників охоче робить для мене швидкий екскурс в історію Чорноморського від прадавніх греків, які заснували місто в четвертому сторіччі до нашої ери, до морського нафтовидобутку, розпочатого ще за радянських часів і який триває по сьогодні. Великий малюнок, на якому зображене святкування у Севастополі після його звільнення від німецької окупації під час другої світової війни, закриває всю стіну в одній з кімнат. Але ніде нема хоч якоїсь інформації щодо депортації кримських татар в 1944 році. Мій гід також не згадує про те, чому селище, яке щонайменше з 18-го сторіччя називалося Акмечіт (Біла Мечеть), несподівано після другої світової війни отримало «радянську» назву Черноморское. У музеї є ціла кімната з речами та одягом кримських татар, і ще одна з речами, які показують зв'язок регіону з Україною, але тут мій гід залишається небагатослівним.

Після оглядин експозиції директор музею Зінаїда пропонує мені чай з пиріжками. Бо ж не кожного дня до них навідуються закордонні журналісти. Останнім часом взагалі небагато відвідувачів.

– Але ви ж самі бачите, що тут зовсім спокійно. Розповсюджують дивні чутки, що у нас порожні полиці в крамницях, що на вулицях знаходяться солдати. Але ж це неправда.

Пізніше пополудні зустрічаю Аділе, кримськотатарську вчительку історії. Вона зовсім не дивується,

.....

коли розповідаю, що в місцевому музеї Чорноморського я нічого не дізнався про депортацію татар.

– Це може бути несподіванкою лише для сторонніх. Для нас, що проживають тут, це цілком звичайна та зрозуміла справа. Легше мовчати про неприємні речі, – каже вона. – Тоді не треба думати про них. І все ж інколи, врешті-решт, люди не витримують. Саме це сталося в Києві наприкінці року.

Народ просто втомився від корупції та інших протизаконних дій, які чинили можновладці. Коли президент втік, ми зрозуміли, що в Україні настануть зміни. Але ж не таких змін ми чекали».

Аділе – єдина кримська татарка в школі. Інші люди там зовсім не згодні з нею.

– Багато хто казав, що протестувальники в Києві були куплені Євросоюзом та Сполученими Штатами, що Заходу потрібні тільки природні ресурси України, що Україна перетвориться на смітник для Заходу. Ми часто сперечалися про це, але врешті ми вирішили більше не дискутувати з цього приводу на роботі, тому що це могло б тривати дуже довго.

Крім того, я відчула, що, мабуть, небезпечно відверто говорити про свої переконання, що це може бути ризикованим для мене або моїх дітей. Тому я полишила ці ідеологічні дискусії. Я більше не пробую переконати когось. Я вирішила почекати й побачити, що станеться. Можливо, я дуже слабка, можливо мовчанка є проявом несміливості, але... я дійсно боюся.

Та й серед моїх друзів не всі розуміють моє критичне ставлення до «воз'єднання». Багато хто мріє про

.....

колишню «золоту епоху», – каже вона. – Це я можу зрозуміти, навіть коли не підтримую цього. Багато людей відчують ностальгію, вони прагнуть повернутися назад до Радянського Союзу. За радянських часів багато росіян перебралося сюди на роботу. Але їхнє коріння в Росії, вони тужать за своєю батьківщиною. З психологічної точки зору зрозуміло, що вони намагаються виправдати все, що робить Росія, що робить чинний президент Росії.

Я розповідаю про Анну та Леоніда з Севастополя, які казали, що мало що знають про сучасну Росію, що Росія для них є майже тим самим, що й СРСР. Аділе задумливо киває головою:

– Я вважаю, що так само думає багато людей. Що ми повинні жити в величезній країні, у наддержаві, що ми всі повинні бути разом, що Україна – це дійсно Росія, що такої країни, як Україна, взагалі не повинно існувати. Це правда, що українці та росіяни історично мають багато спільного. Але Україна є суверенною державою. Багато хто прагне повернутися назад до СРСР, або назад до Росії, до своєї батьківщини. Але вони не пакують валізи, щоб виїхати до Росії. Вони хочуть, щоб Росія прийшла сюди.

Важко сказати, скільки людей насправді підтримують анексію, вважає Аділе. Спочатку вона думала, що майже всі її підтримують, але після приватних розмов з друзями та знайомими вона зрозуміла, що досить багато з них ставляться до неї критично. Може не половина, але достатньо багато, тепер вона впевнена в цьому.

– У мене є друзі в Севастополі, у якому мешкає багато російських патріотів. За радянських часів постійно

.....

наголошували, що Севастополь є містом російської слави, там знаходиться багато музеїв, присвячених різним війнам, там проводять фестиваль російського флоту та все таке інше. Зрозуміло, все це впливає на людей, які живуть у такому середовищі. Але з моїх чотирьох друзів з Севастополя три не схвалюють анексії або того, що Путін зараз виробляє в східній Україні. Вона мислять самотійно. Може саме тому ми свого часу заприятелювали. Вони етнічні росіяни, але вони здатні бачити ціле у більш віддаленій перспективі. Вони, зрозуміло, не наважуються відверто про це казати. Вони також бояться.

Аділе сама не брала участі в референдумі, хоча багато друзів та співробітників намагалися її вмовити.

«Вони телефонували мені та намагалися агітувати. Ти повинна піти туди», – казали вони. «Йдіть самі, – відказала я. – Це буде останній референдум у вашому житті, після якого вже не буде демократії або справжніх виборів». Я так вважала. Але іноді мене брали сумніви. Я думала, що я, можливо, не права. Це важко, коли приходиш на роботу, а там усі мають єдину точку зору, за винятком мене. Можливо, вони мають рацію, може, справді фашисти захопили владу в Україні? Я була розгублена, не знала, що думати. До того часу, коли побачила, як президент Росії спочатку стверджував, що в Криму не було російських військових, а потім роздавав тим військовим медалі. Тоді я зрозуміла, що він просто постійно бреше».

Хоча вона не дуже хотіла того, Аділе відчувала, що змушена прийняти російське громадянство. В іншому випадку вона не змогла б працювати у громадському секторі. Вона навіть придбала собі SIM-картку російського оператора, хоча й не дуже охоче.

.....

– Мій чоловік довго не робив цього. У нього й досі SIM-картка українського оператора. Але я повинна була поміняти номер телефону, бо не можу сплачувати телефонні дзвінки до своїх колег за дуже високими міжнародними тарифами. Але в мене й надалі лишився мій український номер, яким я користуюся, коли телефоную до чоловіка. Так чинять чимало людей.

Аділе й надалі має маленьку надію, що Росія все ж таки колись буде змушена повернути Крим Україні. Адже не можливо передбачити, що саме станеться в історії. Це не повинно бути настільки важливим для кримських татар, належатиме Крим Росії чи Україні, вважає вона.

– Для більшості з нас усе ж таки саме Крим є нашою батьківщиною. Не Росія або Україна. Незалежно від того, чи належить Крим Китаю або Україні, Росії або США, я вірю, що кримські татари в першу чергу завжди відчуватимуть тісний зв'язок з Кримом. Але депортація, яка відбулася в 1944 році, й надалі живе в пам'яті багатьох людей і пов'язується з тоталітарною комуністичною системою в Радянському Союзі. Тому наші керівники, Мустафа Джемільєв та інші, вибрали демократичний європейських шлях. Вони хочуть, щоб суспільство розвивалося в цьому напрямку. Бо будь-яка диктатура небезпечна, і цього ми намагаємося навчити наших дітей.

Не тільки ті, що відчують ностальгію за СРСР, вбачають схожість між Радянським Союзом та сучасною Росією. Цю схожість вбачають також і кримські татари, каже Аділе. Але вони дивляться на це під іншим кутом

зору. Вони пов'язують кремлівську верхівку з депортацією у 1944 році.

– Фактично, сучасна Росія небагато чим відрізняється від СРСР. Відсутня опозиція, люди не мають права висловлювати протилежну думку. Це – не демократична країна. Достатньо поглянути на російські підручники, які отримала моя донька, коли пішла до другого класу. У першому класі в неї були українські підручники і вони були зовсім іншими. А ці російські підручники практично однакові з тими, які були в мене під час мого навчання в школі. У них використовуються ті ж самі тексти, навчають тих самих казок, тих самих оповідань, як і за радянських часів. Можливо, у мене не було достатньо часу, щоб заглибитися в це, але в мене таке відчуття, що сучасна Росія та СРСР є майже тотожними поняттями.

Або не зовсім так. Наразі в Росії популярні могутні царі, цариці та відродження імперії, трохи згодом каже вона та розповідає про конференцію в Санкт-Петербурзі, у якій вона брала участь кілька років тому:

– Я була там вперше і дуже надіялася почути розповіді і про революцію, про страйки, які організовував Ленін, про те, як жили люди під час блокади Ленінграда. Але точнісінько так, як ви не почули нічого про депортацію кримських татар сьогодні в музеї, начебто цієї події ніколи не було, так і я під час тижневого перебування в Санкт-Петербурзі чула тільки розповіді про царизм... Катерина II, Петро I, Марія Федорівна, про чудові бали, про князів та дворян. Не було сказано бодай щось про бідних, обірваних селян, яких змушували будувати місто, або про тих, хто

.....

помер під час блокади. Єдина історія Росії – це історія можновладців, розкішного життя царів. Вони нічого не розповідають про те, як жили звичайні люди. Я була досить збентежена, коли повернулася додому. У Санкт-Петербурзі було дуже гарно, але я занепокоїлася розвитком Росії, бо культурна політика країни свідчить про те, у якому напрямку рухається суспільство.

Україна також не набагато просунулася вперед у порівнянні з радянським суспільством протягом двадцяти років, які минули з часу розпаду радянської імперії, каже Аділе.

– В українській культурній політиці та викладанні історії також була певна заангажованість. Але я сподіваюся, що зараз відбудуться зміни, що народ врешті дозрів. Бо протягом усього періоду незалежності Україна фактично скеровувалася Росією.

– У Юрія, в якого я брав інтерв'ю в Севастополі, була діаметральна протилежна точка зору, що Україна й надалі звинувачує Росію в усіх своїх проблемах та одночасно змінює все в підручниках історії, так що визначні російські герої несподівано стали українцями, – кажу я.

– Ну так, це співвідносне, вони роблять однаково, але навпаки. Це нічим не краще, це також пропаганда. Якщо хтось був негідником та українським націоналістом у радянських підручниках, то зараз цей антирадянський негідник повинен стати антирадянським героєм. Якщо в радянських підручниках українські козаки були негідниками, тому що не бажали підкорюватися Катерині II, зараз вони раптово стали

.....

героями боротьби за незалежність та засновниками української держави.

У Росії, як вже було сказано, роблять навпаки. У своєму щорічному посланні до обох палат парламенту в грудні 2014 року Володимир Путін надав свіжий приклад сучасного російського ставлення до історії, коли він розповідав про «возз'єднання» Криму з Росією: «Для нашої країни, для нашого народу ця подія має особливе значення. Тому що в Криму живуть наші люди, і сама територія стратегічно важлива, бо саме тут знаходиться духовне джерело формування різномірної, але монолітної російської нації та централізованої російської держави. Адже саме тут, у Криму, у прадавньому Херсонесі, або, як його називали російські літописці, в Корсуні, прийняв хрещення князь Володимир, а потім хрестив і всю Русь».

Зараз не зовсім зрозуміло, чи справді Володимир Великий хрестився в Криму наприкінці 980-х років, чи його хрещення все ж таки відбулося в Києві. Також не здається надто важливим, нібито Володимир Великий убив княжу пару Корсуня та примусив їхню доньку вийти заміж за свого сатрапа. Крім того, за легендою, він сам згвалтував цю дочку на очах її батьків. Але про цю частину оповідання нічого не згадав у своєму посланні сучасний тезко Володимира Великого. Він продовжував пишномовно: «Саме на цьому духовному ґрунті наші предки раз і назавжди усвідомили себе єдиним народом. І це дає нам усі підстави казати, що для Росії Крим, прадавні Корсунь, Херсонес, Севастополь мають величезне цивілізаційне та сакральне значення. Це як Храмова гора в Єрусалимі для тих, хто сповідує іслам чи юдаїзм. Саме так ми будемо ставитися до цього віднині й назавжди».

.....

Розповідь Путіна про Севастополь як російський еквівалент Єрусалиму – це вже щось зовсім нове. Російська православна церква ніколи не вважала Крим чи Севастополь особливо святими місцями. Але зараз ця розповідь використовується для подальшого узаконення анексії Криму Росією, так само, як і боротьба українських козаків проти російських царів в Україні була використана як доказ глибоких коренів української держави.

Вочевидь, багато хто відчуває дезорієнтацію, коли чує щось абсолютно протилежне тому, що свого часу вивчав у школі. «Перші українські підручники історії також містили дивні речі, – каже Аділе. – Я пам'ятаю, коли я навчалася на другому курсі в університеті, і повинна була пройти практику в школі. У підручнику для п'ятого класу було багато написано про усіляких лихих іноземців, які воювали проти українських козаків. Спочатку була частина про польських шляхтичів, які воювали з козаками та катували їх. Звичайно, історія має багато прикладів жорстокості, але учням п'ятого класу, мабуть, не обов'язково знати про те, як поляки катували українців. У другій частині йшлося про російське царство, яке також воювало проти козаків. У третій частині йшлося про боротьбу козаків проти Отаманської імперії. Якщо я не помиляюся, там було щось про султана, який вирізав та з'їв серце козацького ватажка, щоб отримати його силу. Здається не дуже розумним, щоб учні п'ятого класу читали про такі речі та вчилися ненавидіти своїх сусідів. Повинна сказати, що я зраділа, коли той підручник незабаром замінили на інший. Очевидно, не тільки я вважала його недолугим.

.....

Але зараз основна проблема не пропаганда в підручниках, а на телебаченні. Ані те, що показують по російському телебаченню, ані те, що показують по українському телебаченню, не сприяє зміцненню дружби між цими країнами, каже Аділе. Раніше вони дивилася телеканали обох країн, але зараз не дивляться їх взагалі: «Я більше не витримую. Мені робиться зле, коли я їх дивлюся. Але я дивлюся наш кримськотатарський канал АТР. Я навіть стала його акціонеркою. У них зараз така кампанія: вони бажають зробити його каналом, власником якого є його глядачі. Вони також стали дуже уважними до того, що можуть сказати. Але я вважаю, що вони добре працюють у дозволених межах».

Незабаром я знову сиджу в автомобілі Жені. Біля важеля перемикання швидкостей, між сидіннями, лежить велика зачитана брошура під назвою «Правила дорожнього руху Російської Федерації 2014, з новими штрафами». Зараз тут діють російські правила.

Ми їдемо по нерівній звивистій доріжці. Несподівано поміж хвалькувато розкішних вілл з цегли та бетону з'являється Чорне море, яке насправді зовсім не чорне, а темно блакитне. Деякі з вілл мають високі круглі вежі, начебто скопійовані з замків пізнього середньовіччя. На даху одного з них майорить невеличкий прапор Росії, перший, який я побачив у Чорноморському.

– Напевно, це хтось, що бажає виглядати патріотом. Хтось, який, можливо, боїться, що зацікавляться походженням його грошей, – каже Женя, криво усміхаючись.

.....

Сам він має три флагштоки біля своєї бази відпочинку. Один – для прапора України, другий – для прапора Криму і третій – для есперантського прапора. Тут відбувалося багато міжнародних зустрічей есперантистів. Цього літа теж повинна була відбутися міжнародна молодіжна зустріч. Але єдиними закордонними гостями, які зважилися приїхати, були кілька росіян. Зараз не видно жодного прапора, і житлові кімнатки порожні. Прапор України Женья зняв. Нема жодного сенсу пробувати почепити його після анексії: «Це абсолютно неможливо! Не тільки тому, що це може когось роздратувати. Зробити це було б просто небезпечно».

Женья відчиняє для мене житлову кімнату, включає теплу воду та перевіряє, чи не забилися іржею труби, що довгий час не використовувалися. Я вирішив зануритися в море. Це також було частиною моєї подорожі до Криму. Навіть, якщо вже була середина вересня, і вже не було спекотно ні на суші, ні у воді.

Берег скелястий, але по східцях я дістаюся до води. Чисельні медузи роблять моє плавання коротшим, ніж воно могло бути. Потім я прогулююся по крутому вапняковому берегу. Вдалині видно дві морські платформи для видобутку газу. Їх зараз привласнила Росія разом з усіма покладами газу та нафти поблизу Криму. На горизонті, навіть трохи далі, ніж платформи, помітний силует вантажного судна, яке, здається, тримає курс на Одесу. Цей порт і надалі належить Україні і не тільки юридично, але й фактично.

Пізно ввечері мене запросили на вечерю до Сергія, пенсіонера з Донецька. Він та його дружина бажали прожити свої старечі роки біля моря. Зараз

.....

їхня ще не до кінця добудована триповерхова вілла, що знаходиться на відстані кількасот метрів від води, несподівано опинилася в Росії. На це вони не розраховували. А в Донецьку зараз війна. «Все відбувається не так, як ми планували», – каже Сергій та кладе їжу на мою тарілку. Він підсмажив на решітці ягнятину та після кількох тостів з класною білоруською горілкою пам'яткою про кращі часи, Сергій стає говіркішим: «Ні, дійсно, не так ми планували своє пенсіонерське життя». Зараз він навіть став громадянином Росії, хто б міг таке уявити? І відмовитися було неможливо, бо сусіди почали б його підозрювати.

– Я навіть ходив голосувати на місцевих виборах, щоб ніхто не підозрював мене в українофільстві. Але за «Единую Россию» я голосувати не хотів, бо в їхньому списку були люди, про яких я нічого не знав. Натомість я голосував за партію «Патриоты России», там було кілька знайомих мені людей. Але ніхто з них не був обраний, і я добре знаю чому. Я знайомий з кількома людьми з виборчої комісії. Вони отримали «згори» чіткі вказівки відносно того, який повинен бути результат виборів», – каже Сергій.

Це не вперше, коли вони фальшують результати виборів тут, додає він згодом. – Були люди, які займалися підозрілими речами і за часів, коли Крим належав Україні. Але те, що відбувається зараз, під владою Росії, набагато гірше:

– Це жахливо! Це тоталітарна держава, де люди не наважуються казати, що вони думають, бо тоді в них будуть проблеми. Особливо це стосується мене, тому що я прибув з материкової частини України і багато хто слідкує за мною.

.....

Сергій розмовляє російською все своє життя і балачки про те, що Росія повинна була захистити російськомовних мешканців Криму, не переконали його. Навпаки, загрозу для себе він відчуває саме зараз.

Дім біля моря був його мрією ще відколи він працював завгоспом у шахтарському місті Донецьку, яке зараз зруйноване війною. Його мрію поділяла також його дружина.

— Комусь іншому, можливо, не сподобалася б думка перебратися сюди, подалі від цивілізації, але вона погодилася. І ми побудували будинок. А потім сюди прийшла Росія. Чесно кажучи, зараз ми залюбки повернулися б в Україну, але це неможливо. Дім стоїть тут, а продати його не можна. Навіть не існує чинного реєстру нерухомості. Усе таке непевне. Будь-що може статися».

Сергій пригощає мене ще одною чаркою і стає сентиментальним. Його батько помер у віці 71 року. До цього терміну йому самому лишилося п'ять років. Хіба це життя?

— Ми зараз зовсім відрізані від своєї родини в Україні. Вони не хочуть їхати сюди, бо люди дивляться на них з підозрою. Та й атмосфера, що зараз тут панує, зовсім не для відпочинку. Усе це зовсім чуже мені, не так я хотів улаштувати свої справи. Але що поробиш?

Ми допиваємо останні краплі з пляшки на балконі та дивимося на зорі, які виблискують над уже зовсім чорним морем.

ЗАБОРОНЕНІ СЛОВА

Студія новин насправді набагато менша, ніж видається на телевізійному екрані. У сусідній контрольній кімнаті двоє чоловіків сидять за клавіатурою. В іншій студії записують дитячу програму кримськотатарською мовою. Навпроти, через коридор, за скляною стіною розміщена редакція новин.

Редакція телевізійної компанії АТР розташована на верхньому поверсі великої офісної будівлі на околиці Сімферополя. Будинок належить автобусній фірмі, власник якої Ленур Іслямов є одночасно власником телекомпанії. Тут багато кримських татар збиралося на початку березня, коли поширилися чутки про те, що АТР стане наступним телевізійним каналом, яку захопить нова влада, що отримує команди з Кремля. Канал досі прямо не захоплений (31 березня 2015 року канал припинив мовлення через невидачу ліцензії російською окупаційною владою – прим. перекладача), але змушений до суворой самоцензури. Слова «окупація» та «анексія» викреслюють, а ті керівники Меджлісу, яким заборонено в'їзд до Криму, більше не з'являються на телевізійному екрані.

Мене приймає Шевкет Меметов, керівник редакції новин кримськотатарською мовою. Він пропонує чай біля великого столу в залі засідань, але на початку поводить себе скептично. Що я насправді знаю про Крим? Чи відомо мені, скільки пережив його народ? Чи розуміють усе це в Європі? Але після невеликої лекції про кримських татар він нарешті погодився розповісти про те, що відбувається з телеканалом.

.....

Найважливіше – це отримати російський дозвіл на ведення телевізійного мовлення, каже він.

– Незалежно від того, хочемо ми того чи ні, зараз нам потрібно діяти у рамках російських законів. Це означає, що ми повинні просити нові дозволи для ведення наземного та супутникового телевізійного мовлення. Зараз збираємо необхідні документи, ми повинні отримати ухвалення плану наших телепередач, а також представити нашу інформаційну політику.

Шевкет Меметов ретельно добирає свої слова, коли запитую, чи внесла обмеження в роботу каналу російська анексія:

– Я не можу сказати, що йдеться про якісь заборони. Але ми маємо пристосовуватись до діючих обставин, ми повинні, як я вже казав, отримати російський дозвіл на телевізійне мовлення. А щоб його отримати, мусимо привести у відповідність до нього свої передачі. Ми скоротили ту частину, в якій йшлося про Україну або яка велася українською мовою. Зараз ми маємо один україномовний випуск новин на день, але дуже багато програм російською мовою, і, зрозуміло, кримськотатарською. Ми зменшили пропорцію актуальних новин і збільшили частку культурних програм, випусків про наш рідний край.

Редакція одержала кілька рекомендацій від російських властей, коли йдеться про висвітлення подій, пов'язаних з Меджлісом або з іншими кримськотатарськими чи релігійними організаціями, каже Шевкет Меметов.

– Ми по можливості виконуємо вимоги властей, але в той же час намагаємось висвітлювати проблеми якомога детальніше.

.....

Навіть якби й не було багатьох чітко висловлених заборон, усі засоби масової інформації в Криму стали набагато обережнішими.

– Так воно насправді є. Ми це відчуваємо. Це відчувається навіть у повітрі. Ми дуже обережні. Ми не диhaємо так вільно. Але ми робимо усе, щоб мати змогу і надалі вести телепередачі, хоча це й важко. Час від часу ми маємо зосереджувати свій фокус або змінювати перспективу, можливо, ми не можемо вживати певні слова і так далі.

– Наша мета – віднайти слова, що є прийнятними для журналістів каналу і для нових властей, – каже Шевкет Меметов. – Я не можу сказати, що ми вже знайшли цей шлях. Ми знаходимось у пошуку. Ми шукаємо прийнятних компромісів, ми шукаємо стратегії, які дадуть нам змогу існувати й надалі, для того щоб кримськотатарський народ міг чути наш голос і в майбутньому. У нашого народу немає ніякого іншого телевізійного каналу, тому ми повинні залишитися. Через те про деякі речі ми не говоримо прямо. Але я вірю, що ті наші глядачі, які розуміють нас, вони розуміють і те, чому ми мусимо так діяти. І ми робимо все, щоб люди розуміли, що ми не можемо говорити все.

– Але ж які все таки вказівки від нової влади одержав канал?

Шевкет Меметов замислюється, перш ніж відповісти.

– Вони, можливо, кажуть, що саме таку річ вам не слід показувати, або ж ви маєте показати її саме так... Наприклад, останні обшуки. Ви не кажіть, що ведуться обшуки, скажіть, що ведуться перевірки. Такі

.....

от справи. А коли ми повідомляємо про обшуки будинків, тому ми, можливо, кажемо «контроль», хоча б спочатку, так що ми можемо показати, що вжили таке слово.

– А яким чином вам дають такі рекомендації, чи вам телефонують, чи хтось приходить до вас з візитом?

– По-різному. Надходять телефонні дзвінки, іноді до нас хтось приходить і каже, що було би краще, якби ми не говорили про те і про се, якби ми не робили того й сього, якби ми не вживали саме такі слова. Так воно і йде.

– Але кого представляють ті, хто передає ці рекомендації?

– Цього я докладно не знаю, звідки вони приходять, чи це ФСБ, чи ще якась інша інстанція. Але так ідуть справи.

ФСБ – російська служба безпеки – це нащадок КДБ. Його керівником був Володимир Путін перед тим, як стати прем'єр-міністром і відразу після того – президентом.

За день до мого візиту було повідомлення про подібний обшук також і на каналі АТР. Або про «перевірку», так, очевидно, буде правильніше сказати.

– Що це була за перевірка? – запитую.

– Офіційно у нас не було ніякої перевірки. Здається, то була перевірка автобусної фірми, яка теж знаходиться в цьому будинку. Але це відбувалося так, нібито я прийшов до вас додому і просив би вас впустили мене. А потім я зміг би скористатися з нагоди і перевірити також, що є у вашому холодильнику.

Навіть якщо досі й немає конкретних погроз щодо телеканалу АТР, сама ситуація є загрозливою. «У той

.....

же час нова влада хоче, щоб кримські татари підтримували її, – каже Шевкет Меметов. – Але ж як ми можемо підтримувати їх, коли вони проводять обшуки в наших будинках, як я можу це робити? Послухай, іди на вибори, кажуть мені вони. Але ж як я можу голосувати, коли для мене нема кандидата. За кого мені голосувати? У списку немає моїх братів, там нема жодного, хто міг би захищати мої інтереси, то як я можу голосувати?»

Розвиток Криму і надалі залишається незрозумілим, не можна знати, як підуть справи навіть через деякий час, каже Шевкет Меметов.

– Коли я вранці їду на роботу, у мене немає жодної думки, що трапиться завтра, або навіть через годину. Ситуація непевна. Це зовсім не те, чого ми чекали, ми хотіли би вірити, що нова влада зробить усе для того, щоб завоювати прихильність кримських татар. Щоб досягти цього, вони повинні були би залишити деякий простір для маневрування, але вони цього не зробили. Вони звикли робити все насильно.

Росіянам легко керувати Кримом, не звертаючи уваги на кримських татар, тому що майже всі інші підтримують анексію, таку думку має Шевкет Меметов.

– Дуже багато з місцевих мешканців завжди вважали, що Крим повинен бути російським. Я вірю, що зараз 80 % з них мають таку думку. Зараз здебільшого лише татари захищають українські інтереси в Криму. Самі українці зникли звідси. Проте насправді важливою справою повинно бути не питання, кому має належати Крим – Росії чи Україні. Важливо, щоб кримські татари могли відчувати себе тут удома, щоб

.....

вони мали своє майбутнє саме тут. А зараз це не так.

Не можна сказати, чи має рацію Шевкет Меметов, коли заявляє, що 80 % мешканців Криму задоволені анексією. Але очевидно, що лише невелика кількість кримчан зараз відкрито критикує анексію. Проте ті, хто не згодний, або замовкли, або притишили свою критику, точно так само, як має це робити телевізійний канал Шевкета Меметова. Бо так безпечніше.

Наступного дня я зустрічаюся з Арсеном, одним з небагатьох місцевих журналістів, що слідкували за обшуком кримськотатарського Меджлісу. Він і надалі користується українським телефонним номером – чітке висловлення своєї власної поведінки. Тепер ми домовилися про зустріч у кав'ярні, поруч з опечатаним будинком Меджлісу.

Арсен більше не працює в місцевій, кримській редакції всеукраїнської російськомовної газети «Сьогодні». Цієї редакції більше не існує, так само, як і місцевого видання.

– Це була українська газета, і щоб надалі виходити, їй потрібно було отримати дозвіл видаватися тут. А власники газети мали думку, що не було сенсу навіть пробувати. Адже газета українська, з українським спрямуванням, а справи тут серйозно змінилися. Але ми продовжували працювати, і газета й надалі виходила з тим же наповненням. Ми отримували багато дзвінків з наріканнями від своїх читачів. Але інші телефонували і дякували – ви є єдиною українською газетою, що залишилася, казали вони. І ми, ймовірно, були останніми, хто заклав цей газетний кіоск.

.....

Найбільша газета в Росії, «Комсомольская правда», мала окремі видання в багатьох колишніх радянських республіках, також і в Україні. Її зміст подібний до змісту західних бульварних газет, і російська версія виступає у якості мегафона Кремля. Але, щоб не втрачати свого читача, українське видання, однак, повинно було поводитися дещо нейтральніше, коли почався конфлікт між Росією та Україною. Раніше читачі з Криму отримували українське видання, а зараз – російське з деякими сторінками про місцеві події, каже Арсен.

– Можливо, навіть раніше не було значної різниці між газетами, але зараз очевидно, що зміст зробився ще більш проросійським, адже цього хоче начальство. Місцеві газети або змінили свою спрямованість, або перестали виходити, а багато журналістів виїхали з Криму, – розповідає він. – Так, багато хто виїхав: ті, що втратили посаду, ті, хто не витримав того, що обмежується свобода слова. Адже всі газети, які виходять тут, зараз підлаштовують свою редакційну політику так, щоб вона збігалася з лінією російського керівництва. І коли хтось відчуває, що не здатен цього робити, то куди ж йому їхати? До України. Всі роблять той самий висновок, і всі виїжджають туди.

Зараз у місцевих засобах масової інформації помітна лише одна перспектива. Раніше було не так, навіть якщо більшість газет та телевізійних каналів мали зв'язки з різними політичними чи економічними можновладцями.

– Однак існували різні точки зору. Завжди хтось критикував владу, а хтось інший її хвалив. Була якась

.....

урівноваженість, навіть і в тому випадку, коли одній стороні платили за критику, а інші – за прославляння влади.

Приватний телевізійний канал ЧТРК, або Чорноморка, як його звично називали, був одним із засобів масової інформації, що постійно критикував можновладців. Владу мала партія регіонів, а Чорноморка належала підприємцеві, який мав зв'язки з опозиційною партією «Батьківщина».

– Проте насправді не можна сказати, що цей телевізійний канал був об'єктивним, бо вони спочатку вважали, що все прекрасно, коли їхня партія була при владі, а згодом критикували все, коли влада перейшла до партії регіонів. Це був опозиційний телевізійний канал, але він не був незалежним. Але, у всякому випадку, там було місце для іншої точки зору. І цей канал теж було закрито. Так само як і українські канали, що вели передачі з Києва. Спочатку було закрито чотири канали, потім ще кілька, і скоро не стало чого дивитись, тільки російські канали.

Сам Арсен зараз працює в московській газеті «Московский комсомолец», яка не завжди вірна лінії Кремля. Там можна писати трохи вільніше, ніж у місцевих, слухняних газетах, каже він. Газета має кримське видання, яке виходить один раз на тиждень, на восьми сторінках, підготовлених на місці, решта матеріалу надходить з Москви.

– Там можуть виходити дуже різні статті, на одній сторінці можуть бути тексти, що хвалять Путіна, і відкритий лист, який вимагає, щоб засоби масової інформації перестали брехати про війну в Україні.

.....

Вони публікують усе, що можна публікувати. Можна що завгодно думати про це, але вони, принаймні, дотримуються основних журналістських принципів. Це добре.

Та навіть «Московский комсомолец» має свої межі. Зазвичай, слово «анексія» не проходить контроль.

– Адже ми в редакції маємо різні точки зору на всі ці справи і ми узгоджуємо свої слова. Та коли ми пишемо «анексія», то це слово зникає. Замість нього з'являється «приєднання» або ж «возз'єднання», посміхається Арсен.

Кримськотатарський телеканал АТР на початку звичайно говорив про анексію, окупацію або ж завоювання, згадує він.

– Згодом це раптово припинилося. Вони дізналися, що більше не матимуть права виходити, коли вживатимуть такі слова, коли матимуть такі точки зору на новини.

У Криму для журналістів змінилося все. Але не для звичайних людей, каже Арсен.

– Для більшості людей нічого не змінилося. Зайняті в державному секторі зараз отримують вищі зарплати, принаймні більшість з них. А от для підприємців – навпаки. Багато з них закрили свої підприємства або ж припинили роботу, очікуючи, поки з'ясується ситуація. Адже величезна більшість справ тут залежить від контактів з Україною, від українських туристів. Цього літа не було багато туристів, і це тепер матиме свої наслідки, ті, хто не заробив улітку, має економити. Це звичайно, не радує місцеву економіку.

.....

Відсутність туристів – це не єдина справа, що турбує бізнесменів з Криму. Згідно з попередніми повідомленнями Міністерства юстиції України, у Криму до листопада 2014 року було конфісковано власність близько 4 тис. підприємств. У деяких випадках йшлося про державну власність України, що була «націоналізована» новою владою Криму. До них належать, наприклад, величезний санаторій, про який розповідала Світлана з Ялти, або українське державне нафтогазове підприємство «Чорноморнафтогаз», разом із газосховищами та інфраструктурою.

Але навіть звичайнісінькі приватні підприємства були просто відібрані озброєними людьми. І не варто було звертатися до міліції чи до суду.

– Взагалі, можна сказати, що зміни не були сприятливими для активних, незалежних людей. Для тих, хто залежить від держави, справи зараз справді змінилися на краще, перш за все, мабуть, для пенсіонерів. Тут є багато пенсіонерів, і вони задоволені, каже Арсен.

На відміну від Шевкета Меметова, Арсен не переконаний у тому, що переважна більшість мешканців Криму радіють анексії. Але його дивує те, що багато українських патріотів раптом повністю змінилися і стали російськими патріотами. Вони просто переходять на бік переможця, каже Арсен.

– У свідомості людей відбуваються величезні, раптові зміни, і це мені зовсім не зрозуміло. У мене є друг, якого знаю досить давно. З ним було приємно спілкуватися, і він завжди був за Україну, для нього це було важливо. Але раптом, коли все це відбулося,

.....

він якось підняв тост із шампанським за росіян і закричав їм «Ура!». У моїй голові не можуть вкластися ці дві речі.

І він не один такий, багато змінили свою точку зору. У деяких просто опустили руки, інші, можливо, через те, що Україна не захищала нас. Виявилося, що у нас не було справжнього царя, прийшов інший цар, що виявився сильнішим, і тому-то він правий. Щось відбулося у підсвідомості цих людей. Вони просто захотіли стати друзями сильнішого. І коли щось станеться, що зробить Україну сильнішою, вони знову змінять свою точку зору. Йдеться про одвічний інстинкт самозбереження.

Розповідь Арсена про свого друга нагадала мені про палку прихильницю Путіна в університеті, Тетяну Фоміних. Адже вона раніше зовсім не була такою, як розповідав її колега, вона була зовсім звичайним, лояльним українським службовцем. Але вона раптом змінилась.

Ми платимо за чай і прогулюємось парком у напрямку до залізничного вокзалу. Біля офісної споруди з півсотні чоловіків – середнього та старшого віку – стоять у довгій черзі. Офіс належить підприємству Укртелеком.

– Вони хочуть оплатити рахунки за телефон. Стаціонарний телефонний зв'язок досі є українським, він зв'язаний з українською мережею. Але вже мало тих, хто має вдома квартирний телефон. Наприклад, у мене немає, каже Арсен.

Але ті, хто має квартирний телефон, повинні стояти в черзі перед офісом. Іншого способу сплатити рахунок за телефон немає.

.....

Арсену треба йти на роботу, тому ми прощаємось. Це мій останній день у Сімферополі, тому я використую можливість прогулятися в цьому гамірному центрі, перш ніж їхати у бетонне передмістя, де я оселився. Більшість будинків на бічних вулицях у столиці Криму старі, зношені, щонайбільше двоповерхові. Електропроводка у старих районах міста не схована під землею, а проведена на стовпах, які видаються то тут, то там старезними. На якомусь розі вулиці зверху чується шиплячий звук, трохи згодом кілька спалахів у трансформаторі між гілками двох дикорослих дерев, що виросли поруч з електричним стовпом. Пішоходи стривожено поглядають угору, і здалеку обходять цей стовп. Та спалахи припиняються, та й диму не видно.

«Ввічливі адвокати – юристи з Росії до ваших послуг», написано на табличці перед адвокатською конторою на бічній вулиці. «Ввічливість» – це актуальне слово в Криму відтоді, як у лютому з'явилися ввічливі зелені чоловічки. Ввічлива адвокатська контора обіцяє допомогу при реєстрації підприємств та при купівлі-продажу нерухомості згідно з російським законодавством. Зрозуміло, що такої купівлі не визнає українська влада, але доки тут править Москва, то зовсім не важливо, яку думку має влада у Києві.

За кількасот метрів від ввічливих адвокатів я знаходжу ретельно відреставрований блідо-жовтий будинок 19-го століття, з гарними кованими ґратами на вікнах першого поверху. Фасад прикрашений російським триколомом на зовсім новенькому флагштоку. Відразу помітно, що люди, які мали завдання порозвішувати російські прапори на

.....

офіційних спорудах, мали багато роботи – на флагштоку 4 отвори для кріплення до стіни, та він прикручений до стіни лише двома шурупами – у нижньому лівому та верхньому правому кутах. Під флагштоком видно порожній чотирикутний простір – очевидно, раніше там містилася українська табличка. Російськомовну вивіску замінила інша: «Министерство юстиции Российской Федерации. Главное управление в Республике Крым и Севастополе».

На даху ковбасної крамниці поруч із залізничним вокзалом, я нарешті знаходжу плакат двома мовам: «Крымчане с Россией», написаний російською. І англійською. І це я вже бачив по дорозі до Ялти, але тоді я не думав про вибір мови. Плакат мав кольори російського прапора і зображував силует півострова, який покриває російський державний герб – двоголовий орел. Двоголовий орел – це за походженням візантійський імперський символ, дві голови якого за легендою мали репрезентувати силу на сході та на заході, і як такий його обрав ще у 15-му столітті Іван Третій, дід Івана Грозного.

За кілька тижнів, коли я вже був дома в Швеції, велика вивіска на даху ковбасної крамниці отримала сусіда: поруч з'явився ще один плакат, такого ж розміру, з прапором так званої Новоросії та з текстом «Слава защитникам Новороссии». Цей прапор дуже схожий на прапори колишніх бунтівних південних штатів у США, лише відсутні зірки. У тексті йдеться про бунтівників у Східній Україні – це старе слово дістав з архіву сам Володимир Путін у квітні 2014 року, коли під час своєї давно очікуваної пресконференції, що викликала загальну увагу, почав говорити про Новоросію і запевнив, що вся теперішня Південна

.....

та Східна Україна історично зовсім не належить Україні.

Ще через кілька тижнів, у кінці жовтня, несподівано зник двомовний плакат «Крымчане с Россией».

«Кримчани більше не з Росією», тоді це стало жартівливою назвою блогу, який написав мій друг Павло з приводу зникнення цього плакату. Йому стало цікаво, чи зірвали цей плакат осінні шторми. Його назва швидко привернула увагу багатьох прокремлівських коментаторів, які у своїх 1143 сердитих коментарях з'ясували, що кримчани і надалі разом з Росією, а ті, що хочуть до Європейського Союзу, мають повне право чистити вбиральні у Польщі.

Багато коментарів були зовсім беззмістовними, без жодного зв'язку із жартівливим змістом блогу, що й надалі є популярним в Росії. Це свідчить про те, що коментарі написані найнятими особами, робота яких полягає в підтримці в мережі Інтернет лінії верхівки російського керівництва. Але ж у такому разі вони не є надто компетентними в своїй роботі, вважає Павло.

– Найсмішніше полягає в тому, що ті дурні навіть не розуміють, що пишучи свої коментарі, вони насправді популяризують зміст блогу, і допомагають йому потрапити до списку популярних. Тому зміст блогу потрапляє на перше місце у списку, який може побачити будь-який відвідувач головної сторінки протягом кількох годин. Це приклад того, як рубають сук, на якому сидять.

Ще смішніше трапилося за кілька тижнів, коли на місці зниклого російського триколора з'явився новий плакат: реклама російського майонезу. На фото

.....

російський актор Міхаїл Пореченков їсть борщ з майонезом і має задоволений вигляд. Він став знаменитим, коли зіграв роль агента служби безпеки ФСБ у телевізійному серіалі, але по-справжньому відомим він став наприкінці жовтня 2014, коли відвідав бунтівні області на сході України, зокрема блокований Донецький аеропорт. Перед телевізійними камерами, у бронежилеті та касці з написом «Преса», він стріляє з великого кулемета бойовими патронами по позиціях українських урядових військ на території аеропорту.

А тепер він рекламує сметанковий майонез марки «Ряба» біля залізничного вокзалу в Сімферополі, поруч із плакатом «Слава защитникам Новороссии». Адже патріотичні плакати важливіші, ніж хліб, говорив глава парламенту Володимир Константинов, коли у супроводі духового оркестру наказав водієві підйомного крана підняти першу російську вивіску з назвою вулиці на його місце. Але майонез, зрозуміло, це зовсім інша справа.

Багато росіян хочуть, щоб майонез був у всьому. Цей звичай є очевидним пережитком з радянських часів, коли державні їдальні використовували відра майонезу, щоб приховати несвіжий смак неякісних складників. Зараз багато хто пам'ятає лише смачний радянський майонез, а не те, для чого його використовували у таких кількостях.

Їду у маленькому автобусі до бетонного гетто на вулиці Кечкеметській, і заходжу у винну крамничку з іншого боку дороги, щоб купити щось на подарунок додому. Трохи дивно, але винна крамничка розташована

.....

в одному приміщенні з магазином, що торгує запчастинами до автомобілів. Однак тут добрий вибір кримських вин. Багато пляшок досі марковані старими, ще українськими акцизними марками. Але ж мені потрібне дещо дуже якісне, краще купити щось іноземне, каже мені продавчиня. Здається, вона не зовсім розуміє, що я шукаю сувенір. Я беру дві пляшки сухого ігристого вина «Інкерман», міста, де захисники Севастополя ховалися у підземеллях. Адже в деякому сенсі це теж іноземний продукт. Фірма Inkerman International AB зареєстрована в місті Сольна під Стокгольмом, і в 2010 році фінляндське сімейне підприємство викупило 40 % акцій. Після цього у підприємство були вкладені великі інвестиції, у результаті чого перед анексією фірма стала найбільшим виробником вин в Україні. Зараз її майбутнє є непевним, і протягом сезону 2014 було використано лише половину виробничих потужностей підприємства. Ситуація досить делікатна, і коли найбільша газета в Фінляндії, Helsingin Sanomat, у грудні 2014 зв'язалася з власником, ніхто з фірми не захотів коментувати анексію.

Мій літак відлітає вночі, після опівночі, і я вирішую відпочити в квартирі, адже у мене ще багато часу. Але саме перед тим, як я о десятій вечора збираюся викликати таксі, починається перший осінній шторм. Враз стає складно додзвонитися до диспетчера таксі, а водій, що прибув нарешті, погоджується довести мене за подвійну плату.

Горизонтальна злива шмагає автомобіль, і коли ми прибуваємо до аеропорту, я дізнаюся, що мій економічний рейс до Москви, який мав відбутися приблизно о

.....

другій годині ночі, запізнюється принаймні ще на 2 години. Насправді мені потрібно до Києва, але оскільки сполучення зі світом, окрім Росії, відрізане, то треба робити гак.

Зал для пасажирів, що відлітають, заповнений кримськими татарами, які летять до Мекки. Їм усім видали валізи, прикрашені російським триколом та світло-блакитним кримськотатарським прапором. Керівник групи дає інтерв'ю перед двома телекамерами – адже всі мають знати, що кримські татари не ущемляються під час російського правління, а мають право вільно сповідувати свою релігію та їздити на прощу. Тому мусульмани з Криму отримали частину місць у російській квоті для паломників за дуже вигідною ціною. Але вилетіти прямим літаком до Саудівської Аравії не можна, звідси можна летіти лише у одному напрямі.

Я сідаю у залі для пасажирів поруч з жінкою середнього віку, яка, здається, вже давно сидить тут. Вона тримає перед собою на підлозі великий мішок з волоськими горіхами. Один за одним вона роздушує горіхи, кладе ядра в пластикову торбу, яку тримає на колінах, і викидає шкаралупи.

– Горіхи в Криму дешеві, але вони займають багато місця, каже вона, коли помічає, що я спостерігаю за її заняттям.

Виявляється, що сама вона з Північного Сибіру і приїхала до Криму на зустріч однокласників. Вона вперше в житті летить так далеко. Вона жодного разу не була за кордоном, і навряд чи полетіла б до Криму, якби він не став російським. В Україні зараз так небезпечно, каже Тамара, так її звати.

.....

Чотири години – це ж дурниці, каже вона, коли я розповідаю, що мій літак запізнюється і має вилетіти приблизно о четвертій ранку.

– Мені треба просидіти тут цілу добу, а потім приблизно ще стільки ж, коли робитиму пересадку.

Тамара народилась і виросла у радянській Центральній Азії. Її родина виїхала звідти після розпаду Радянського Союзу, так само, як і багато інших росіян. Зараз вона працює медсестрою.

– Місто, у якому я живу тепер, за радянських часів було промисловим містом, але зараз тут усе мертве, усе закрите, і всі покидають це місто.

Однокласники не збиралися разом, поки один з них, мешканець Криму, не запросив їх на зустріч. І приїхало не дуже багато, лише горстка з тих шістдесяти, що закінчили школу разом з Тамарою наприкінці 70-х років.

– Усі ж не змогли приїхати. А декого вже й нема, особливо хлопців.

Але подорож до Криму вразила її. Перш за все, вона майже по-дитячому захоплена високими гірками у аквапарку біля моря.

– Чи ви вже побували там? Це треба зробити, це щось просто неймовірне. Першого разу я ледве наважилась з'їхати, але таки зробила це, це було просто неймовірне відчуття. І вид на море – там так гарно! А, крім того, було тепло. Коли вдома холодно, то ти маєш вигляд снігової людини, коли йдеш на роботу, хоча туди всього чверть години пішки. Та ще як холодно, коли стоять справжні морози, часто навіть мінус п'ятдесят градусів.

.....

Таких морозів ніколи не було в її дитинстві, у радянській Центральній Азії. І ще багато інших хороших речей було в радянські часи, навіть не зважаючи на те, що люди жили дещо бідніше, каже вона.

– Я думаю, що в Радянському Союзі люди були більш люб'язні та ввічливі. Зараз на тебе дивляться як на дивака, коли кажеш до кого-небудь «вибачте» або «будь ласка».

Згодом вона заводить розмову про жахливих українських фашистів, які кидають заборонені фосфорні бомби на російських цивільних мешканців Донецька. Але ж фосфорні бомби – це просто пропаганда, кажу я, та фашистів небагато, з українського боку це в основному звичайні люди, які хочуть захищати свою країну.

Тамара, здається, замислюється, але вважає, що Путін, у всякому разі, хороший президент і працює для миру. Я не зовсім такої думки, кажу я, бо в Східній Україні не було б війни, якби Путін не посилав туди російську зброю та солдатів. Хоча я, можливо, думав би так само, як і ви, якби дивився російське телебачення, додаю я.

– Так, але ж нема чого іншого дивитися. Принаймні там, де я живу. Між іншим, у мене майже немає часу, щоб дивитися телевізор. Політика – нудна справа, а життя минає так швидко після того, як станеш тридцятирічним, усе тільки пролітає повз тебе.

Проте чекання виявилось недовгим, уже минула перша ніч і розпочалася реєстрація на мій рейс. Тамара залишається на місці зі своїми горіхами. Вона гукає мені вслід:

– Водяна гірка! Спробуйте її обов'язково, коли наступного разу повернетесь до Криму!

ВИГНАНЦІ

Обличчя російського президента можна побачити майже у всіх сувенірних кіосках також і тут, в Києві, але в дещо іншому ракурсі, ніж на приморській набережній у Севастополі, місті російської слави. З шаленим успіхом продаються не футболки з Путіним з оголеним торсом на коні, а килимки для ніг та туалетний папір з портретом російського президента. Під портретом на туалетному папері написані перші літери кількох російських матюків, занадто грубих, щоб написати їх повністю навіть на туалетному папері.

Так само й текст на килимку для ніг теж написано російською мовою, бо це, в основному, російськомовне місто. «Вытирайте ноги» – наказує килимок. Обличчя Путіна утворює літеру О. Тут можна також купити водійське посвідчення Володимира Путіна. Однак на посвідченні вказано його ім'я не Володимир, а х@йло – надзвичайно образливе слово, з якого вилучають принаймні одну літеру, навіть коли пишуть його на стінах. Водійське посвідчення видано 7 травня 2000 року, коли Путін став президентом, і дійсне до 31 грудня 3000 року для всіх можливих транспортних засобів, включаючи тролейбус та трамвай.

На внутрішньому боці скляних дверей книгарні хтось причепив папірець з написом українською мовою: «Ми не продаємо сепаратистської та антиукраїнської літератури!»

Ми знаходимось у підземному переході під Майданом Незалежності, у самому центрі Києва. На цьому майдані почалися демонстрації проти Віктора Януковича в грудні 2013, на майдані протестувальники

.....

забарикадувалися мішками з піском та автомобільними шинами, на майдані народні маси святкували свою перемогу. То тут, то там поблизу майдану можна побачити маленькі пам'ятні місця з портретами героїв цієї революції. Більшість із понад сотні вбитих зустріли свою смерть на відстані кількох сотень метрів від Майдану Незалежності.

Минулого разу, коли я був тут, у травні, на Майдані Незалежності ще пахло димом. І не біля чорного скелету спаленого Будинку профспілок на розі вулиці, але ближче. Дим виходив з буржуйок світло-зелених армійських наметів, встановлених на площі. Група протестувальників, що збилися з дороги, здається, оселилися тут, очікуючи на кращі часи або на нову революцію.

Зараз наметів уже немає, вулиця через площу знову відкрита для дорожнього руху, а Будинок профспілок закритий синьо-жовтим українським пейзажем та написом величезними літерами «Слава Україні – Героям слава!». Колишнє націоналістичне гасло часів Другої світової війни отримало нове значення. Зараз прославляють героїв Майдану. Там, де раніше стояли намети – зараз рекламні щити української армії. На плакатах зображено усміхнених солдатів разом із вдячними мешканцями відвойованих сіл на Сході. «Армія врятує, захистить, допоможе» – написано на цих плакатах. На одному фото медсестра у бронежилеті розмовляє з літньою жінкою, яка сидить на лавці в парку.

Справжня ситуація в Україні більше нагадує вкритий сажею Будинок профспілок на розі вулиці. За кулісами можливо відбуваються якісь ремонтні роботи, але бракує грошей, і важко відбудовувати країну

.....

у той час, коли проросійські повстанці роблять усе, щоб відривати подальші шматки.

Проблем дуже багато, і зовсім немає впевненості, чи має новий уряд усе потрібне, щоб хоча почати їх вирішення. Але тут, принаймні, можна вільно висловлювати свою думку, тут існують незалежні засоби масової інформації, вільні громадські організації, які працюють, щоб суспільство розвивалося у тому напрямі, який вони вважають найкращим. Тому багато хто з кримчан, що не сприймають російського правління, переїхали сюди.

Одна з них – підприємець Ліза Богуцька, яка втекла з Сімферополя на початку вересня, після того як російські спецслужби провели обшук у її домі та допитали за те, що вона писала у своєму блозі. Ми зустрічаємось біля Майдану Незалежності, у холі чотиризіркового готелю «Дніпро», у якому націоналісти-екстремісти з організації Правий Сектор у дні революції та після неї захопили цілий поверх. На початку квітня СБУ вигнала екстремістів, і тепер «Дніпро» знову виглядає як старомодний, дещо сонливий шикарний готель. Зі смішно низькими цінами, бо українська валюта різко впала.

Ліза Богуцька – українська патріотка і не може сприйняти, що інша країна просто приходить і загарбує частину України. Тому вона брала участь у всіх мітингах проти російської окупації в Сімферополі, поки це було можливо. Але це було можливо недовго, каже вона.

– Коли кримчани раптом відчули себе російськими громадянами, то почали нападати на всіх, хто носив українську символіку. Стало неможливим вийти на

.....

вулицю з прапором України, або навіть привселюдно розмовляти українською мовою. Я сама російськомовна, але заради протесту я почала розмовляти українською в магазинах, на бензозаправках, в інших подібних ситуаціях, лише щоб показати, що я не боюся.

Відразу після референдуму багато кримчан почали виявляти агресію проти тих, хто бажав, щоб Крим залишався частиною України, каже Ліза Богуцька.

– Я зовсім не довіряю тим офіційним цифрам, участь у референдумі не була настільки масовою.

Але коли референдум все-таки відбувся і Росія почала роздавати гроші, платити високі пенсії та зарплати, тоді раптово багато хто став за Росію. Ми, що хотіли залишатися з Україною, здавалися незначною меншиною. Через деякий час я відчула, що абсолютна більшість насправді є на боці Росії. Та я відчуваю, що зараз відбувається поворот, тепер менше захищають Росію активно, коли вони побачили, що означає російське правління. Більшість людей пасивні.

Ліза Богуцька і надалі пише свої критичні блоги, що привертають увагу всієї України, і вона активно діє для того, щоб якомога більше людей відмовилися від російського громадянства. Вона брала участь і тоді, коли кримські татари їхали до нового кордону, щоб привітати давнього дисидента і почесного активіста Мустафу Джемілева. Коли російські прикордонники не пропустили Джемілева, Ліза Богуцька стала одною з тих, які перейшли кордон, щоб зустрітися з ним.

– Я брала участь майже у всіх татарських мітингах, тому я й тоді була там. Була одягнена в кольори України, мала жовту сорочку та блакитні джинси. Ми йшли

.....

попереду, проти російських солдатів, проти їх зброї, і я бачила, як тремтіли їхні руки, що тримали зброю. «Зупиніться, або ми будемо стріляти!» – кричав один, і піт стікав по його обличчю. «Ні, ви не будете стріляти, пропустіть нас», – сказала я. І ми перейшли кордон. Але згодом вони привели більше солдатів, і коли ми поверталися, вони усіх сфотографували. Спочатку вони казали, що пропустять назад тільки тих, хто має при собі паспорт, але пізніше пропустили всіх.

Інцидент 3 травня пізніше почали використовувати як привід, щоб проводити обшуки в будинках багатьох татар. А 8 вересня настала черга Лізи Богуцької.

– Це було приблизно о пів на шосту ранку. Ми живемо у власному будинку, але вони якимось чином зуміли відкрити ворота. Коли мій пес, боксер, почув чужих у дворі, він вибіг і почав гавкати. Ми почули чотири постріли і крики чоловіків, і я відразу зрозуміла, що відбудеться обшук. Моя дочка відразу ж написала це на моїй сторінці у Фейсбук.

Одна з куль влучила у щоку собаки, але рана загоїлась.

– Якби вона влучила на кілька сантиметрів вище, то зараз він був би мертвий. Так, а потім вони вдерлися і перенишпорили все, вони займалися цим упродовж трьох годин. Потім вони конфіскували всі мої комп'ютери та телефони, заштовхнули мене в машину і повезли на допит. Вони сказали, що є працівниками антиекстремістського центру міністерства внутрішніх справ, що усі мої блоги є екстремістськими, сепаратистськими, що є натяки на тероризм, вчинення замахів проти етнічної групи, що я замахуюсь на честь президента... Вони перераховували звинувачення, яких,

.....

напевно, вистачило б для десятирічного ув'язнення. Потім вони почали допитувати мене з приводу подій 3 травня і звинуватили мене в тому, що я незаконно перейшла кордон.

Після шестигодинного допиту Лізу Богуцьку звільнили для продовження кримінального провадження. Вона відразу вирішила покинути Крим якомога скоріше – для українського Криму можна більше зробити на волі, аніж у в'язниці, міркувала вона. Але про це вона мовчала, коли телефонували журналісти.

– Українські бюро новин багато разів повідомляли про обшук і про те, що допит триває і надалі. Тому, коли мене відпустили, до мене відразу зателефонували багато журналістів. Я казала, що хочу залишатись, хоча сама вирішила виїхати того ж вечора, тому що не хотіла, щоб про це стало відомо на кордоні. Але вони у всякому разі знали, тому що всю дорогу до кордону за мною їхав автомобіль. Я їхала через Армянськ на північний захід, і мені вдалося перетнути кордон менш ніж за півгодини, дуже швидко. Вони тільки перевірили мій паспорт, і я відразу переїхала кордон.

А як вона відчула себе на материковій Україні, запитую у неї.

– Я заплакала, коли побачила прапор України. Я вже призвичаїлась бачити лише маленький прапорець у своєму власному автомобілі. А коли я побачила великий прапор, що вільно майорить на вітрі, я відчула, ніби тут інше повітря. Я почувала себе вільною, було так, ніби мене звільнили з в'язниці і я знову можу вільно дихати.

.....

Через місяць перебування на материковій Україні, спочатку в Одесі, а потім тут, у Києві, Ліза Богуцька дещо розчарувалася через відсутність інтересу до Криму. Здається, що українська влада має дуже багато інших справ.

– У них нема часу вести переговори про Крим або якось повернути його. Це моє завдання, завдання, яке я дала собі сама, добитися, щоб це питання не зникло з порядку денного. Крим – це моя рідна земля. І Крим – це не Росія. Я зроблю все, щоб Крим не належав Росії.

Ліза Богуцька біжить до свого автомобіля, їй треба встигнути на важливу зустріч. Я повертаюся на Майдан Незалежності, купую кілька жетонів на метро в автоматі, та їду ескалатором вниз, до платформи. На станції Палац Спорту я перехожу на зелену лінію. Тут, у Палаці спорту, відбувся музичний конкурс Євробачення у 2005 році, через рік після Помаранчевої революції. Тоді були величезні сподівання – адже Україна обрала демократичний, європейський напрям розвитку, казали тоді. Лауреат Євробачення Руслана брала участь у революції і пізніше її обрали депутатом парламенту. Перед пісенним конкурсом Україна скасувала обов'язкові візи для всіх громадян Євросоюзу. І візи ніколи не запроваджували знову. Але зараз ситуація приблизно така ж сама, як і десять років тому, тільки набагато гірша. Минулого разу переможці після революції не могли зберегти своєї згоди. Цього разу загроза надійшла ззовні, зі сходу. І Крим уже втрачений.

Шумний потяг метро виїздить на Південний міст через Дніпро. Відкривається вид на золоті бані Печерського монастиря на вершині крутого схилу, поруч

.....

Батьківщина – величезна, з металевим блиском жінка з високо піднятим мечем у правій руці та зі щитом із зображенням герба Радянського Союзу в іншій. Трохи далі на північ, на тому самому березі ріки, стоїть статуя Святого Володимира, яких охрестився в Криму тисячу років тому. А може у Києві? У всякому разі, він був київським князем – саме тут почалася розбудова руської держави на початку 9 століття. Київська Русь – так звичайно називають велику державу східних слов'ян, або Київська держава. Але більше так не називають, принаймні у російських підручниках. Росія більше не дружить з Україною, а значить, неможливо, щоб ім'я першої руської держави мало назву столиці України. Ні, правильна назва має бути Давньоруська держава. Так її називають нові підручники, і через три дні після того, як Володимир Путін урочисто підписав папери, що зробили Крим частиною Росії, Київська Русь змінила свою назву на Давньоруську державу навіть у російськомовній Вікіпедії. Війна у мережі про перейменування тривала місяцями, але кремлівські патріоти – російські вікіпедисти, були більш наполегливими, і зрештою їм таки вдалося викреслити Київ з імені своєї давньої держави.

Та справжній Київ і досі стоїть на тому самому місці, де він і стояв більше тисячі років. Поїзд прискорює рух, коли входить у тунель на лівому березі. Споруди тут, на лівому березі річки, не мають тисячі років, а побудовані в основному в радянський час. Будівництво зеленої лінії метро, та й самого Південного мосту почалося в останнє десятиріччя Радянського Союзу. Я виходжу на станції Осокорки, яка була

.....

відкрита, коли Радянський Союз припинив існування, підіймаюся вгору ескалатором, і опиняюсь поруч з велетенським масивом висотних житлових будинків, поруч з автострадою, що веде до аеропорту Бориспіль. З іншого боку, за довгою лінією кіосків та перукарні, що пропонує стрижку за 30 гривень (1,5 євро), видно торговий центр з величезною вивіскою данського магазину товарів для дому Jysk. Саме тут винаймає квартиру родина Есми Аджієвої.

Вона кримська татарка, лікар, я вже зустрічався з нею – вона працювала з міжнародними проектами щодо покращення догляду за новонародженими в Криму. Коли Росія анексувала півострів, проекти було припинено, розповідає вона.

– Ми не можемо працювати на окупованій території, є такі правила. Ми закрили один проект, потім інший. Ми недавно отримали багато обладнання для інтенсивного догляду за новонародженими, витратили багато грошей зі швейцарського фонду. І все це ми повинні були віддати. Але я передала обладнання прямо у лікарню, так щоб вони не змогли перевезти його в Росію.

Мабуть, можна було б і лишитися в Криму, коли б не діти. Але те, що трапилося у школі, це зовсім неприпустимо.

– Це було жахливо для дітей, вони були цілком шоковані. Коли вони прийшли до школи, то повинні були дивитися на вчителів, що здирали зі стін символи України. Це можна було б акуратно відкрутити, але потрібно було все поскидати на землю. Коли моя дочка, якій десять років, після школи запитала у мене: «Мамо, я не розумію. Коли ми приходили до школи 1

.....

вересня, класний керівник казала нам, що Україна – це наша Батьківщина, що Україна – то наша земля. А зараз вона каже, що вона росіянка, що любить Росію, що Путін хороший, а українці фашисти. То чому мені вірити? Ти ж казала, що треба слухати вчительку».

Син, який на рік молодший, не сказав зовсім нічого, він тільки мовчав, коли Есма забрала дитину зі школи.

– Він не хотів розмовляти, він закрив за собою дверцята автомобіля і прикрив голову курткою і всю дорогу він сидів так. Нарешті мені вдалося розговорити його. «То хто ж бреше? – запитав він. – Ти казала, що українці хороші, але сьогодні я дізнався, що вони фашисти і вбивці».

Після того дня діти залишалися вдома, сім'я пакувала свої речі і робила все, щоб сім'я змогла переселитися до Києва якомога скоріше. Коли все було вирішено, Есма пішла до школи, щоб забрати документи своїх дітей.

– Коли я прийшла туди, то побачила, що усі символи України були справді зірвані, на стіні висів тільки прапор Росії. Я сказала, що хочу забрати дітей зі школи і отримати їх документи. Ті люди збирали документи, готували їх, а коли вони передавали все, то запитали: «Для чого ви їдете туди, у гніздо фашистів, чи ви впевнені, що там безпечно?»

Це вони справді сказали, дослівно так. Я мовчала, хоча насправді хотіла висловити все, що думаю про них, але вони такі, якими є, і це нічого б не змінило. Я тільки сказала: «Це ваша точка зору» і пішла.

Рішення виїхати було абсолютно правильним, каже Есма. І вона змогла продовжити свою роботу в Києві. Хоча було нелегко.

.....

– Два місяці – у травні й червні – я була в повній депресії, я тільки сиділа вдома, хоча повинна була ходити на роботу. Я виконувала свою роботу вдома. Для мене було важко зустрічатися з людьми, одного разу я почала істерично плакати під час зустрічі в Міністерстві охорони здоров'я.

Та й для дітей, зрозуміло, було важко покинути знайоме середовище і раптом почати навчання в новій школі, у величезному місті з тримільйонним населенням. До того ж новою мовою.

– У Криму школи російськомовні. А тут вони українські. Зрозуміло, існують також і російськомовні школи, але ця школа дуже добра і зовсім поруч з нашим житлом. У першому диктанті дочка зробила 24 помилки. Зрозуміло, вона плакала. Вона ж хотіла мати кращі оцінки, а в Криму вони вивчали українську мову лише кілька годин на тиждень. Але ми дістали для неї збірники вправ, і вже в наступному диктанті вона зробила лише чотири помилки.

Навіть якби Крим знову став частиною України, то дуже малоймовірно, що родина знову оселиться там, каже Есма.

– Я сама могла б собі це уявити. Але мій чоловік категорично проти. Він так розчарувався в тих людях, а вони залишаються там у будь-якому випадку. Вони просто в черговий раз змінять маску, вони знову будуть вдавати з себе українців, так само як ця класна керівничка.

Увечері я прямую на метро на північ, на бетонну околицю Оболонь на західному березі Дніпра. Там я зустрічаюся з Тетяною Курмановою та Олександром

.....

Гундлахом, молодою журналістською парою, що нещодавно переселилася з Криму, бо не було можливості працювати там. Вони живуть в однокімнатній квартирі, яку винаймають, поблизу станції метро. Того самого дня, коли я побував у них, було включено опалення на зиму, а в кранах була гаряча вода. Шикарно!

Вони також не можуть собі уявити, що колись зможуть повернутися до Криму, каже Тетяна.

– Я не хочу почувати себе лакеєм. Зрозуміло, в Україні існує корупція і є багато величезних проблем. Але я хочу мати шанс впливати на те, що відбувається, я не хочу бути людиною, яку хтось може просто взяти і подарувати комусь іншому. Я не хочу мовчати, я хочу мати змогу говорити те, що думаю. Я сама ніколи не брала участі в мітингах, адже я журналістка і моє завдання – повідомляти про це. Але ж має існувати можливість, це щось як повітря, яким ти дишаєш. Тому я не змогла більше жити в Криму, і тому майже впевнена, що не повернуся туди.

Олександр згоджується з нею:

– Ні, навіть якщо все знову буде добре і Крим повернеться до України, то гіркий присмак залишиться. Усі ті люди, що так раділи анексії, вони ж залишаться і вони є, каже він.

Тетяна каже, що не змогла б жити поруч з людьми, які святкували з приводу анексії і закривали очі на те, що їх сусідів можуть вбити або викрасти, якщо вони виступатимуть проти цього.

– Вони нічого не казали, вони лише проковтнули це. Крим же очевидно і моя батьківщина, це також

.....

дім моїх відправлених у заслання предків. Але я ніколи більше не хочу жити там, хоч би він був російський, чи незалежний, чи ще якийсь, тому що ці події відкрили багато чого про велику більшість кримчан, і я просто більше не хочу бути однією з них. Отакі-то справи.

Батьки Тетяни Курманової – кримські татари. Предки Олександра Гундлаха – росіяни, хоча його прізвище більше нагадує німецьке.

– Мої предки були з Австрії, за часів Петра Першого вони переселилися в район Владіміра, це на схід від Москви. Вони там заклали скляну фабрику, у всякому разі так розповідав мій дідусь.

Батьки Олександра більше підтримують, аніж засуджують анексію, але вони розуміють його рішення покинути Крим, каже він.

– Хоча вони й не раділи з цього приводу, та однак сприйняли. Але для них Росія здається ближчою, ніж Україна. Вони відчувають ностальгію за Радянським Союзом, і коли це все відбулося, то вони зраділи. Можливо, що зараз вони дещо розчарувалися, але того вони мені не кажуть.

– Чи ваші батьки пов'язують Росію з колишнім Радянським Союзом, який вони пам'ятають?

– Так. Або, можливо, вони не стільки думають саме про Росію, а про Путіна. Вони сподіваються, що Путін поверне для них Радянський Союз, який вони пам'ятають з дитинства.

– Але що вони хочуть повернути назад, що те добре, яке вони постійно згадують?

– Що вони хочуть повернути назад? Якщо подивитися на це з філософської точки зору, то вони, ймовірно,

.....

хочуть повернути свою молодість. Але ж це неможливо. А якщо з практичної, то багато хто насправді не знає Росію, вони просто вважають, що там усе краще. Вищі пенсії та зарплати, більш низькі ціни, вони думають, що Росія – це земний рай.

Але саме в це батьки Олександра у всякому разі не вірять, вони мають досить реалістичну картину про рівень життя у сьогоденній Росії, каже він.

– Мій батько колишній військовий, та й я сам народився в Росії, недалеко від Чечні. Потім ми переселилися на Камчатку, найдалше місце на сході, там я ходив до школи. До Криму ми переїхали лише в 1997 році. І мій батько ніколи не приховував своєї любові до Радянського Союзу, і до Росії, тому що там він провів свою юність. Але він не був ворогом України через це. Він був ворогом корупції та необмеженої влади бюрократів, які існували й існують в Україні. Але вони є і в Росії, можливо, ще в більшій кількості.

Для багатьох тих, хто сам не жив у Росії і вірить російському телебаченню, однак йдеться не лише про мрію повернутися назад у хорошу радянську епоху, яка, мабуть, ніколи не існувала, а про багатше життя, яке, як сподівалися, настане одразу після анексії.

– Коли я казав людям, що їм варто самим поїхати в Росію і побачити, як там живуть, або принаймні подивитися про це в Інтернеті, перш ніж голосувати про приєднання до Росії, то ніхто не хотів мене слухати. Ні, казали вони, все буде добре. Зараз вони самі бачать, як є насправді. Це стара російська проблема, коли хочуть, щоб прийшов хтось інший і привів усе до ладу, але самі не хочуть нічого робити. Вони чекають на доброго дядька. От зараз і прийшов Путін.

.....

Тетяна Курманова працювала в Центрі журналістських розслідувань у Криму, у солідній організації, яку фінансували закордонні фонди, останнім часом Данія. Її критичні репортажі публікувалися в мережі Інтернет і на приватному телевізійному каналі Чорноморка, який зараз закритий російською владою. Центр журналістських розслідувань був атакований бандою, підпорядкованою новим властям, всього через кілька днів після того, коли російські бойовики захопили парламент.

– Оскільки ми займалися журналістськими розслідуваннями, у нас була компрометуюча інформація на всіх з нової влади. Наша робота завжди компрометувала можновладців, і ось вони дістали чудовий привід позбутися нас. Вони напали вже першого березня, наше приміщення штурмували загони самооборони. Але тоді ми ще не знали, хто вони. Просто важко озброєні чоловіки у камуфляжі. Зараз ми знаємо, що то були загони самооборони Аксьонова.

Так що не російські солдати, а місцеві молодчики, найняті новим прем'єр-міністром, уточнюю я.

– Правильно, ті російські солдати не брали участі в подібних нападах. Усі конкретні кримінальні злочини проти прав людини пов'язані з власними загонами Аксьонова. Російські солдати насправді ввічливі, як їх зазвичай і називають. Вони мали своє завдання і виконували його, і нічого іншого. Чого не скажеш про людей нового прем'єр-міністра.

– Вони тримали нас там упродовж шести годин, нас чотирьох, які були там, коли вони прийшли. Вони навіть організували власну прес-конференцію

.....

у нашому холі. Але це, здається, не було схвалено згоди. Ми намагалися зв'язатися з Аксьоновим, і вони нарешті пішли звідси. Та згодом вони регулярно поверталися, розмахували своїми пістолетами і казали, що ми повинні звільнити приміщення.

Після штурму парламенту журналістські розслідування стали неможливими. Тетяна Курманова та її колеги більше не могли отримувати пояснення або будь-яку інформацію з офіційних джерел. На пресконференції допускалися лише ті журналісти, що задавали некритичні запитання.

– Вони просто не дозволяли нам входити до парламенту. Нам не давали ніяких пояснень, нам просто перекрили туди дорогу. Коли ми намагалися задати питання голові парламенту на вулиці, він тікав від нас і кричав, що не бажає розмовляти з американськими шпигунами.

Коли Тетяна Курманова разом з оператором стояли перед будинком уряду, щоб задати кілька запитань промосковському прем'єр-міністру Аксьонову, їх силою відкинули вбік охоронці Аксьонова. І не лише це.

– Ці загони самооборони погрожували мені і казали, що коли я спробую обійти їх, то вони на місці згвалтують мене, а потім вкладуть мені в руку гранату і скажуть, що я планувала висадити в повітря будинок уряду.

За даними міжнародної правозахисної організації Human Rights Watch («Нагляд за правами людини») так звані загони самооборони брали участь у протизаконних арештах, викраденнях і тортурах багатьох

.....

кримчан, які демонстрували свою підтримку України. Крім того, згідно з повідомленнями Human Rights Watch загони самооборони багато разів силою розганяли демонстрації та чіплялися до журналістів. Усього принаймні 15 кримських татар та проукраїнських активістів зникли або були викрадені за перших шість місяців після захоплення парламенту. Шістьох викрадених пізніше відпустили на волю, серед них проукраїнських активістів Сергія Щекуна та Анатолія Ковальського, яких протягом 11 днів утримували в нелюдських умовах у приміщенні, де тримали ще багатьох інших ув'язнених. Ковальського піддавали тортурам. Двоє зниклих пізніше були знайдені мертвими: це РешатАметов та Едем Асанов, обидва кримські татари. Згідно з інформацією, отриманою від Центру журналістських розслідувань, наказ про арешт Щекуна і Ковальського віддав персонально Аксьонов. За ці та інші викрадення людей ніхто не був покараний.

Не зважаючи на погрози, Тетяна Курманова та її колеги з Центру журналістських розслідувань намагалися продовжувати роботу в Криму. Коли їх вигнали з орендованого приміщення в будинку профспілок, вони знайшли прихисток на приватному телеканалі «Чорноморка» і навіть звідси надсилали свої репортажі. Та незабаром стався ще один удар.

— Ми довго шукали, та ніхто не наважувався дати нам в оренду приміщення. Очевидно, усі отримали зверху вказівку, що цього робити не можна. Але Чорноморка прихистила нас. Та в серпні прийшли ФСБшники і конфіскували усе обладнання, як Чорноморки, так і наше. Усі камери, усі мікшерні столи,

.....

усі комп'ютери з усім нашим архівом були відібрані. Нам якось вдалося врятувати одну камеру, оце і все. У нас не лишилося ні обладнання, ні приміщення, нас нікуди не пускали.

Уже тоді Тетяна і Олександр констатували, що їм більше немає сенсу намагатися працювати в Криму журналістами. Тому вони вирішили переселитися до Києва.

– Ми ж залишалися в Криму півроку, спостерігали за змінами, і все більше переконувалися, що більше неможливо тут жити. Ми насправді серйозно поспарилися з кількома нашими найкращими друзями. Вони не розуміли нас, і зараз ми не підтримуємо з ними ніяких стосунків. Я думаю, що всі в Криму мали подібні конфлікти з друзями. Але багато наших друзів погоджуються з нами, і багато з них справді залишили Крим, каже Тетяна.

– Але ми зовсім не намагалися переконувати інших брати з нас приклад, це було наше власне рішення, та вони ставилися до нас як... не до зрадників, а як до дурнів, що тікають від хорошого життя, яке скоро почнеться, від хорошого життя в російському Криму, розповідає Олександр.

Навесні, відразу після того, як загони самооборони Аксьонова напали на приміщення Центру журналістських розслідувань і протягом шести годин утримували Тетяну разом з іншими, Тетяна з Олександром брали участь у святковій вечірці з друзями. Вона намагалася тоді розповісти одній подрузі про те, що трапилось.

– Вона слухала, слухала, здавалося, що вона була вражена тим, що я розповідала. Та потім вона сказала: «Але все-таки добре, що тут російські військові, тепер

.....

я можу почуватися спокійно». «Що ти маєш на увазі?» запитала я. «Так, – сказала вона, – у всякому разі ці бандерівці не прийшли сюди». Які дивні ці бандерівці, здивувалася я про себе. Але вони дивляться російське телебачення, і вона далі стала базікати про поїзди, заповнені кривавими бандерівцями з Західної України, які неодмінно би напали на нас, якби не прийшли росіяни. Тому стало дуже складно спілкуватися з людьми, взагалі розмовляти з ними, бо вони бачать біле, а кажуть, що це чорне. Це дуже тяжко.

Олександр працював у російськомовній редакції новин кримськотатарського телеканалу АТР, де все більше утискувалася свобода слова. Тому було неважко прийняти рішення звільнитися з роботи і переселитися, каже він.

– Звичайно, нам було легше прийняти це рішення, ніж багатьом іншим, адже у нас немає дітей. Але нам добре жилося там. Якби цього не трапилося, ми б вважали за краще залишитися. Але ми також не боялися переселення, бо це наша країна і ми мали вже досить досвіду у пошуку роботи також тут без особливих проблем.

Ще одною причиною залишити Крим було зростання підозрілого ставлення до кримських татар. Ми знову почали почувати себе майже так, як на початку 1990-х років, каже Тетяна.

– Тоді ми оселилися в Криму, і я добре пам'ятаю, як було тоді. Я ходила до першого класу, і ми жили в Душанбе, в Таджикистані, а потім переселилися в Углове, поблизу Севастополя. Ми були першими татарами в селі і селяни затуляли вікна, коли бачили нас. Тепер прийдуть татари, скоро вони будуть

.....

їсти наших дітей, казали вони. Я нічого не розуміла, адже була ще така мала. Єдина людина, яка погоди-
лась здати нам кімнату була стара жінка, п'яничка. І
вона дуже дивувалася, коли побачила, що ми поряд-
ні люди. Відтоді я пам'ятаю ще одну історію: що я не-
гритянка, хоча у мене немає особливо чорного во-
лося, так само як і мої батьки – по нас не скажеш,
що ми кримські татари. Я добре навчалася у школі і
мої батьки просили, щоб мене перевели до старшого
класу. «Ні, послухайте, ви маєте бути вдячні, що вза-
галі прийняли вашу негритоску у нашу школу», – так
сказав директор школи.

Так було у 1992-му. А зараз відчувається, ніби го-
динник повернув назад, зараз знову не довіряють
кримським татарам. Зараз через те, що вони не досить
гучно кричать «Ура!» з приводу російської анексії.

– Відтоді ситуація все покращувалась, і в Криму ні-
коли не було серйозних етнічних конфліктів. Але за-
раз усе змінилось. Я сама бачила, як дорослі чолові-
ки в Сімферополі виштовхували з автобуса стареньку
жінку, тільки через те, що вона кримська татарка. Ба-
гато татар зараз втрачають свою роботу, бо вони та-
тари. На стінах з'явилися образливі написи «Татари,
забирайтеся геть з Криму!» У районах міста, де жило
багато татар, у березні приходили деякі і малювали
білі хрести на стінах, ніби перед погромом, для заля-
кування. Люди, які багато років мирно жили з сусіда-
ми, почали боятися одне одного. Це жахливо. І було
помітно, що це був результат пропаганди, що це схва-
лювалося зверху. Тому я більше не почувалася тут, як
удома, каже Тетяна.

.....

Тетяна і Олександр спакували свої речі, хоча більшість їх залишилося в Криму, в тому числі велика бібліотека Тетяни. Зараз навіть не можна надсилати посилки з книгами, це стало дуже дорого і складно, після того, як українські транспортні фірми закрили свої офіси в Криму. Та хоча вони покинули багато чого, але відчули, що їдуть додому, коли поїзд нарешті перетнув новий кордон, каже Олександр. Тетяна так розповідає про свої відчуття:

– Тут біля кордону стояв танк, вони копали траншеї. Коли ми прибули на інший бік, то проїхали татарське село. Там ми побачили татарський прапор і український. Тоді я заплакала. Я відчула майже ейфорію, я почувала себе вільною, побачивши прапор України, після тих російських трикологів. І через кілька днів, коли ми вже були в Києві, то святкували День незалежності України. Я купила прапор України і пішла на Майдан Незалежності. Я була дуже рада. На Майдані я зустріла Мустафу Джемілева і багатьох знайомих, було прекрасне відчуття.

Її батьки мають намір залишатися, так само як і більшість кримських татар, і вони пішли отримувати російські паспорти зовсім не тому, що раділи анексії. Але як тоді складаються стосунки між її батьками та батьками Олександра, чи вони можуть спілкуватися, коли мають настільки різні погляди, запитую я.

– Так, вони час від часу розмовляють по телефону, але не торкаються болючих тем. Вони живуть у різних містах, тому вони ніколи не мали тісних контактів, інакше було б не так легко уникнути цього, – каже вона.

.....

– Більшість людей у Криму, мабуть, надають перевагу розмовам про повсякденні проблеми, про зростання цін або щось подібне, так спокійніше, – каже Олександр.

Для родичів Тетяни в Росії важко зрозуміти, чому анексія може бути яблуком розбрату. Вони такі ж самі кримські татари, але живуть в Росії вже так довго, що повністю призвичаїлись до російської перспективи, каже вона.

– Моя мати серйозно посварилася з ними, коли вони розмовляли по Скайпу і родичі поздоровили її з возз'єднанням. Вона гостро відреагувала на це, і люди з Росії зовсім не зрозуміли, чому. Так само конфліктують багато інших людей, у мене є подруга, яка посварилася з батьком, тому що він відкрито висловив свою повну підтримку анексії, тоді як вона мала іншу думку.

Зараз більшість людей у Криму зрозуміли, що Путін брехав, кажучи, що не було російських загонів, коли штурмували парламент Криму і оточували українські військові бази, каже Олександр. Адже Путін сам пізніше визнав, що використовувалися російські закони – хоча зараз він твердить, що ніколи не казав чогось іншого. Але багато хто вважає, що це нормально – брехати і обдурювати інших, якщо це для доброї справи. І так думає більшість, каже Олександр.

– Вони раді й задоволені, вони розмовляють про «геополітику», що так потрібно. «Так, адже він ввів в оману цілий світ, спритно, хіба не так!» Проте вони вірять, що з ними він поводить себе чесно. Вони не розуміють, що він цілком так само намагається обдурити їх.

ІМПЕРСЬКІ МРІЇ

Тут усе почалося. У Москві Володимир Путін кількома розчерками пера перетворив Крим на частину російської держави. Але чому? Якщо відповідь можнадесь знайти, то саме тут, у центральній точці імперії.

Так, але ж зараз Крим наш! Це залишається постійною відповіддю на будь-які невдачі після анексії. Минуло півроку, урочистості трохи притихли, і всі вже чули вислів про Крим стільки разів, що він перетворився на маленький жарт. Ліфт зіпсувався? Рубль обвалився? Так, проте зараз Крим наш!

Та й надалі на практиці для жителів російської столиці само собою зрозуміло – підтримувати «возз'єднання».

Книжкова крамниця «Дом книги» – пласка бетонна коробка, збудована в 1967 році. Вона стоїть серед хмарочосів у радянському стилі на вулиці Новий Арбат. На вітрині виставляють новий роман прихильника Сталіна, радикального нациста Олександра Проханова про відвоювання Криму. Обкладинка має кольори російського прапора, на ній зображені стилізовані військові кораблі з червоними зірками на носі. Проханов – це той, хто в телевізійному інтерв'ю стверджував, що світове єврейство наближає новий голокост своєю підтримкою фашистського путчу в Києві.

Ведуча згідно кивнула головою.

– Вони ж і перший наближали, – додала вона від себе.

Такі висловлювання на російському телебаченні вже майже нікого не дивують. З іншого боку, не можна було б навіть подумати, щоб до дискусії залучили когось, хто критикує анексію Криму.

.....

У крамниці, якнайближче до кас, стоїть стіл зі сто-
сами того, що в Києві назвали б «сепаратистською
або антиукраїнською літературою». На столі – лише
найсвіжіші додатки до потоку книжок про те, чому
Крим належить до Росії й чому ЦРУ спрямовує фа-
шистський єврейський режим у Києві. Велика афіша
повідомляє, що Микола Старіков, автор товстелезно-
го стосу «популярно-історичних» книг у жовтих об-
кладинках, наприкінці тижня зустрінеться зі свої-
ми читачами в кафе книжкової крамниці на друго-
му поверсі. Я не потраплю туди, але, насправді, до-
сить прочитати назви кількох його книжок на сусід-
ньому столі: «Україна. Хаос і революція – зброя до-
лара», «Росія. Крим. Історія», «Так говорив Сталін»,
«Порятунок долара – війна».

На задній обкладинці найновішої книжки Старі-
кова надруковане його пояснення світу в короткому
викладі: «Сполученим Штатам потрібна війна, щоб
ліквідувати свій величезний державний борг. Спо-
чатку вони зайнялися Лівією й Сирією. Тепер надій-
шла черга України. Америка має на меті багато чого.
Зруйнувати Україну й поширити зону нестабільності
через кордон, до Росії. Відштовхнути Росію від Чор-
ного моря, виганяючи наш флот з Криму. Створити
біля наших кордонів цілком антиросійську державу,
у якій всі досконало володіють російською мовою».
Але Сполучені Штати не досягнуть успіху в своєму
прагненні, пояснює далі Старіков, короткими речен-
нями: «Крим повернувся на Батьківщину. Замість
«арабської весни» настала «Російська весна». У Росії
ми спостерігаємо вибух патріотизму. Бо ми можемо

.....

об'єднатися у складній ситуації. Росія повернулася до геополітики великих держав. Ніякі санкції нас не лякають. Ми повинні бути сильними, щоб тримати хаос за кордонами «Руського миру»». Щоб Америка дала спокій Україні, щоб більше не проливалася кров на наших вулицях. Бо ми – один народ. Бо є заклик Росії – зберегти рівновагу справедливості у світі.»

За колоною я знайшов цілий стелаж книг про «Слов'янський світ». Товсті розкішні томи з назвами типу «Виникнення Російської імперії» та «Державна церемонія як проголошення програми могутності» видаються дуже актуальними. Але нещодавно видані тюремні нотатки звільненого олігарха Михайла Ходорковського не виставлені на жодному столі. Я набираю прізвище «Ходорковський» на клавіатурі пошукового терміналу, і з'являється віконечко з інформацією про потрібний відділ та поліцію. Нарешті, я знаходжу книжечку в непримітному місці, у відділі «Сучасна література – художня публіцистика». Його книга, звичайно, не продається так само добре, як казки про секретний сіоністський світовий уряд. Особливо, якщо її добре ховають.

За сто метрів від «Дому книги», на другому поверсі одного з радянських хмарочосів я побачив італійський ресторан, який приваблює відвідувачів «Кримськими тижнями». Ресторан називається «Ньоккі», Так вони пишуть назву італійських виробів з тіста «Gnocchi» на російський лад, Але замість італійської їжі зараз пропонують типово українські страви, на честь возз'єднання. «Було ваше, стало наше!», – це лозунг «Кримських тижнів». Він написаний великими літерами на вікні

.....

ресторану й трохи меншими – у зошиті, який я отримав, коли піднявся на другий поверх й сів біля цього вікна, тільки всередині, з видом на хмарочоси з іншого боку нового Арбату.

Цей зошит називається «Кримські новини». Він прикрашений зображенням трьох радянських піонерів у червоних галстуках, які грають фанфари своїми піднятими горнами з червоними прапорцями. На тлі видніється крута скеля в морі. Ця фотографія показує «Артек», легендарний піонерський табір на південному узбережжі Криму. На більшій фотографії, поруч з піонерами, партійний керівник Микита Хрущов задоволено всміхається, з чотирма качанами кукурудзи біля грудей. «Ми вам покажемо кузькину матір», – говорить текст під малюнком, власне так, як говорив Хрущов колись на генеральній асамблеї Організації Об'єднаних Націй. Саме Хрущов у 1954 році передав російський до того часу Крим Українській Радянській Республіці, як пам'ятний подарунок у зв'язку з трьохсотріччям Переяславської угоди 1654 року. У радянському та російському тлумаченні історії цей рік є роком «возз'єднання» Росії та України. Портрет Хрущова – це типовий вияв московської іронії. Так, ми жартуємо про возз'єднання, адже не можна цілком серйозно ставитися до офіційної патріотичної риторики, Але, зрозуміло, ми «за», не вірте ні в що інше! Адже зараз Крим наш!

Я в Москві, щоб зустрітися з Іриною Прохоровою, одним з небагатьох провідних політиків у Росії, які відверто заявляють, що вони не підтримують анексію Криму. Власне через це вона була змушена залишити провідну посаду в ліберальній опозиційній

.....

партії «Гражданская Платформа».

Ця партія з самого початку була заснована її братом, дуже багатим фінансистом Михайлом Прохоровим. На президентських виборах 2012 року він як найвиразніше контрастував з Володимиром Путіним, навіть якщо його постійно звинувачували в секретній змові з можновладцями.

Перед президентськими виборами Путін, як завжди, відмовлявся брати участь у телевізійних дебатах. Це було нижче його гідності, і, крім того, він міг би й програти. Тому замість себе він виставляв на сцену своїх довірених представників.

Михайло Прохоров вирішив зробити так само. Він прослав свою сестру Ірину Прохорову, літературознавця й директора видавництва. Її спокійна логіка й жахливо точні знання вміть зробили її знаменитою на всю країну. У дебатах вона знищила представника Путіна, і, напевно, зробила б те саме з самим Путіним, якби він насмівився взяти участь. «Вона ж та, якій стати президентом», – говорив багато хто після цих дебатів. Наступного року вона була обрана наступницею свого брата на посаді керівника «Гражданской Платформи». Але в липні 2014 року вона вирішила залишити цю посаду, бо більшість партійного керівництва приєдналася до позиції уряду й підтримала анексію Криму. Цього вона не могла прийняти.

Ірина Прохорова зустрічає мене у своєму офісі у видавництві «НЛО», за кількасот метрів від площі Пушкіна, де десятки тисяч москвичів у кінці вересня зібралися на маніфестацію проти війни в Україні. Вона йшла на чолі процесії поряд з іншим керівником опозиції Борисом Немцовим.

.....

– Там я зустріла майже всіх своїх товаришів по університету, – сміється вона.

На площі Пушкіна розташований також перший МакДональдс Радянського Союзу. Коли ресторан швидкого харчування був відкритий 30-го грудня 1990-го року, ця подія виглядала як символ нової відкритості в Радянському Союзі Михайла Горбачова. Західна культура обслуговування з продавцями, які не кричать на покупців, була справжньою сенсацією для москвичів, і так само вражали сучасні, блискучі від чистоти туалети. Першого дня ресторан відвідали 30 000 осіб, і ще протягом кількох років, поки сфера обслуговування російської економіки не почала розвиватися, люди стояли в довгих чергах перед цим найбільшим МакДональдсом у Європі. Але тепер тут зовсім безлюдно, лише кілька з тих, хто не знає, підходять до зачинених дверей, щоб побачити, що там написано:

«Ресторан швидкого харчування зачинено з технічних причин. Ми просимо вашого розуміння». «Технічні причини» стосуються санітарних авторитетів Москви, які раптом відкрили, що норми імперіалістичного ресторану швидкого приготування щодо вивозу сміття не відповідають суворим російським правилам.

На думку влади, це цілковитий збіг обставин, що багато підприємств швидкого харчування МакДональдс раптом були піддані блискавичним перевіркам і повинні були закритися, після того, як сам МакДональдс вирішив закрити три свої ресторани в окупованому Криму.

.....

Біля зачиненого американського ресторану відчинив свої двері маленький магазинчик одягу. У цьому магазині, вітрина якого прикрашена березами, на думку росіян – найбільш російським з усіх дерев, продається лише один вид товару – футболки з портретами президента. Магазинчик так і називається: «Футболки з Президентом – підтримуйте Росію!», написано на табличці. На сорочках, розвішаних у вітрині, президент усміхається загадково, він у військовій формі, зображений на тлі російського прапора або тексту: «Армія Росії». Він одягнений у темний костюм-трійку, він іде назустріч нам з однією рукою в кишені і словами: «Крим наш» над його плечем.

Мускулистий президент одягнений у червону сорочку з олімпійськими кільцями, чи має чорні окуляри й одягнений у товсту зимову шинелю російської армії. «They are patriots. You?», – написано на сорочці з портретом президента й міністра закордонних справ. Обоє йдуть рішучим кроком, одягнені в костюми-трійки, білі сорочки й краватки. Президент має чорний костюм, міністр закордонних справ мусить задовольнитися сірим.

Ще один президент у чорному костюмі стоїть одразу при вітрині. Це картонний манекен. Старомодний костюм-трійка і поза президента наводять на думку про іконоподібні радянські портрети Леніна. Але президент не має шапки.

Єдина сорочка без портрета президента натомість показує солдата в масці, у камуфляжі без розрізнувальних знаків, з автоматом Калашнікова в руці. «Ввічливість завойовує міста», – написано на цій сорочці.

.....

Офіс Ірини Прохорової, як уже було сказано, знаходиться лише в кількох сотнях метрів від магазину з футболками, у помпезному радянському банківському палаці в класичному сталінському стилі. Будівля зараз належить фінансовій імперії її брата. У тому ж приміщенні знаходиться також фонд Михайла Прохорова, який надає фінансову підтримку культурній діяльності в різних місцях Росії.

Роботою фонду керує Ірина Прохорова. Її видавництво, яке публікує найкращий літературний альманах у Росії, можливо, економічно залежить від фінансових підприємств її брата: видання високоякісної літератури не є прибутковою справою в нинішній Росії. Але рішення приймає вона сама. Вона – літературознавець з університетською освітою, ще в Радянському Союзі вона працювала редактором літературного журналу. Саме в культурі вона знаходить повітря, щоб дихати зараз, коли псевдопатріотична істерія зробила будь-яку політичну діяльність майже цілковито неможливою.

– Я прожила більшу половину свого життя в Радянському Союзі, і я пам'ятаю, як люди навіть за радянських часів могли виражати інші цінності. Сподіваюся, що ми зможемо продовжувати це засобами культури. Авжеж, є дуже багато людей, яким не подобається те, що відбувається в країні.

Товариші по університету, що брали участь у великій маніфестації проти війни в Україні, належать до цієї групи. Але навіть у колись відносно ліберальній Москві переважна більшість зараз підтримує політику президента в Україні та анексію Криму.

.....

Ірина Прохорова вирішила звільнитися з посади партійного керівника, бо вона, на відміну від багатьох її однопартійців, вважала, що анексія Криму тільки провадить Росію далі хибним шляхом, який обрали нинішні керівники країни.

– Я вважаю, що ця історія з Кримом буде мати дуже негативні наслідки для всієї нашої країни. Це ж і моя країна, і я люблю свою країну. Спроба показати всіх противників анексії як якихось зрадників, не патріотів дуже сумна й неприємна. Я ж сама вважаю, що патріоти – це, власне, ми.

Вона наголошує, що міжнародний статус і економіка Росії вже дуже потерпають від цієї анексії.

– Я хотіла б помилитися, Але ж ми бачимо, як змінюється ситуація. Я розумію, що політика – це мистецтво можливостей, Але це питання було для мене цілком принциповим. Як ставитися до Криму й України – це наріжний камінь у політиці. Партія, яка представляла б альтернативу, партія, що перебуває в опозиції до можновладців, – така партія повинна мати чітку позицію з цих питань.

Причина, з якої так багато людей, навіть з-поміж керівників партії, схвалили анексію Криму, криється в тому, що країна й надалі, за 23 роки після розпаду Радянського Союзу, потерпає від імперського синдрому, говорить Ірина Прохорова.

– Людям не вдалося створити іншу основу своєї ідентичності. Те, що відбулося в Криму, стосується чогось надзвичайно центричного у російській колективній свідомості й пам'яті. Крим завжди був особливим, міфологічним місцем для росіян.

.....

Але імперський синдром сам по собі не є чимось специфічно російським, додає Ірина Прохорова.

– Петер Енглунд дуже добре описав, як шведам потрібно було майже два століття, щоб звільнитися від своїх імперських комплексів. Для кожної великої держави це величезна травма, і багато років триває звільнення від імперських мрій.

Росія все ж пішла правильним шляхом у 1990-их роках, коли багато хто сприйняв розпад Радянського Союзу як визволення від утиску, шанс побудувати нову, кращу країну. Але потім прийшов Путін, говорить Ірина Прохорова.

– Коли він здобув владу п'ятнадцять років тому, він повністю змінив напрям. Він почав говорити про розпад Радянського Союзу як про трагедію, геополітичну катастрофу. Протягом своїх п'ятнадцяти років він зміг створити відчуття національного приниження, відчуття, якого ми не мали на початку 1990-х років. Але чи справді Путін створив це відчуття? Можливо, воно вже існувало, а він просто використав його, заперечую я.

– Авжеж, зрозуміло, що дуже багато людей були в шоку від того, що відбулося. Життя за останніх радянських часів було бідне, розкошів ми не мали, Але, якщо порівняти з усіма катастрофами, які спіткали нашу країну протягом попередніх десятиліть, таки з'явилося десь у середині 1960-х років відчуття впорядкованого, мирного існування. ми не пережили війни, широкомасштабних політичних репресій чи голоду. Життя стало кращим. І раптом нас спіткали революційні зміни, які змушують знову обдумувати всю

.....

стратегію виживання, коли всі заощадження втрачають свою вартість. Це було важко, особливо для літніх людей, коли треба починати все спочатку, і, зрозуміло, це спричиняє реакцію, починають говорити про те, як добре все було раніше.

На додаток, багато росіян, здається, захворіли на вибіркову амнезію після розпаду Радянського Союзу, додає Ірина Прохорова.

– Навіть люди, які прожили половину свого життя у Радянському Союзі, мають ілюзію, що все чи бодай багато чого, було краще за радянських часів. І протягом усіх цих років, крім того, продовжують показувати радянські фільми по телебаченню, фільми, зрозуміло, пропагандистські. Ці фільми ніколи не розповідають про справжні проблеми життя за радянських часів, вони всі – політичні фільми. Тому пам'ять про радянську дійсність була замінена образом золотої епохи, яка ніколи не існувала. Усі були рівними й рівноцінними, усе було справедливим і так далі. Якщо починають думати про конкретні дрібниці, як та чи інша справа дійсно виглядала за радянських часів, то люди таки пам'ятають і це. Але вони ігнорують це, вони не вважають це важливим. вони виштовхнули зі своєї пам'яті все принизливе й негідне в радянському існуванні, залишається тільки ідеалізований образ, який використовують можновладці.

Починаючи з осені 2013-го року пропаганда була посилена, так що все важче знайти місце для альтернативних поглядів. Але Ірина Прохорова вважає, що найбільший тріумф після анексії Криму вже минув, що все більше тих, хто зараз почав сумніватися,

.....

чи справді завоювання варте тієї ціни, яку всі тепер повинні платити. Але одночасно атмосфера дискусії стає дуже агресивною, каже вона.

– Тотальна пропаганда, яку я відчуваю за останній рік, зрозуміло, є причиною того, що люди розгублені. Агресії й істерії, яку люди зараз відчують, раніше не існувало. Її не існувало, поки ми мали незалежні засоби масової інформації, чи відносно незалежні, де можна було почути інші голоси. Багато хто слухав. Але зараз, коли майже все узгоджено, бракує протитрути, яка б допомогла від цієї істерії.

Коли ввічливі солдати в зелених формах вчинили свій путч і організували референдум у Криму, не лише західні експерти у справах Росії до останньої миті сподівалися, що Росія все-таки не анексує півострів. Так само вважала й більшість оточення Ірини Прохорової в Москві.

– Майже до останньої миті я вірила, що повинна ж бути якась логіка. Коли анексія таки сталася, це було дуже сильним ударом для нас. Можливо, навіть не так сама анексія, як ненормальна екзальтація з приводу цього. Це було найгірше, і це змусило нас ще раз поглянути на стан суспільства, подумати, як можна протидіяти цьому імперському синдрому, бо він веде всю країну дуже небезпечним шляхом.

Та чи справді гігантська хвиля ейфорії після анексії була повною несподіванкою?

– Передусім, я була вражена тим, як багато було тих, хто піддався цьому. Мабуть, у всіх країнах існує певна, навіть відносно велика, кількість людей, які завжди готові радіти військовим перемогам. Але

.....

найбільш цікавим було те, що, здавалося, найбільше раділи ті, хто служить в органах державної безпеки. Я не маю даних, це лише мої власні спостереження. Але ті, хто не так залежить від державних органів, дотримувались більш різноманітних поглядів, і багато пересічних, звичайних людей дивувалися, для чого нам взагалі раптом знадобився Крим.

Існують же дані щодо всенародної підтримки політики Володимира Путіна. Одразу після переможної війни в Грузії влітку 2008 року, перед початком економічної кризи, ця підтримка досягла свого історичного піку. Тоді, згідно з даними незалежного інституту громадської думки «Левада», аж 88 відсотків опитуваних говорили, що вони скоріше підтримують, ніж не підтримують політику Путіна. Потім ця підтримка повільно знизилася до свого найменшого в історії рівня. У листопаді 2013 року – лише 61 відсоток.

Така народна підтримка, зрозуміло, була б вершиною всіх мрій для будь-кого з провідних політиків західної демократії, де існують справжні альтернативи й сильні голоси критики. Але всього цього бракує в Росії Путіна.

Уся система побудована на передумові, що ніякі альтернативні вирішення проблем Росії не можуть бути дозволені, ніякі конкурентні політичні сили – одразу, коли вони, здається, можуть загрожувати можновладцям, вони будуть зупинені в той чи інший спосіб. «Єдиною альтернативою стабільності Путіна є хаос і розпад», – трублять державні засоби масової інформації. Тому можновладці стоять перед проблемою, якщо підтримка політики президента, політики єдиної альтернативи, зменшиться і

.....

буде нижчою, ніж дві третини. Це означає, що більшість вважає будь-якого президента кращим, ніж Путін.

Але одразу після військової операції в Криму всі проблеми щодо даних опитування наче зникли. Події в Україні були спритно використані державною пропагандою. По телебаченню все виглядало, як узгоджений напад Заходу на Росію й росіян, напад, який треба зупинити будь-якою ціною. І на початку березня, після того, як ввічливі солдати успішно штурмували парламент у Сімферополі, підтримка Путіна зросла до 72 відсотків. Усі ж знали, що це були російські солдати, навіть якщо російське міністерство закордонних справ наполегливо це заперечувало. Наприкінці березня, коли анексію було закінчено, ця цифра досягла 80 відсотків, а влітку вона продовжувала зростати. У жовтні підтримка Путіна, як було сказано, знову досягла історичного піку – 88 відсотків – такої самої кількості, як одразу після війни в Грузії 2008 року.

Та ще цікавіше подивитися, скільки людей хотіли б, щоб Володимир Путін залишився президентом також на наступних виборах, які, згідно з конституцією, повинні відбутися в 2018 році. У жовтні 2013 року багато росіян, фактично, вважали, що вже досить, навіть якщо з політикою Путіна, на їхній погляд, в принципі, все гаразд. Тоді лише 33 відсотки опитуваних хотіли б, щоб він залишився на наступний шестирічний строк, згідно даних «Левади». Це число тоді протягом майже року було практично незмінним. Але після подій в Україні стабільність Путіна раптом знову стала дуже популярною: у листопаді аж 54 відсотки опитуваних хотіли, щоб він залишився президентом до 2024 року. Найбільш небезпечний альтернативний кандидат, комуніст Геннадій Зюганов, дістав підтримку менш ніж 5 відсотків.

.....

Та можна запитати себе, чи насправді підтримка президента дійсно настільки зросла, чи річ у тім, що більше людей обережні й більш не хочуть публічно заявляти, що вони не дуже то й захоплюються президентом. Ірина Прохорова має відчуття, що ця підтримка зовсім не така стабільна, як це може здаватися.

– Адже очевидно, що ентузіазм повинен знову поступово спадати після такого неймовірного екстазу. Люди починають помічати негативні речі, які все ж відбуваються. Асортимент харчових продуктів у магазинах зменшився через російські контрсанкції, а ціни зросли. Видатки повинні бути викреслені з бюджетів регіонів, бо гроші потрібні для Криму. Звичайно, можна ще деякий час репетувати, що прокляті американці у всьому винні, і таке інше. Але стосовно цього я фактично вірю, що можна скористатися пам'яттю про Радянський Союз. Бо там знаходять не лише ідеалізований образ, там є також спогади про те, як можна протистояти пропаганді. Тож і цей бік справи зараз починають задіювати.

Оживають радянські спогади, і це означає також, що багато хто не хоче відверто говорити те, що він думає, якщо ці думки не збігаються з політикою уряду, говорить Ірина Прохорова.

– Радянські рефлексії, які включилися, означають, що багато людей зараз обережні в тому, що вони говорять. Тому я вірю, що багато з тих, що на словах підтримують цю політику, не обов'язково говорять правду. Цього ми не можемо знати – вони уникають ризику. Навіть якщо опитування повинні бути анонімними, вони думають, що все-таки можна вирахувати, хто

.....

що відповів. Ми не маємо вільної громадянської думки, тому неможливо знати, яка картина насправді.

У Криму виявилось, що ті, чия поведінка збігалася з політикою російського уряду, охоче розповідали мені про свої думки, нерідко тими ж словами, які вживає офіційна пропаганда. Але було набагато важче переконати людей з іншою думкою відверто говорити з іноземцем, розповідаю я.

— Саме так. Тому цілком неможливо сказати, скільки тих, що мають думку, яка не сходиться з офіційною. Але, як би там не було, багато хто відчуває дискомфорт через те, що відбувається, і готовий слухати аргументи супротивника. Щоб змусити людей думати поза пропагандистськими шаблонами, якими їх щодня годують, треба перенести дискусію на інший, більш конкретний рівень, говорить Ірина Прохорова. Замість того, щоб говорити про геополітичну й національну безпеку, можна, наприклад, говорити про повсякденне життя, про те, як жити в згоді зі своїми сусідами й друзями.

— Я сама мала цікавий досвід кілька тижнів тому, коли брала участь у прямому радіоефірі. Це була передача «Говорит Москва», Станція цілком лояльна, близька до офіційної політичної лінії. Я виклала свої думки щодо України. Спочатку багато слухачів телефонували й нарікали, що я не патріотка Росії і так далі, плели щось про національну безпеку. Я сказала слухачам, що вони всі, напевно, мають багато друзів. У Росії люди завжди якось викручувались, бо вони допомагали один одному. Вони допомагають вам, і ви допомагаєте їм. Можна турбуватися про власну безпеку

.....

також в інший спосіб, весь час скаржачись на інших, доносячи на них владі, пишучи, що той негідник, той шумить ночами і так далі. Але ж краще намагатися доходити компромісу й бути другом з усіма. Для чого ворувати з цілим світом, – запитала я, – чи справді потрібно, щоб ми плювали просто в обличчя всім навколо нас? І тоді можна було побачити, як я діставала все більшу підтримку в телефонному голосуванні, закінчилося тим, що 45 відсотків слухачів було на моєму боці.

Часто саме ті, хто найголосніше підтримують офіційну лінію, не впевнені в тому, що вони самі насправді думають, говорить Ірина Прохорова.

– Коли хтось упевнений у своїй справі, він не відчуває потреби переконувати в цьому самого себе та інших. Але якщо він невпевнений, це часто призводить до агресивної поведінки через відчуття дискомфорту.

Я розповідаю, що в Криму чув про багатьох людей, які спочатку були лояльними українськими громадянами, але раптом повністю змінилися й стали завзятими патріотами Росії. Невпевнені в собі люди часто прагнуть перейти на бік переможця, а потім переконувати самих себе і всіх інших, що вони зробили правильний вибір, вважає Ірина Прохорова.

– На жаль, це загальнолюдська риса, що люди хочуть бути на боці сильного, у цьому немає нічого специфічно російського. Але імперський синдром дуже сильний у Росії, бо травма після розпаду Радянського Союзу була такою глибокою. Ми повинні були б перестати плакати за тим, що було колись, але для цього потрібен час, потрібна освіта, і треба, щоб багато помилкових рішень, які

.....

були прийняті потім, були виправлені. Лише тоді можна буде звільнитися від імперського мислення.

Уже перед анексією Криму економіка Росії була в кризовому стані. Зріст майже зупинився, і прогнози передбачали застій на найближчі роки. Анексія призвела до швидкого зростання проблем через збільшення небезпеки, що спричинило відтік капіталу через санкції навколишнього світу, через власні контрсанкції Росії і величезні витрати, яких потребує необхідна модернізація інфраструктури в Криму та навколо нього. Також підвищені соціальні виплати та заробітна плата в публічному секторі Криму – це важкі видатки з державного бюджету Росії. Ці витрати навіть ще більш підвищила обіцянка, яку дав Володимир Путін у своїй щорічній промові перед обома палатами парламенту: кримчани, які мають дітей, що народилися в 2007 році й пізніше, отримають великий материнський капітал, який платять сім'ям, що мають більше однієї дитини.

Коли одночасно падає ціна нафти, а за нею природного газу, які разом дають дві третини експортних прибутків Росії, стає очевидним, що більшість росіян скоро відчують економічні проблеми на своєму гаманці. І наприкінці 2014 року російський рубль почав швидко втрачати свою вартість. Президент Путін закликав до спокою й пояснював, що це врівноважить державний бюджет, бо держава зараз буде отримувати щонайменше стільки ж рублів за експортовану нафту, скільки раніше – адже нафту продають за долари. Але це не дуже втішає пересічних росіян, коли їхня купівельна спроможність швидко знижується, тоді як

.....

всі імпорتنі й більшість російських товарів дорожчають, а заробітна плата не підвищується.

Отже, постає питання: чи вистачить завоювання Криму, чи необхідні нові перемоги, щоб відволікти увагу від економічних проблем. Ірина Прохорова не впевнена.

– Цього не можна передбачити, але Крим – дуже поганий приклад. Якщо відмовляються від мети розвивати Росію економічно, використовувати наші засоби для побудови сучасної країни, а замість цього будуть використовувати всі сили, щоб відновити старі кордони імперії, тоді вони вже рухаються зовсім неправильним шляхом. І, цілком логічно, це означає також, що існує ризик рецидиву. Я дуже хотіла б помилитися, я хочу сподіватися, що Крим і Україна були уроком, який показав, що такі справи не можна робити повторно. Але я не знаю. Уже не можна бути впевненим ні в чому, бо те, що сталося в Криму, насправді, було поворотним пунктом, наслідки якого ми не можемо знати. І ці події, зрозуміло, викликали занепокоєння у всіх колишніх радянських республіках, у західноєвропейських країнах, у Фінляндії, взагалі, у всіх країнах, які у будь-який спосіб мали історичні зв'язки з Росією.

Поведінка Росії блискавично зруйнувала ту довіру, яку повільно будували після розпаду Радянського Союзу, говорить Ірина Прохорова.

– Для мене особисто це трагедія, бо понад двадцять років я і мої колеги старалися створити дієві культурні зв'язки з навколишнім світом. ми намагалися переконати людей, що ми зараз живемо в іншу

.....

епоху, що Росія більше не хоче використовувати насильство й примус проти інших країн. І нам вдалося започаткувати добрий обмін навіть із Польщею, де недовіра була дуже великою в 1990-ті роки. Дуже сумно, що все це зараз руйнується. Навіть якщо політики пізніше знайдуть рішення, знову посіяно недовіру, яка потім залишиться дуже надовго, і ця недовіра, передусім, зашкодить демократичним силам у Росії, вона зашкодить нам, тим, хто не хоче жити знову в ізолюваному суспільстві.

Але в той час, коли в сусідніх країнах недовіру пробуджувала поведінка Росії, багато хто в самій Росії переконаний, що саме навколишній світ поводить себе несправедливо й агресивно проти Росії. Багато кому тут взагалі важко зрозуміти, що інші можуть відчувати загрозу з боку Росії. Чому, дивуюся я.

– Щоб зрозуміти це, нам треба поглянути на історію Росії. Ми мали довгі періоди, коли Росія ізолювалася від світу, і більш короткі, коли Росія відкривалася навколишньому світові. Я вірю, що період самоізоляції, у якому ми зараз перебуваємо, триває за старими схемами, старими стереотипами, які використовував також Сталін. За радянських часів ця ідея була важливою частиною опису світу: Росія оточена ворогами, Росія велика й могутня, і це означає, що всі заздрять нам, усі ненавидять нас і так далі. Ця модель пояснення добре функціонувала в поєднанні з самоізоляцією. І власне це ми бачимо зараз.

За останнє століття російська імперія розпадалася двічі. Після жовтневої революції 1917-го року настала кривава громадянська війна, останні рештки білого

.....

уряду втекли до Криму, і лише в 1920-му році червона армія змогла знову взяти півострів. Після Другої світової війни Сталін спробував склеїти осколки й знову підкорив основну частину колишньої російської імперії керівництву Москви.

У 1991-му році імперія розпалася вдруте. Не зважаючи на низку локальних конфліктів і місцевих війн у периферійних регіонах імперії, дезінтеграція пройшла досить мирно. Але саме цей розпад був найбільшою геополітичною катастрофою століття, – так вважає, як відомо, Володимир Путін, і багато хто разом з ним. Багато хто хотів би повернутися додому, до Радянського Союзу. Найбільше сумують часто росіяни, які після розпаду імперії опинилися за кордонами нової Росія, і які, замість до більшості, тепер належать до меншості.

Коли великі імперії розламуються, не можна передбачити наслідки. Більшість, можливо, досягне берега. Хтось потоне. Але багато хто старається врятуватися, чіпляючись за уламки, що плавають, та мріючи про золоті дні величі. Такі мрії небезпечні.

Враховуючи те, що Росія все-таки найбільша країна світу, дійсно, трохи смішно стверджувати, що Росія протягом усієї своєї історії була оточена підступними ворогами, найбільшим бажанням яких було розірвати країну на шматки, вважає Ірина Прохорова.

– Я могла б зрозуміти такі міркування, якби Росія була такого розміру, як Данія. Але як же Росія змогла стати такою великою, якщо весь світ – наші вороги?

Розповіді про вороже оточення, які можна почути скрізь, добре гармонізують з мілітаризацією всього російського суспільства, яка відбувається зараз, стверджує Ірина Прохорова.

.....

– Свідомість людей знову мілітаризована. У 1990-х роках ми мали демілітаризацію, натомість пріоритетом став розвиток, і вся ця ідея щодо ворогів, здавалося, відійшла в минуле. Замість цього працювали над мирним співіснуванням, розвивали економічні та культурні зв'язки. І це насправді сприяло тому, що перестали всюди бачити ворогів. Але зараз ми знову повернулися до того старомодного мислення.

Національне приниження, якого багато хто зазнав у 1990-х роках, вимагає повернення національної гідності, говорять вони. Та замість того, щоб будувати сучасну, добре забезпечену Росію, де було б добре жити, було прийняте рішення, що треба посилювати армію й брязкати зброєю, щоб здобути повагу навколишнього світу. Але в такому разі вони все зрозуміли неправильно, каже Ірина Прохорова.

– Вони сплутали дві зовсім різні справи. Цей рецепт цілковито старомодний. «Ми хочемо, щоб Росію поважали», – говорять люди. Так, дуже добре. Того ж ми всі хочемо, поваги. Та чомусь і далі повагу плутають зі страхом. Якщо розбійник вдерся до вашого помешкання, ви, напевно, будете боятися його. Але чи ви поважатимете його? Повагу не здобувають, загрожуючи іншим.

Великою мірою йдеться також про спадщину радянських часів, радянську пропаганду, коли розтрубили, яка могутня військова сила Радянський Союз, вважає Ірина Прохорова.

– Для колективної свідомості важливо, щоб ми жили у великій, могутній країні. Для колишньої імперії важко ні на що не претендувати. «Ми, можливо,

.....

не можемо бути найкращими в світі, коли йдеться про економіку, Але ми, у всякому разі, більш духовні, ніж люди на заході, і крім того, ми маємо більш потужну зброю», – думають вони. Йдеться про своєрідний посттравматичний синдром після розпаду імперії. Це синдром, від якого потерпали всі імперії, що розпалися у двадцятому столітті в той чи інший спосіб. Це непросте завдання – допомогти суспільству звільнитися від цього. Але це найважливіше питання, яке зараз стоїть на порядку денному у російської інтелігенції.

Коли запитую літературознавця Ірину Прохорову, чи є російські автори, які вже описали те, що відбувається в сучасному російському суспільстві, їй не треба довго думати. Але книга, яку вона називає, не нова. Вона була написана в 1970-х роках. Можливо, й справді Росія подумки повертається до пізньої радянської епохи?

Ця книга – роман «Острів Крим» висланого з Радянського Союзу письменника Василя Аксьонова, та сама книга, про яку я сам думав під час моєї подорожі до Криму.

– Дивно, але ніхто інший не зміг так само влучно описати це тяжіння до центру, цю імперську мрію, яка притягує людей до себе. У цій книзі йдеться саме про те, як люди зуміли створити маленький острів свободи, хоча б у Криму, але їх знову захопили. І багато хто з нас пересвідчився, що Москва була таким островом свободи в пострадянській Росії. Але люди були відтягнені назад, вони були готові віддати дороги цінності, бо ця імперія така важлива для них, вони дають звабити себе ідеєю про об'єднану імперію.

.....

Але саме так, як прогнозувала Ірина Прохорова, п'янка мрія про імперію вже завдає серйозного головного болю Росії.

Коли Володимир Путін у лютому 2014 року вирішив послати свої війська до Криму, Росія здавалася сильною. Країна щойно організувала успішні зимові олімпійські ігри в Сочі, бюджет був урівноважений, долар коштував усього 35 рублів, а ціна нафти, головного експортованого товару Росії, була на більш ніж задовільному рівні – 110 доларів за барель. Маленьку анексію Росія легко могла собі дозволити.

За рік усе змінилося. Економіка Росії переживає великі труднощі, і країна відповіла на економічні санкції заходу забороною імпорту, що, передусім, вдарило по власному населенню, коли кількість пропонованих продуктів була обмежена і ціни зросли. Ціна нафти знизилася вдвічі протягом кількох місяців, і майже така сама доля спіткала російський рубль. Наприкінці лютого 2015 року долар коштував більш як 60 російських рублів.

Це, у свою чергу, призвело до підвищення цін майже на все. Кримчани, які щойно змогли радіти своїм подвоєним зарплатам, тепер помічають, що російські гроші вже не мають такої високої ціни. Крім того, вже подекують, нібито підвищені заробітні плати у публічному секторі в Криму скоро, можливо, знову будуть знижені. У російському федеральному бюджеті просто бракує грошей. Криза б'є також по Україні, це, між іншим, призвело до того, що електричний струм у Криму кілька разів був повністю виключений. Бо цей півострів сам не має достатнього

.....

виробництва електроенергії, ці перерви спричинилися до того, що великі частини Криму залишилися без електроенергії.

Надія на кращі часи під російським правлінням так і не здійснилася і в Сімферопольському медичному університеті. Не зважаючи на лист, який, можливо, дійшов до Путіна, долею університету зараз керують місцеві бюрократи. Ректор був звільнений, і, не зважаючи на протести студентів, до цього часу незалежний медичний університет буде приєднаний до нового федерального університету Криму.

Служба безпеки провела ретельний обшук на кримськотатарському телевізійному каналі АТР і вилучила комп'ютери, які містять архівні фільми про мітинги, що відбувалися біля парламенту в Сімферополі в лютому 2014 року. Через цей обшук передачі були тимчасово припинені, і майбутнє АТР під загрозою. Конфісковані архівні фільми будуть використані у кримінальному розслідуванні, яке має на меті покласти на тих керівників Меджлісу, які залишилися, всю відповідальність за маніфестацію 26-го лютого 2014 року. Вони можуть бути засуджені російським судом до великих строків позбавлення волі, хоча Крим у той час ще був підзаконним Україні.

Ізоляція від навколишнього світу все більше зростає. Наприкінці грудня 2014-го року Україна припинила все залізничне та автобусне сполучення через кримський кордон, як кажуть, з приводу безпеки. Від початку 2015-го року через міжнародні санкції більше не можна сплачувати чи отримувати гроші з карти Visa-card у Криму. Навіть американська фірма електронних

.....

сплат «Rural» перестала обслуговувати підприємства та приватних осіб, які перебувають у Криму. Apple та Google заборонили продаж своєї продукції та послуг на півострові, що, між іншим, означає, що офіційно тепер не можна купити пристрої для мобільних телефонів.

Російські бюрократи, у свою чергу, прикрили політичні гайки на кілька обертів. Багато надокучливих громадських організацій були офіційно проголошені «іноземними агентами», серед них також «Солдатські матері» з Санкт-Петербурга, які виявили, що багато російських солдатів загинуло в східній Україні, хоча Росія офіційно не бере участі в боях. Навіть Анти-тортурний Комітет був оголошений «іноземним агентом» – отже, боротьбу проти тортур зараз розуміють як спосіб впровадження інтересів ворожих сил у Росії.

Брат лідера опозиції Олексія Навального Олег був засуджений до трьох з половиною років позбавлення волі – це очевидна спроба змусити замовчати самого Олексія Навального. Було вбито іншого провідного опозиційного політика Бориса Немцова, який гостро критикував анексію Криму та війну в Україні.

Цензура інтернет-сайтів, які публікують критичні матеріали, була посилена, телевізійний канал «Дождь», що виступає з критикою, втратив своє приміщення, а на державних каналах гіперпатріотична протизахідна риторика досягає все нових ступенів параної. «Почалася остання битва між телевізором і холодильником», – іронізують росіяни в інтернеті й у небагатьох засобах масової інформації, що залишилися вільнодумними. Коли в холодильнику більше не видно економічної стабільності, на якій довго базувалася популярність Володимира

.....

Путіна, тоді телевізор повинен переконувати народ, що у всьому винне вороже оточення, і що всі зараз повинні об'єднатися й стати на боротьбу проти спільного ворога, який робить все, щоб зруйнувати Росію.

Врешті, зрозуміло, завжди перемагає холодильник. Якщо не буде чого їсти, жоден телевізор у цілому світі не зможе переконати росіян, що вони не голодують. Але до цього ще далеко: більшість людей у Росії й надалі живе зараз набагато краще, ніж за радянських часів. І, якщо ціна на нафту хоч трохи знову зросте, Володимир Путін зможе запропонувати глядачам довгий, дбайливо підфарбований повтор передачі про стабільні радянські 1970-ті роки. Саме за цим часом багато хто, здається, сумує.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

1783 – Росія завойовує і приєднує Крим. Російський чорноморський флот має свою базу в Севастополі.

1853-55 – Кримська війна. Франція, Британія, Османська імперія та Сардинія прагнуть зупинити розширення російського впливу. Севастополь завойований, і російський флот знищений.

1917-20 – Революція й громадянська війна в Росії. Рештки білої армії евакуйовані з Криму в кінці 1920 року.

1942 – Нацистська Німеччина завойовує Крим.

1944 – Радянська армія відвойовує Крим. Увесь кримськотатарський народ звинувачений у співробітництві з ворогами й виселений до Середньої Азії.

1954 – Крим, який до цього часу належав Російській Радянській Республіці, переданий Українській Радянській Республіці.

1991 – Радянський Союз розпадається. Крим тепер належить незалежній Україні.

2004 – Помаранчева Революція в Україні. Переможець президентських виборів Віктор Янукович звинувачується у фальсифікації виборів, і масові протести

.....

призводять до нових виборів. Віктор Ющенко обраний президентом, Юлія Тимошенко дістає посаду прем'єр-міністра.

2010 – Україна стала жертвою серйозної світової фінансової кризи, й зазнала великого розчарування після помаранчевої революції. Віктор Янукович виграє вибори президента. Інший кандидат, Юлія Тимошенко, засуджена до ув'язнення, нібито за зловживання владою, після політично вмотивованого судового процесу.

2013

Листопад. Віктор Янукович не дотримується своєї обіцянки про зближення з Євросоюзом, в останній момент відмовляється підписати об'ємну угоду про співробітництво з Євросоюзом, і замість цього хоче поглибити співробітництво з Росією. У Києві починаються протести.

Грудень. Сотні тисяч демонстрантів у Києві вимагають від Віктора Януковича підписання угоди про співробітництво з Євросоюзом. Демонстранти захоплюють мерію міста. Володимир Путін обіцяє Віктору Януковичу великий пакет економічної підтримки.

2014

Січень. Протести посилюються. Люди будують барикади. Прем'єр-міністр Микола Азаров змушений піти у відставку.

18.2.2014 – Сутички між силами безпеки й демонстрантами призводять до загибелі 18 людей.

.....

20.2.2014 – Бої між силами безпеки й протестувальниками призводять до загибелі щонайменше ще 88 людей, коли снайпери у формі повертають свою зброю проти протестувальників. Пізно ввечері парламент вирішує, що сили безпеки повинні залишити центр Києва, та забороняє їм стріляти у протестувальників.

21.2.2014 – Президент Янукович підписує угоду з лідерами опозиції, але ця угода втрачає своє значення, коли президент утікає.

22.2.2014 – Президент Янукович тікає з Києва, спочатку в східну Україну, а звідти, з допомогою російської служби безпеки, далі до Криму. За кілька днів він прибуває до Росії. Парламент у Києві констатує, що Янукович залишив свою посаду й проголошує, що вибори президента відбудуться 25-го травня. До того часу голова парламенту Олександр Турчинов буде виконувати обов'язки президента.

23.2.2014 – Десятки тисяч мешканців флотського міста Севастополь у Криму протестують проти зміни керівництва в Києві й звільняють з посади мера міста, вірного новому урядові.

26.2.2014 – Великий протест біля будинку парламенту Криму в Сімферополі. Двоє протестувальників помирають, розчавлені натовпом під час зіткнення проросійських та проукраїнських груп.

.....

27.2.2014 – Солдати в зелених формах без розрізнювальних знаків штурмують будинок місцевого парламенту Криму й будинок уряду в Сімферополі. Уряд Криму скинуто, до влади прийшов новий, проросійський уряд.

28.2.2014 – Солдати у формах без розрізнювальних знаків оточують міжнародний аеропорт Сімферополь. Водночас Росія проводить великі військові маневри на східному кордоні України.

1.3.2014 – Російський парламент дає президенту Володимиру Путіну дозвіл застосовувати російські військові сили в Україні. Протягом наступних днів починається вхід російських військ поромом, через Керченську протоку. Військові й надалі мають на собі форму без розрізнювальних знаків, і Росія офіційно не визнає своєї ролі в подіях у Криму.

16.3.2014 – Референдум про статус Криму. За офіційними даними, 97 відсотків голосують за приєднання до Росії.

17.3.2014 – Парламент Криму проголошує республіку Крим незалежною й одразу направляє петицію, щоб ця республіка була прийнята як частина Російської Федерації.

18.3.2014 – Володимир Путін та представники нової республіки Крим підписують угоду про входження нової республіки Крим до складу Росії.

23.3.2014 – Остання українська військова база, що залишилася в Криму, авіабаза Бельбек на окраїні Севастополя захоплена російськими військами.

ПОДЯКИ

Передусім я хочу подякувати тим, у кого брав інтерв'ю в Криму, у Києві та в Москві: поява цієї книги – це їхня заслуга, щонайменше, так само, як і моя.

Есперантисти Павло, Єфім та Женя, кожен по своєму, сприймали те, що й чому відбувалося в Криму, але всі вони були люб'язними й готовими допомогти. Без їх участі та місцевих контактів було б набагато важче знайти потрібних людей для опитування, і це зайняло б більше часу.

Стипендія фундації пам'яті Петера Меліна допомогла мені сплатити кошти подорожей до Криму, Києва й Москви, за що я висловлюю окрему подяку.

Зважаючи на делікатність теми, я вирішив надавати лише імена більшості людей, з якими я зустрічався в Криму. Винятком стали лише кілька осіб, які обіймають високі посади в названих організаціях, чи ті, кого з інших причин все одно можна легко впізнати.

У кількох, небагатьох, випадках я змінив імена або інші незначні деталі, щоб ускладнити впізнавання опитуваного.

Кримськотатарські прізвища, як Джемилєв, Чубаров та слова на зразок «Меджліс», я старався відобразити загальноприйнятою латинською орфографією кримськотатарської мови. У принципі, було б можливо також написати їх старою, й надалі широко вживаною кириличною орфографією. Але з приводу того, що вже протягом багатьох років існує загальноприйнята латинська орфографія, якою, між іншим, користується кримськотатарський телевізійний канал АТР, я

.....

вирішив у міру можливості дотримуватись її (абзац стосується есперантомовного оригіналу – прим. перекладача).

Особливо хочу подякувати моїй дружині Марії Санделін, яка ретельно перечитала те, що я написав, і давала корисні поради під час моєї праці.

Алекс Воронов прочитав увесь майже готовий рукопис і висловив багато слушних пропозицій щодо його покращення.

Йоган Сьодербек із шведського видавництва «Атлас» знову, в дусі Антона Чехова, допоміг мені викреслити погано написані або непотрібні фрагменти і в зрозумілішій формі викласти перебіг подій, які на папері стали не такими зрозумілими, як мені здавалося.

Есперантомовний варіант книги просто, сміливо й несхибно перекопав Іштван Ертль, його численні виправлення та зауваження дуже допомогли мені. Дякую також Іонелу Онету та Лее Міллер, які в останню мить допомогли уникнути деяких неточностей. Дуже дякую також Ульріхові Беккеру з «Mondial» за блискавичну, але дбайливу підготовку книги до видання.

Усі інші помилки, які залишилися в цій книзі, зрозуміло, мої.

Калле Кнійвіля

ЗМІСТ

Передмова автора до українського видання <i>Переклад Петра Паливоди</i>	II
Туга за Радянським Союзом <i>Переклад Петра Паливоди</i>	5
Вторгнення нізвідки <i>Переклад Петра Паливоди</i>	10
На анексованій землі <i>Переклад Петра Паливоди</i>	31
Російськомовний череп <i>Переклад Петра Паливоди</i>	42
Зрадник завжди залишається зрадником <i>Переклад Михайла Лінецького</i>	61
Мабуть, Сталін таки мав рацію <i>Переклад Володимира Гуртовенка</i>	87
Місто російської слави <i>Переклад Олександра Грищенка</i>	113
Історія нас виправдає <i>Переклад Олександра Грищенка</i>	147
Заборонені слова <i>Переклад Володимира Гуртовенка</i>	164
Вигнанці <i>Переклад Володимира Гуртовенка</i>	183
Імперські мрії <i>Переклад Олени Пошиваної</i>	205
Хронологія подій <i>Переклад Олени Пошиваної</i>	232
Подяки <i>Переклад Олени Пошиваної</i>	236

Калле Кнійвіля

КРИМ НАШ

Повернення імперії

Переклад з есперанто
Петра Паливоди, Володимира Гуртовенка,
Михайла Лінецького, Олександра Грищенка,
Олени Пошиваної

Редагування перекладу:
Володимир Пацюрко

Відповідальний редактор:
Володимир Криницький

Комп'ютерне верстання,
підготовка до видання:

ТекстOver

tekstover@gmail.com

Калле Кнійвіля

Крим наш. Повернення імперії / Пер. з есперанто. –
К. : ТекстOver, 2016. – 240 с.

ISBN 9781370258697